

А. К. Койлубаева, А. К. Койлубаева,
Б. С. Орузбаева

КЫРГЫЗ ТИЛИ

5-класс

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы
билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби

*Кыргыз Республикасынын
Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан
сунушталган*

Бишкек – 2018

УДК 373.167.1
ББК 81.2Ки Я721
К 59

Эксперт: Р. Абдувалиева, педагогика илимдеринин кандидаты, И. Арабаев атындагы КМУнун кафедра башчысы

Койлубаева А. К., ж. б.

К 59 Кыргыз тили: 5-кл: Окутуу кырг. тил. жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектеп. үчүн окуу китеби./Койлубаева А. К., Койлубаева А. К., Орузбаева Б. С. – Б.: Билим-компьютер, 2018. – 168 б.

ISBN 979-9967-31-813-7

Бул окуу китебин жазууда кыргыз тили боюнча мамлекеттик деңгээлде кабыл алынган мыйзамдар, стандарттар, программалар ж. б. ченемдик документтер жетекчиликке алынды.

Авторлордун окутуучулук, педагогдук көп жылдык иш тажрыйбаларынын жыйынтыктары пайдаланылды. Мурда жарык көргөн окуу китептерден айырмаланып, окуу материалдар схема-таблица, окутууга кызыктыруучу иллюстрациялар жана ой жүгүртүүсүн өстүрүүчү проблемалуу суроолор (дебат, талкуу, синквейн, кластер, Венндин диаграммасы, эссе ж. б.), стратегиялык үлгүдөгү тапшырмалар камтылды.

Шарттуу белгилер:

– эсиңе тут

– ойлон

– оозеки иштөө

– жазуу көнүгүүлөрү

К 430602020200–18

УДК 373.167.1
ББК 81.2 Ки Я721

ISBN 979-9967-31-813-7

© Автордук коллектив, 2018
© КР Билим берүү жана илим министрлиги, 2018

КИРИШ СӨЗ

Урматтуу окуучум!

Китеп – адамдардын руханий байланышындагы көөнөрбөс көрөң-гөнүн бири, ал адамдарды өз башатына баш багууга, жан дүйнөсүнүн сырдуу түйүндөрүн чечүүгө, учурдагы, өткөндөгү жана келечектеги турмушка сереп салып, байкоо жүргүзүүгө түрткү берет.

Ч. Айтматов «Китеп – улуу ойлордун жана акылдын жыйындысы», – деп айткан.

Сунушталган окуу китеби дүйнө жүзүндөгү, анын ичинде Европа мамлекеттериндеги билим берүү салттарын жана ченемдерин колдонуу менен жаңы муундагы окуу китебине коюлган талаптардын негизинде иштелип чыкты.

Кыргыз тили предмети жалаң гана эне тилин үйрөнүүнү эле эмес, башка бардык окуу предметтерин өздөштүрүүнүн да негизи экенин эсиңе түйүп ал. Анткени алардын бардыгынын түпкү пайдубалы эне тилинен башталарын унутпа!

Бул окуу китебинин кыргыз тилинин келечегине түздөн-түз тиешеси бар, ошондуктан аны 5-класста окутуу, үйрөтүү иш-аракеттеринин теориялык жана практикалык маселелерине кайрылдык.

Окуу китебин жазууда кыргыз тили боюнча мамлекеттик деңгээлде кабыл алынган мыйзамдар, стандарттар, программалар ж. б. ченемдик документтер жетекчиликке алынды. Ошондой эле, өзүбүздүн окутуучулук, педагогдук көп жылдык иш тажрыйбаларыбыз жана алардын жыйынтыктар пайдаланылды.

Окуу материалдар зарылдыгына жараша схема-таблицаар менен берилип, сезимди өстүрүүчү методдордун ар түрдүү ыкмалары сунушталды. Алар кыргыз тилин 5-класста окутуунун теориялык маселелери боюнча жыйынтыктуу түшүнүк алууга жана практикада колдонууга өбөлгө түзөрүнө өз тажрыйбабыздан улам ынандык.

Окуу китеби кыргыз тилин 5-класста окутуу ишине жаңыча мамиле кылуу, билим берүүгө, кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан соңку талаптарга ылайык иштелди.

Бул окуу китебиндеги окуу материалдар мурда жарык көргөн окуу китептерден айырмаланып схема-таблица, окутууга кызыктыруучу иллюстрациялар жана сезимди өстүрүүчү проблемалуу суроолор (дебат, талкуу, синквейн, кластер, Венндин диаграммасы, эссе ж. б.), стратегиялык

үлгүдөгү тапшырмалар менен түзүлдү. Сенин ой, жүгүртүүндүн өсүүсүнө, өз алдынчалуулугуңа, изденүүңө, өз оюңду кенен, түшүнүктүү айтып берүүңө, өзгөчө көңүл бурулду.

Бул окуу китебинен кыргыз тилинин эрежелерин гана эмес, мекенчилдикке, адамгерчиликке, ыймандуулукка чакырган элибиздин накыл сөздөрү менен дагы тааныш болосуң. Андыктан, колундагы китеп маданияттын куралы, билимдин булагы катары кызмат кылат.

Окуу китебинин ар бир бөлүмү сен үчүн жатык, жөнөкөй тил менен берилип, аларга карата практикалык көнүгүүлөр сунушталды. Белгилүү даанышман, улуу ойчулдардын айткандарынын, залкар ойлорунун, кыргыз элдик оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүнөн алынып, эмгекке, адептүүлүккө, улуулардын сөзүн угуп, аздектеп сыйлоого, асыл сапаттарга, сөз маданиятына, сөз байлыктарына ээ болууга, чечендикке, кеп өнөрүнө шыктанууга, сөзгө, кепке жоопкерчиликтүүлүк менен аяр мамиле жасай билүүгө, тарбияланууга багытталды.

Урматтуу окуучум, кыргыз тилинин өркүндөп өсүүсүнө, таза сакталышына кам көрүп, эне тилиңдин күйөрманы экениңди эсиңден чыгарба! Эне тилинде туура, таза, так сүйлөсөң, орфографиялык жактан сабаттуу жаза алсаң, кыргыз тилинин өнүгүшүнө сенин кошкон салымың ошол болот.

Ошондуктан убактыңды текке кетирбей, мекенчил инсан экениңди далилдеп, башка сабактар менен бирге кыргыз тилинин кичинекей күйөрманы катары өзүңдү көрсөтүүң керек. Ошону менен бирге эне тилибиздин туруктуу өнүгүшүнө салым кошоруңа жана ал үчүн талбай билим аларыңа ишенебиз, сенден көп ийгиликтерди күтөбүз.

Эмесе, окуучум, ак жолуң ачылсын!

Авторлор

ТИЛ ЖАНА КЕП

Тил – пикир алышуунун куралы

Тил – пикир алышуунун куралы, адамдар ортосундагы байланыш жана баарлашуу, карым-катышты тейлөөчү каражат.

Эгерде тил болбосо, өз ара пикир алышуу, биргелешкен эмгектин болушу мүмкүн эмес. Турмушта пикир алышуу, катнаш-байланыш жасоо оозеки да, жазуу аркылуу да ишке ашырылат.

Натыйжада оозеки айтуу – сүйлөшүп жаткан белгилүү мезгилдин бир гана учурунда кызмат өтөсө, жазуу аркылуу берилген кеп узак мезгилге чейин сакталып, адам баласынын бир канча муундарын көпүрө катары байланыштырат.

Тил – колдонулуп, белгилүү бир коомдук милдетти аткарганда гана тил боло алат.

Ал эми тилдин колдонулушу, коомдук милдет аткарышы – кеп аркылуу ишке ашырылат. Кепсиз тил эч качан өзүнчө колдонулбайт, тил катары да коомдук милдетти аткара албайт.

Силер эне тилиңерди канчалык сүйүп, туура сүйлөсөңөр, кеп ошончолук түшүнүктүү, уккулуктуу жана таасирдүү болот. Демек, тил менен кеп бири-бири менен өз ара ажырагыс бекем байланышкан.

Кептин оозеки, жазма жана диалогдук, монологдук кеп деген түрлөрү бар. Диалогдук кеп эки адамдын ортосунда, ал эми монологдук кеп – жеке адамдын кеби, б. а. жеке адамдын өзүнө-өзү кайрылган учурунда колдонулат.

Тил менен кепти бири-биринен ажыратып, өз-өзүнчө кароого болбойт

1. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Тилдин бүгүнкү абалы боюнча ойлонуп, талкуу жүргүзгүлө.

Мамлекеттик тил – биригүүнүн данакери

Кыргыз тили – элибиздин эң башкы эң белгиси. Кыргыз тили болгон үчүн кыргыз деген эл, Кыргыз мамлекети жашап келүүдө. Эгемендүүлүккө жеткенден кийин мамлекеттик символикаларыбызды: Туубузду көтөрүп, Гимнибизди ырдап, Гербибизди кабыл алдык. Эгемендүүлүккө жетүүнүн миңдеген жылдык узак, коогалуу татаал сапарында элибиздин биримдигин сактап, эркиндикке умтулуу идеясын, улуу сезимин жараткан кыргыз тили болгон. Демек, элибизди башка элдерден айырмалап келген, улутубуздун улуттугун сактап жана ташка тамга баскандай көрсөтүп берген – кыргыз тилибиз. Биздин мухиттей чалкыган улуу мурастарыбыз,

асыл дөөлөттөрүбүз, рухий кенчибиз, өзөктүү маданиятыбыз, каада-салттарыбыз, улуттук көрөңгөбүз, дүйнө кабылдообуз кыргыз тили аркылуу бабалардан урпактарга улуу таберик катары жашап келди.

Тилдин бүгүнкү күндөгү абалы жөнүндө эмнени айта аласың?
данакери – себепкери
эгемендүүлүк – эркин, өз алдынча
ташка тамга баскандай – так, даана
түптүү, уюткулуу – ынтымактуу
мухиттей – деңиздей
дөөлөттөр – байлыктарыбыз
рухий кенч – ички байлык
таберик – белек, эстелик

 2. Текстти окуп, маанисин айтып бергиле. Тил боюнча оюңарды айтып, талкуулагыла.

Улуулардан улуу кеп

Ата-бабабыз бизге мурас калтырган тилибиздин өмүрү – түбөлүктүү. Мына ошол мурасты аздектеп, сыйлап колдонуп, өзөгүн бузбай, көркүн бузбай, кийинки муундарга өткөрөлү. Тилибиз менен мактанып, сыймыктанып, ар дайым башыбызды бийик көтөрүп сүйлөп жүрөлү.

Биздин тил сан миңдеген жылдарды, узун тарыхты тулкусуна батырган көрөңгөсү бай тил. Демек, бул тил дүркүрөп өнүгүү жолуна бет аларына терең ишенебиз.

 3. Белгилүү адамдардын тил жөнүндө айткандарын көчүрүп жазгыла. Алар тилге кандай баа бергенин түшүндүргүлө.

1. Тил эң эле ыйык! Ал элпектикти, сулуулукту, тактыкты, уккулуктуулукту талап кылат. Ага кайдыгерлик кылып кароого болбойт (А. Т.). 2. Тил – улуттун жан дүйнөсү. (Д. С). 3. Эне тилин кадырлабаган адам, элин, өзүн да кадырлабайт (Б. Ю.). 4. Элдин өмүрү – анын тилинде. Кыргыз үчүн дүйнөдө кыргыз тилинен кымбат тил жок. Өз тилин урматтоо – улутчулдук эмес. Өз тилин өгөйлөө – өз элине текебердик кылуу. Кыргызды кыргыз кылган – кыргыз тили. (Ч. А.)

 4. Окугула, диалог жана монолог түрүндөгү кептердин кандай шарттарда колдонулгандыгын айырмалагыла. Интонациясына көңүл бургула.

1. – Ооз – жалгыз баарыбызда,
Кулак – экөө, бул неге?
– Бул муун үчүн жаралган:
Анык ук да, аз сүйлө!

– Ооз – жапжалгыз баарыбызда,
Көз да – экөө, бул неге?
– Бул муну үчүн жаралган:
Абдан көр да, так сүйлө!
– Ооз – жапжалгыз баарыбызда,
Кол да – экөө, бул неге?
– Өзүң ойлоп тап, билгин:
Көп иште да, аз жегин!

(К. Т.).

2. Карчыганы жебеген, кайран башым.
Кулач чучук жебеген, курган башым.
Ак улакты жебеген, аңкоо башым.
Кара эчкини жебеген, каткан башым
Балчыктан байтал суурган, балбан башым.
Таманына кат жазган, молдо башым.
Мына ушинтип калдыбы, ойрон башым!

Кыргыз эл жомокторунан

 5. Кыргыз тилинде: «Баланын тили чыкты. Тили чыгыптыр», – деп айтылат. Муну кандай түшүнөсүң? (Эссе жазгыла.)

 6. Тил жөнүндөгү макалдардан, ылакаптардан, учкул сөздөрдөн таап жазгыла. Алардын маанисин түшүндүрүп бер.

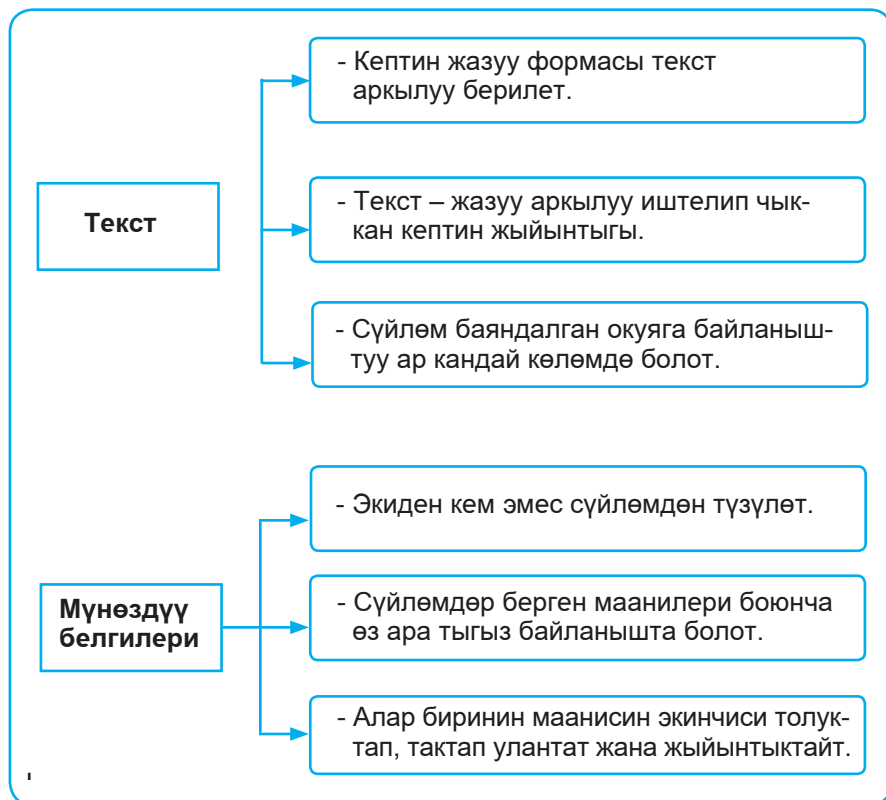
Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Тил дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Кеп деген эмне? Экөөнүн кандай байланышы бар?
3. Тилдин колдонулушу эмне аркылуу ишке ашат? Кепсиз тил жашай алабы?
4. Кептин кандай түрлөрү бар? Оозеки жана жазуу кебин кандай түшүнөсүң?
5. Кептин уккулуктуу жана түшүнүктүү болуусу үчүн эмнени билүү зарыл?

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

Текст, анын мүнөздүү белгилери

!

! Эсиңе тут

Табышмак, макал, ылакап, афоризмдер жана учкул сөздөр да текст боло алышат.

7. Табышмакты, учкул сөздөрдү окуп, маанисин түшүндүргүлө.

1. Бири чөптү кыят, экинчиси жыят, үчүнчүсү үйөт, ушул үчөөнүн атын ким билет?
2. Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.
3. Сүйлөбөйт, бардык ишти айтып берет,
Ал нерсе бардык элге абдан керек.
Жазылган беттеринде бардык сырлар,
Ойлонуп муну кимдер айтып берет?
4. Таза жүргөндүн дени сак, дени сактын өмүрү – узак.
5. Эмгек ар кандай дарттын дабасы. Эмгектен өткөн ырыс жок.

8. Текстти көчүрүп жазып, андан ары оюңарды чыгармачылык менен уланткыла.

Жайдын артынан алтын күз келди. Жалбырактар саргарып түшө баштады. Жер бети кызыл, сары, жашыл жалбырактардан кооз килем төшөлгөндөй көрүнөт. Күн анча ысыбай, салкын тартат... .

9. Топторго бөлүнүү менен тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө.

1. Каткан нан да бал татыйт.

Каткан нанды сууга салып жибитип, тамшанып жеп отурган философту көргөн бирөө таңыркап:

– Каткан нанды тамак деп кантип жеп жатасың? – деп сураганда ал:

– «Мен муну, каткан нан бал татый турган учур келет деп сактап жүргөмүн!» – дейт.

Залкар ойлор

2. Айбанаттардын эң уйкучусу – аюу. Ал уктаганда, омур-топурду, ызы-чууну такыр укпайт экен. Ышкырган катуу шамал да аны такыр ойгото албайт. Ошондуктан аюуну аңчылар көбүнчө уктап жаткан кезде кармашат.

Сулайман-Тоо

3. «Сулайман-Тоо» улуттук тарыхый-археологиялык музей комплекси, Кыргыз мамлекетиндеги эң ири музейлердин бири. Музейде кыргыз элинин улуттук сыймыгы болгон баалуу тарыхый жана маданий эстеликтер сакталып турат. Анда 33 миңден ашуун музей фондунун экспонаттары топтолгон. 2009-жылы «Ыйык Сулайман-Тоо» эл аралык маанидеги статуска ээ болуп, ЮНЕСКОнун Бүткүл дүйнөлүк мурастарынын тизмесине катталган.

- 10. Берилген темалар боюнча топторго бөлүнүү менен текст түзгүлө. «Мектеп бакчасындагы эмгек», «Музейге экскурсия», «Менин сүйгөн чыгармам».
- 11. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып, «Биздин класс» деген темада чакан текст түзүп жазгыла.

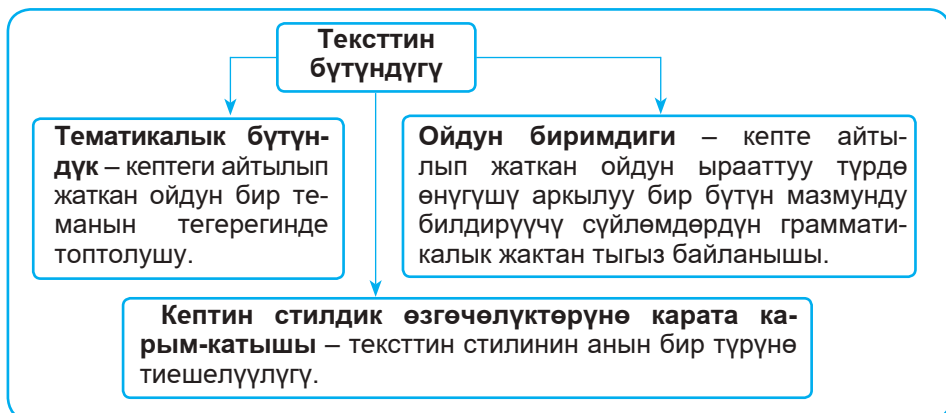
Класс, окуучу, кыздар, балдар, кенен, жарык, окуйт, үлгүлүү, тартиптүү, таза, терезе, чоң, гүл, сүрөттөр, парта, отургучтар, бүлдүрбөй, көздүн карегиндей, дайыма, окушат, мыкты, ынтымактуу.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Кептин жазуу формасы эмне аркылуу берилет?
2. Текст дегенди кандай түшүнөсүң?
3. Текстке мүнөздүү кандай белгилер бар?
4. Эмне үчүн табышмак, учкул сөз, афоризмдерди текст боло алат деп ойлойсуңар?
5. Ар кандай эле сүйлөмдөрдүн топтому текст боло албай тургандыгын эмне менен түшүндүрөсүңөр? Мисал келтиргиле.

Тексттин маанилик бүтүндүгү

!

Курманжан датка

Курманжан датка кыргындуу согуштарды алдын-алып токтотуп, элди аман сактоого бүт айла-амалын жумшаган. Анын бир баласы жазага тартылып өлтүрүлүп, эки небереси Сибирге, түрмөгө айдалган. Ошондо да Курманжан датка эл толкуп, согуш чыгып кетпесин деп, сабырдуулугун көрсөткөн. Согуш болсо, кыргыздар кыргынга түшөрүн байкап, элди тынчытып, сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп турган. «Датка», «Алай ханышасы», «Акылман» деген сөздүн баары Курманжанга таандык. Кыргыздар мындай акылман, кыраакы адамды унутпайт. Ал «Курманжан датка» деп тарыхта айтылып калган.

! Жогорудагы сүйлөмдөрдүн тизмеги маанилик бүтүндүккө ээ. Тексттин талабына жооп берип, ага төмөнкүдөй белгилер таандык:

- Сүйлөмдөр өз ара тематикалык жактан байланышта, б. а., текстте Курманжан датканын өмүрү, ишмердүүлүгү, кыраакылыгы жана акылмандыгы жөнүндө айтылуучу ой кыска жана ырааттуу берилди.

- Тексттеги сүйлөмдөр грамматикалык жактан тыгыз байланышта, б. а., алардын баяндоочтору *-ган* формасындагы этиштин өткөн чагы аркылуу уюшулуп, айтылуучу ойдун ырааттуу өнүгүшүн шарттап турат.

- Текст – кептин бир түрүнө, баяндоо түрүнө, таандык, анткени Курманжан датканын өмүрү, ишмердүүлүгү ырааты менен биринин артынан экинчиси келген кыймыл-аракеттер аркылуу баяндалды.

Ошентип, бири экинчиси менен тыгыз байланыштагы жогорудагы белгилердин биримдиги **тексттин маанилик бүтүндүгү** деп аталат.

! Тарыхый эстеликтер элибиздин өткөн замандагы турмушун баяндайт. Трактор менен жер айдап, үрөн себебиз. Капуста чымды көп талап кылат.

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн топтому текст боло албайт. Анткени тематикалык, маанилик жана грамматикалык жактан байланышкан жок. Демек, сүйлөмдөрдүн жогорку топтому тексттин мүнөздүү белгиси болгон маанилик бүтүндүккө ээ эмес.

12. Текстти окуп чыккыла, андагы сүйлөмдөр маанилик бүтүндүккө ээ болобу? Тексттин талабына жооп береби?

Баатыр уул жана эне сүтү

Бул аңыз кептин окуясы: Илгери-илгери кыргыздар жуңгарлар менен кырчылдаша согушуп жүргөн кез болуптур дешет. Мына ошол согуштардын биринде жуңгарлар көптүк кылып, жерин басып киришет. Кырчылдаган катуу согуш болуп, кыргыздар жеңиле баштайт. Ошондо бир баатыры душмандардын курчоосунда калып, жалгыз өзү душмандын жүз баатырын өлтүрүп, акыры чарчап, алдан тайганда, колго түшүп калат.

Душмандын аскерлери аны ханына алып барышат. Хан кыргыз баатырын көрүп, анын эрдигин угуп, «менин да коркок жүз баатырымдан көрө ушундай бир эле баатырым болсочу», – деп ойлойт.

– Мен сенин жаныңа азаттык берем, бирок азырынча бере албайм. Анткени биз душманбыз. Мен сага мындай шарт коём: Менин элимден жүз бала тандап алып, өзүңдүн бүгүнкүдөй өнөрүңдү үйрөтсөң, башыңа азаттык берем. Болбосо, сендей баатыр куру бекер өлүмгө баш ийгени болбойт, – дейт душмандын ханы.

Ошондо кыргыз баатыры анын шартына макул болбой коёт.

– Душманыма согуш өнөрүн үйрөтүп, сырымды тарттырганча, өлүмгө бетме-бет барганым артык. Душманыма колтук ачканымды энемдин ак эмчегинен эмген сүтү кечирбейт, – дептир кыргыз баатыры душманын тике карап.

(С. Р.)

13. Тексттерди окуп чыккыла. Кандай ой айтылганын түшүндүргүлө.

1. Сырттан көрүп баа бербө

Акылман мындай деген экен:

– Сырты суук, кийгени жупуну адамдардан жийиркенбей жүр. Адамдын ички сымбаты, сырткы сымбатынан жогору турат да, көзгө көрүнбөй, көкүрөккө сезилет. Акылды жараткан баш, алтынды жараткан таш.

Залкар ойлор

2. Көөкөр үйлөтүү

«Көөкөр үйлөтүү» – элдин эзелтен берки сынган кабырганы тез бүтүрүү үчүн иштеген табыптык ыкмасы. Сынган кабырга ичине карата оркоюп калбас үчүн көөкөрдү катуу үйлөткөн. Ошондо кабырганын сынган жери ордуна келген. «Манас» эпосунда Манас кабыргасын Коңурбайга сындыра сайдырып келгенде, Каныкей алты ай Манаска көөкөр үйлөткөн экен.

Х. К. Накыл сөздөр

3. Баба дыйкан

Сары талаа түзүндө
Буудай бышат күзүндө.
Жер ширеси данында
Күн иреңи жүзүндө.

Ал буудайга эгедер
Баба дыйкан дегендер.
Ардакташат аларды
Ак нанынан жегендер.

Бул дүйнөдө Жер улук.
Жер иштеткен эл улук.
Элин баккан нан менен
Баба дыйкан эр улук.

К. Жуманазаров

- 📖 14. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн топтому текст боло алабы? Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Адилет сөз ар качан так жана жөнөкөй келет. Окуу жылы сентябрда башталган. Кыздар элдик бийлерди бийлешти. Китеп – сыйкырчы. Дүйнөнү жаңырткан да – китеп. Экология – жалпы дүйнөлүк проблема. Бүгүн күн бүркөлүп, нөшөрлөп жаан жаады. Атам малдарды айдап, жайлоого кетти. Баэл менен Алиас киного чогуу барышты. Быйыл кыш абдан катуу болду. Күз мезгили мага жагат.

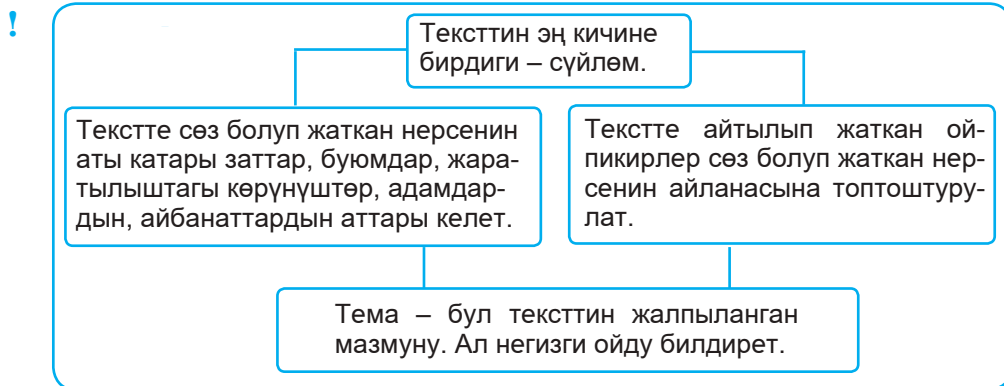
- 📖 15. Сүрөт боюнча «Биздин үй-бүлө» деген темада чакан текст түзгүлө.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Тексттин маанилик бүтүндүгү дегенди кандай түшүнөдүң?
2. Тексттин маанилик бүтүндүгүнүн мүнөздүү белгилерин атагыла.

Тексттин темасы жана андагы негизги ой

 16. Текстти көчүрүп, анда айтылган негизги ойду аныктап, тема койгула.

Мектеп – сенин экинчи үйүң. Мектептин мүлкүн үйүңдөгүдөй сакта. Бүлдүрбө, сындырба, булгаба.

Мугалим сага билим, тарбия-таалим берет. Ошондуктан мугалим жогорку сыйга татыктуу экенин ар дайым унутпа.

Классташтарың менен достук мамиле түзө бил.

Мектепте ар дайым өзүңдүн жакшы сапаттарыңды көрсөтүп, мыкты окуучу деген наамга жетиш.

 17. Топторго бөлүнүп, тексттерди окугула. Андагы негизги ой менен тема бири-бирине дал келеби, түшүндүргүлө.

1. Асан Кайгы

Илгери-илгери кыргыз элинде Асан Кайгы деген акылман жашаптыр. Ал абдан боорукер болуптур. Жер жүзүндөгү жан-жаныбарларга, алсыздарга, оорукчандарга дайыма боору ооруп, жардам берчү экен. Көп кайгыра берген адамды элдер «Асан Кайгы» деп коюшат. Ошентип, Асан Кайгы бабабыздын аты түбөлүк унутулбай айтылып калган.

2. Дүйнөлүк көчмөндөр оюну – Кыргызстанда

Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюндары салтанаттуу оюн-зоок, спорттук таймаштар жана маданий иш-чаралар менен коштолуп өттү. Бул иш-чаранын салтанаттуу ачылыш аземи өтө жогорку деңгээлде даярдалганын дүйнөнүн алтымыштан ашуун мамлекет-

теринен келген меймандар да суктануу, тамшануу менен айтышты. Муну менен дүйнө эли Кыргызстанды дагы бир жолу жакшы жагынан тааный алды. Кыргыз элинин түптүү маданияты, кең пейилдиги, меймандостугу, улуттук оюндары жана улуттук тамак-ашы дүйнө элине даңаза болду.

 18. Көчүрүп жазып, анда кандай маани берилгендигин байкагыла.

Жети нуска

1. Бүгүнкү бүтүрчү ишти эртеңкиге калтырба.
2. Өз колуңдан келген ишти башкага тапшырба.
3. Арзандыгына карап, керексиз буюмду ала бербей.
4. Аз иш бүтүрдүм деп көп кейибей.
5. Баарынан намыс кымбат турарын унутпа.
6. Боло турган нерсенин болбой калганына өкүнбө.
7. Ачууң келсе, онго чейин сана, өтө эле катуу келсе, жүзгө чейин сана.

Т. Жеф

 19. «Китепканада» деген тема боюнча чакан текст түзгүлө.

 Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Тексттеги негизги ой дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Негизги ой менен тема байланышта болобу? Эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

Текстке ат коюу (тема же негизги ойго байланыштуу)

- Текстте сөз болуп жаткан нерсенин аты катары ар түрдүү заттар, буюмдар, жаратылыштын көрүнүштөрү, айбандардын жана адамдардын аттары келиши мүмкүн.
- Тексттин темасынын (кептин түрлөрүнө карата) колдонулушу эркин болот.
- Бир гана теманы аныктаган текст кептин бир канча түрү аркылуу түзүлө берет.

- 20. Өзүңөр жашаган айыл, шаар, анын көрүнүшү, андагы жашаган адамдар жөнүндө баяндап текст түзгүлө. Текстке тема койгула.
- 21. Текстти окуп чыгып, ага ылайыктап темасын аныктагыла.

Илгери тогуз уулдуу бир карыя жашаптыр. Балдары ынтымаксыз экен. Бир күнү ынтымаксыз тогуз уулду бир-бирден башка кишилер уруп кетишет. Ошондо атасы тогуз тал табылгы алып келип:

– Балдарым, күчүңөрдү сынайын. Бул тогуз табылгыны тобу менен сындыргылачы, – дейт.

Боолонгон тогуз табылгыны эч кимиси сындыра албай коюшат. Байланган табылгыны чечип, тогузунун колуна бирден берип:

– Эми сындыргылачы, – дейт. Бирден дароо эле сындырып жибершет. Анда атасы:

– Силердин келечегиңерди ойлодум. Капа болдум. Ынтымагыңар жок болсо, душмандар силерди жалгыз табылгыдай сындырып коюшат.

Ушундан кийин карыянын тогуз уулу ынтымактуу жашап калышыптыр. Эч ким аларга батына албай калыптыр.

Кыргыз эл жомогу

- 22. Төмөнкү текстти андан ары улантып жазып, негизги ойго байланыштуу тексттин темасын атагыла.

Биздин келечегибиз болгон мектеп окуучулары адептүүлүктү, адамгерчиликти бала кезден үйрөнүп, ал адатты өзүнө сиңирип алышы керек. Айрым окуучулар сабактарын эң жакшы окуйт, коомдук иштерге активдүү катышат...

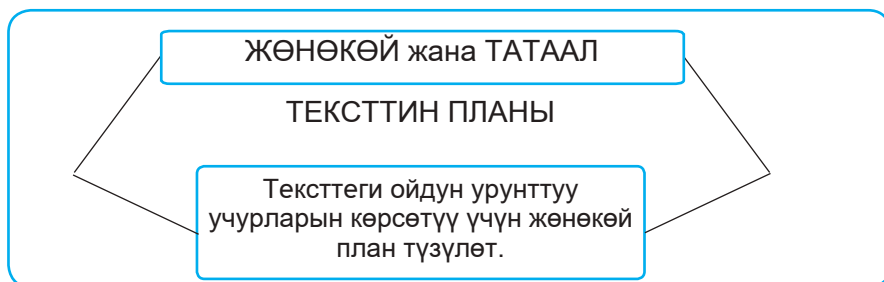
- 23 «Достук» деген темада чакан текст түзгүлө.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Тексттеги негизги ой дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Негизги ой менен тема байланышта болобу? Эмне үчүн?

Тексттин планы

!

 24. Текстти окугула да, ага жөнөкөй план түзгүлө. Андагы негизги ойдун эмне жөнүндө болгонун аныктагыла.

Кеминенин жоруктарынан

Кемине өзүнүн үйүндө уктап жатса, түн ичинде ууру кирип, бир нерсе колума урунуп калабы деп, кайсалап издей баштайт. Кемине ойгонуп кетип, каткырып күлөт:

– Анык макоо жигит экенсиң! Мен бул үйдөн күндүз эч нерсе таппай жүрсөм, сен келип түнкү караңгыда бир нерсе издейсиң да!

Түркмөн эл жомогу

 25. Төмөнкү план боюнча текст түзгүлө жана ага тема койгула.

1. Кара чыйырчык.
2. Катуу жааган жамгыр.
3. Бактагы бала.
4. Алмаздын кубанычы.

 26. Төмөнкү тексттин мазмуну менен план дал келеби? Түшүндүргүлө.

Көлдүн көк жашыл булуңунда балдар лагери турат. Шаарлардан да, айылдардан да бул лагерге дем алууга балдар келишет. Кээси эки айга, кээси бир айга, кээ бирлери эки гана жумага келишет. Бардыгы тең көлгө кызыгышат. Кумга оонап, күнгө кактанышат. Көлдү кылаалап басып жүрүшөт. Болор-болбос жел жортсо, майда толкундар кубалашып, жээкке ак көбүк серпишет. Ошентип, ак көбүктүү жээктен кеткилери келишпейт. Балалыктын кумары таркабайт. Кара көк тартып көл көйкөлөт.

Аптап кайнап, кум үстүндө закым көчөт.

(Т. С.)

План:

1. Көл жээги.
2. Эс алууга балдар келишти.
3. Балдардын эс алуусу.
4. Көлдүн көрүнүшү.

 27. Мугалим жөнүндө табышмактардан, ырлардан билесиңерби? Айтып бергиле.

Билгенин жашырып катпайт,
Билимге умтулсаң мактайт.
Бул кандай мээримдүү адам?
Бир бала табат, бир бала таппайт.

Агартууда нечен жолдор басылды,
Андан бери далай гүлдөр ачылды.
Алпурушуп билим үчүн күнү-түн,
Агай-эжей кыроо чалды чачынды.
Ала-Тоонун айландырып бооруна,
Алтын менен жазгым келди атынды.

И. Чотоев.

28. Төмөнкү пландын негизинде чакан текст түзгүлө жана темасын аныктагыла.

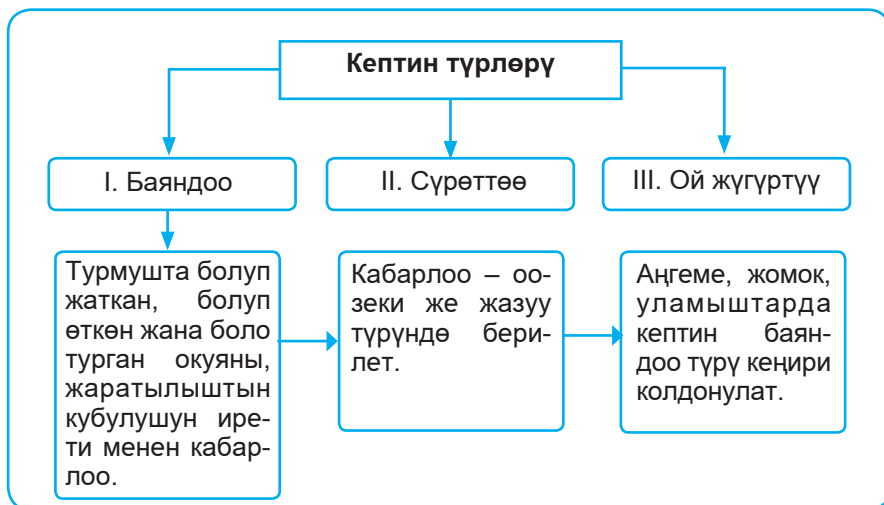
План:

1. Мугалимдик кесип.
2. Биздин агай-эжейлер.
3. Мугалимдин эмгеги.

Кептин түрлөрү

1. Биз ой-пикирибизди **баяндоо**, **сүрөттөө** жана **ой-жүгүртүү** аркылуу түшүндүрөбүз. Булардын бардыгы кептин түрлөрүнө кирет.

!

29. Тексттерде эмнелер жөнүндө баяндалды. Окуяны ирети менен баяндап бергиле.

1. Кызык экен, билип ал!

Куштар жылуу жакка учуп баратканда күчтүүсү, чоңу алдыда болуп, калгандары ээрчип учат, себеби абаны жирегени бат чарчайт. Алыс жол басып, тоо, токой, деңиздердин үстүнөн учуп өтүшөт. Деңиздердин үстүнөн учуп бара жатканда, эс алып, конорго жер таппай, көбү өлөт.

Окумуштуулар кичинекей, алсыз чымчыктар чоңураагынын жонуна конуп алганын байкашыптыр. Жарадар болгон түгөйүн таштай албай, асмандан жерге боюн таштап өлгөн ак куу жөнүндө ырлар да бар.

Ынтымактуулук жагынан булардан үлгү алса болот экен.

Кызыктар дүйнөсүнөн, Т. С.

2. Компьютер досубузбу, же...?

Компьютер, интернет, уюлдук телефон – учурдагы техникалык ой жүгүртүүнүн туу чокусу. Булардын адам тиричилигиндеги зор пайдасын эч ким тана албайт. Бирок аларга өтө берилсек, адамзат жакшылык ниет менен ойлоп тапкан ар кандай жаңылык ийгиликтүү болбой турганын тарых жакшы билет. Асыресе, физиологиялык, психикалык жактан бышып жетилип, күч-кубаты калыптана элек жаш организмге терс таасирлери иргелбей жабыша каларын практика нечен ирет далилдегенин унутпасак.

Бири-бирин кууп жүрүп атканды, кырып-жойгонду үйрөткөн оюндарга, өзгөчө кызыккан өспүрүмдөр аз эмес. Бул – адамдагы күч-кубатты, эр жүрөктүүлүктү эмес, мыкаачылыкты, зулумдукту, таш боорлукту даңазалаган тарбия.

Ырас, компьютерди жакшы билүү, анын сырларын өздөштүрүү азыркы өспүрүм үчүн зарыл. Анын жашообуздагы ролун, маанисин акыл-эс менен түшүнүп, аны кул кылышыбыз керек.

3. Менин Дагестаным

Азыр Дагестанда жаштар улуттук кийимди кийбей калды. Алар Москвада, Тбилисиде, Ташкенде, Дүйшөмбүдө, Минскиде жаштар кандай кийинсе, ошондой эле шым, костюм, тенниска кийишип, галстукчан жүрүшөт.

Ушул тапта улуттук кийимди бир гана ыр-бий ансамблинин артисттери кийип калышты. Эскиче кийинген адамды бир көрсөк, тойдон гана көрөбүз. Айрым учурда кимдир бирөө дагестандыктарча кийингиси келсе, досторунан, тааныштарынан сурайт. Кыскасы, улуттук кийим жоголуп баратат... .

Р. Гамзатов.

 30. Текстти окуп, андан ары уланткыла. Темасын койгула.

1. Биздин класс, чоң жана жарык. Класста бардыгы жыйырма окуучу окуйт... .

2. Жаратылыш бизге көрк берет. Анын байлыктары – биздин мүлкүбүз... .

3. Биздин үй-бүлө чоң. Үйдө чоң энем, чоң атам, ата-энем жашайт.

 31. Сүрөт боюнча аңгеме түзгүлө. Оюңарды ырааттуу баяндагыла.

Пржевальск порту. К. Керимбеков.

 32. Жомокту окуп, мазмуну менен таанышып, ал боюнча план түзгүлө.

Атанын кеңеши

Илгери бир карыя жашаган экен. Анын уулу болуптур. Атасы уулуна мындай дейт:

- Балам, жашоонун сырын бил. Сенин алдындан эл кыя өтпөй саламдашсын. Ар бир айылда бирден үйүң болсун. Өтүгүң күндө жаңырып турсун.

Уулу атасынын сөзүн ойлонуп угат да:

- Ата, ар бир айылга үйдү кантип салам? Күндө өтүктү кайдан алам? Канткенде алдымдан эл кыя өтпөйт?

Карыя күлөт:

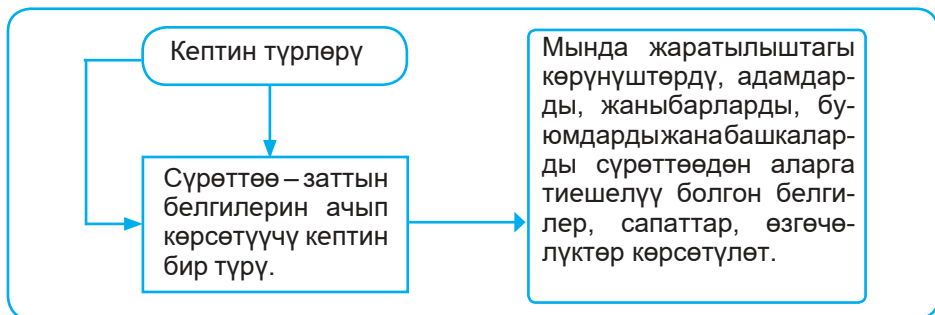
- Анын жарасы жеңил, балам! Ар бир айылда күйүмдүү досун болсо, үйүң болгону ошол. Өтүгүң күндө жаңырып турсун десең, кечкисин тазалап кой. Ишке таң заардан жөнө. Ошондо сени көргөн эл алдыңан кыя өтпөй, ийменип салам берет.

Армян жомогунан

33. «Жайлоодогу эстен кеткис күндөр» деген темада оюңарды ирети менен баяндап бергиле?

Сүрөттөө

34. Тексттерди окугула жана айтып бергиле. Анда кептин кайсы түрү колдонулган?

1. Жаратылыштагы үндөр

Бактын арасына кирип, же суу жээгине барып, айлана-чөйрөнү бир азга тыңшасаң, ар кандай үндөрдү угушуң мүмкүн. Дароо эле бактын шуулдаганы, же суунун шырылдап агып жатканы угулат.

Гүлгө топтошуп аарылар ызылдайт. Чөптүн арасынан чегирткелер чырылдайт.

Бак ичинде куштар сайрайт. Өзгөчө булбул – ырчы куш. Ал кичинекей эле боз чымчык.

Торгойдун сайраганы да кызык. Ал асманга бийик көтөрүлүп алып, канаттарын дирилдетип сайрайт.

Кечкисин бакалар чардайт.

Жаратылышта ар кандай сонун үндөр бар. Күндүн күркүрөгөнү, көлдүн шарпылдаганы, чөптүн шуудураганы, куштардын сайраганы музыкага окшош.

Укмуштар дүйнөсүнөн

2. Жер жана Күн

Ар дайым күн менен түн алмашып турат. Күн тоодон чыгып, жогору көтөрүлүп, асманда жылып олтуруп, анан тоолордун ары жагына батып, түн кирет. Бизге ар дайым Күн жылып бара жаткандай сезилет.

Күн чыкканда, жер бети жылыйт, гүлдөр ачылат, чөптөр кулпурат. Айбанаттар да күнгө кактанат. Күндү баарыбыз жакшы көрөбүз. Силер ар дайым күндүн сүрөтүн тартасыңар. Түн ичинде капкараңгы болуп, эч нерсе көрүнбөй калат, суук боло түшөт. Адамдар, айбанаттар уйкуга кирет.

Демек, Күн бизге жарык жана жылуулук берет. Жерде күнсүз жашоо жок.

Адам жана жаратылыш

35. «Менин сүйгөн буюмум» деген темада өзүңөргө жаккан буюмду сүрөттөп жазгыла.

36. Жыл мезгилдеринин ичинен сага жаккан мезгилди сүрөттөп жаз.

Кыш.

Жаз.

Жай.

Күз.

37. «Ак кемедеги» Бугу эненин жомогунан Бугу энени сүрөттөп, элестетүү менен сүрөтүн тарткыла.

Сүрөттөө объектилеринин түрлөрү: жандуу, жансыз заттарды сүрөттөө

• Сүрөттөөнүн объектиси катары келген ар кандай зат, көрүнүш, окуя, айлана-чөйрө, ж. б. тексттин темасы катары келет да, аларды сүрөттөөгө катышкан ар түрдүү белги-касиет, өң-түс, буюм-терим тексттин негизги оюн түзөт.

Мисалы: Искак тоонун кырына келди. Ал күмүш жалдуу аргымактын тизгинин жыя кармап, алды-артын карап турду. Жаңы өскөн суюк сакалы, кара муруту бар, сурданган бүркүт кабак, тик көз жигит эле.

• Жандуу заттарды сүрөттөө:

Мисалдагы сүрөттөө кебинин объектиси – адам – Искак. Ал эми анын – суюк сакалы, кара муруту, сурданган бүркүт кабагы, тик көзү – сүрөттөө каражаттары.

• Жансыз заттарды сүрөттөө:

Ак мөңгүлүү чокуларды кыркалап, коргошундун өңүндөй, чарык жиптей агарып чубалган суулар агып жатат. Чагылган тийип, кара күйүндү болгон арчанын калдыгы көрүнөт. Топтомолук кызыл четин алыстан дүпүйөт.

Мисалдагы сүрөттөө каражаттары – ак мөңгүлүү чокулар, коргошундун өңүндөй, чарык жиптей, агарып чубалган, кара күйүндү, топтомолук кызыл четин.

Сүрөттөө кебинин объектиси – чокулар, арча.

38. Тексттеги сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Андагы сүрөттөөнүн объектилерин жана сүрөттөө каражаттарын аныктагыла.

Каардуу бороон улуп-уңшуп турду. Бет алдыдан чаба жааган кардан кадам жер көрүнбөй, бурганактуу ак куюн жаш карды жулмалай көтөрүп, басмачылардын бетине уюлгута уруп турду.

Ач карышкырлардай басмачылар чубашып капчыгай өрдөштү. Капчыгай ичинде булар сестене илбирстей сак, түлкүдөй амалдуу.

(С. Ө.)

39. Өзүңөргө жаккан жан-жаныбарлардын өзгөчө белгилерин эске алып, алардын ичинен бирөөнү сүрөттөп, чакан текст түзүүгө болобу?

40. Мектебиңер жана айлана-чөйрө жөнүндө кептин түрлөрүн (баяндоо, сүрөттөө) колдонуу менен эссе жазгыла.

41. Музей, театр, дүкөн, клуб, китепканалардагы залдын (бөлмөнүн) ички жасалгасы, эшик, терезелери кандай жайгашкан; дубалы, шыбы акталганбы же сырдалганбы; бөлмөдөгү эмеректер кайсылар жана алардын жайгаштырылышын сүрөттөп жазгыла.

§ 12. Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери

- 42. Текстти окуп, кептин кайсы түрүнүн негизинде жазылганын түшүндүргүлө. Мазмунун ирети менен айтып бергиле.

Чопо чоор

Элибизде ушундай ат менен ылайдан же чоподон жасалган шар түрүндөгү үйлөмө аспап белгилүү. Чопо чоордун сырткы түзүлүшү сүйрүрөөк шар сымал. Чоңдугу жумуртканын көлөмүндөй. Аспаптын бир жагы жерге коюуга ылайыкташтырылып, кенен жана жалпак келет. Ага карама-каршы жагы ичкерээк келет да, үйлөгөндө үндү пайда кылуучу көзөнөк калтырылат. Бул көзөнөктөрдүн диаметри 2–3 ммге барабар. Аспаптын оозунун бир жагы бир аз тегиз келет. Бул жерге, биринчиден, чопо чоордо ойноочу кишинин астыңкы эрини такалат, экинчиден, ал үн чыгарууну оңойлоткон белги, аныктама катары кызмат кылат. Аспапты жасагандардын айтуусуна караганда, ак ылайдан жасалган чопо чоордун үнү тунук келип, жагымдуу болот экен.

Кыргыздын элдик музыкалык аспаптары

- 43. «Менин мекеним» деген темадагы текстти улантып жазгыла.

Ар бир адамдын өз мекени бар. «Мекен» деген сөз кыргызда – ата-бабанын жери, туулуп-өскөн жер дегенди билдирет. Менин туулган жерим –

- 44. Өзүңөргө жаккан жаныбарлардын бири жөнүндө кептин түрлөрүн колдонуп, чакан текст жазгыла.

- 45. «Мен сүйгөн чыгарма» деген темада кептин түрлөрүн (баяндоо, сүрөттөө) колдонуу менен эссе жазгыла.

- 46. Текстти окуп, мазмунун ирети менен айтып бергиле. Анда кептин кайсы түрлөрү колдонулганын аныктагыла.

Улуттук оюндар

Тогуз коргоол – байыркы замандан калган кыргыздын улуттук оюндарынын бири. Ал адамдардан тунук сезимди, тапкычтыкты, жөндөмдүүлүктү, шамдагайлыкты талап кылып, эмгекке мамилесин, аң-сезимдүүлүгүн, кыраакылыгын арттырып келген. Ар бир оюндун өз эрежеси бар сыяктуу ал адамга ар башка сезимди тартуулайт. Мындай мурастардын бири – тогуз коргоол. Тогуз коргоол азыркы учурда жаңыча өсүп-өнүгүү алдында турат. Ошондуктан, ата-бабадан калган акыл оюнун элге кеңири жайылтуу, кийинки муундарга калтыруу – алдыбызда турган парз.

47. Текстти окугула. Кептин кандай түрлөрү колдонулгандыгын айтып бергиле жана кептин башка түрлөрүнөн болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Тешкен тоо (Тоннель)

Жер бети теп-тегиз эместиги баарыбызга белгилүү. Жолго чыксаңар, албетте, силерге көптөгөн тоскоолдуктар – аң-дөңдөр, тоо-суулар кезигет. Адамдар мындай тоскоолдуктарды бир кыйла узак жол жүрүп, айланып өтүшкөн. Ошондуктан, жол салуу учурунда алар мындай тоскоолдуктарды жоюуга аракеттенишип, аңдарды түздөп, сууларга көпүрө салып, дөңдү оюп, тоону тешишкен. Муну тешкен тоо деп аташкан. Анда транспорт алдынан кезиккен тоону же дөңдү айланып өтпөстөн, ошол эле тоонун бир жагынан кирип, экинчи жагынан чыгып, жолду бир кыйла кыскарткан.

Мектеп окуучулары үчүн энциклопедия

48. Келечектеги сүйгөн кесибиң жөнүндө кептин түрлөрүн колдонуп, чакан текст түзгүлө.

49. Берилген тексттерде кептин кайсы түрү колдонулганын топторго бөлүү менен аныктагыла. Маанисин айтып бергиле.

Күн карама

Өсүмдүккө эң зарыл шарттардын бири – жарык. Жарыкты бизге Күн берет. Жарык болбосо, өсүмдүк өспөйт. Алар жарыктан кубат алышат.

Күн караманы билесиңерби? Аны эмнеге күн карама дешет? Себеби ал Күндү ушунчалык жакшы көрөт. Гүлү эртеден кечке Күндү ээрчип, эртең менен Күн чыккан жакты, кечинде Күн баткан жакты карай бурулат. Ошол үчүн аны күн карама деп коюшат.

Бурана

Тарыхый эстеликтер бизге элибиздин өткөн замандагы турмушу тууралуу көп нерсени баяндайт. Бурана мунарасы турган жай «Баласагын шаар урандысы» деп аталат. Бул шаар урандысы Токмок шаарынан 12 км алыс жерден орун алган. Археологдор казганда, бул жерден ар түрдүү карапалар, кооз, оймо-чиймелүү кирпичтер көп табылган. Бурана мунарасы – Борбордук Азия аймагындагы бийик мунаралардын бири. Ал мындан 1000 жыл мурда салынган. Бул мунара тарыхтын бизге калтырган эстелиги болуп саналат.

Дүйнөнү дүңгүрөткөн – «Маш ботой»

Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюну көркөмдүү салтанаты менен көргөндүн көөнүндө көпкө сакталып калды. Айрыкча, 1000 комузчу черткен «Маш ботой» жаңырганда, Кыргызстан гана эмес, бүт аалам шаңга бөлөнгөнсүп, толкундангандан көзүнө жаш тегеренгендер да болду. Комуздун сыйкырдуу добушу биздин көкүрөгүбүздү көккө учуруп, кыргыздын аруу, сырдуу дүйнөсүн жар салып жаткансыды.

 50. Сүрөт боюнча ой жүгүртүп, «Суу жээгинде» деген темада чакан текст түзгүлө.

51. Текстти окуп, кептин кайсы түрүнүн негизинде жазылганын түшүндүргүлө.

Апама

Канча жолу калем кармап колума,
Сизге арнап ыр жазууга ашыгып.
Өзүңүзгө татый турган сөз таппай,
Кыйналамын ыр дүйнөдө ташыгып.

Сиз мен үчүн баары болуп көрүнүп,
Бирок, бирин кармай албай оюма.
Жүрөк толкуп турган менен башкача,
Жүдөй берем поэзия жолунда.

Таң ата элек. Эрте ойгонуп уйкудан,
Айлана тынч. Баары уктайт капарсыз.
Ортобузда чакырымдар болсо да,
Сезип турам, сиз да ойгоо жатасыз.

Миң толгонуп, санааң санга бөлүнүп,
Жатсаң керек ар нерсени ойлонуп.
Атакемди, агаларым элестеп,
Ыйлабаган болсоң экен толгонуп.

Кабак түйсөң, булут толуп асманга,
Кабак ачсаң, таң жаркырап аткандай.
Кайда жүрсөң, ошол жактан агарып,
Күн жебеси сиз тараптан чачкандай.

Колдоруң ай, түйшүгүбүз көтөрүп,
Бала кезде чачым өрүп сылаган.
Назик эле башкалардын колунан,
Ыйлап келсем, жашым аарчып кулаган.

Ж. Барктабасова

52. «Менин максатым» деген темадагы текстти улантып жазгыла.

Ар бир адамдын ой-максаты болот. Ошол максатка жетүү үчүн умтулат. Мен келечекте...

53. Өзүңө жаккан чыгармалардын бирөөнү алып, кептин түрлөрүн колдонуп, чакан текст жазгыла.

54. «Жайкы каникулда» деген темада кептин түрлөрүн (баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү) колдонуу менен эссе жазгыла.

55. Текстти окуп, мазмунун ирети менен айтып бергиле. Анда кептин кайсы түрлөрү колдонулганын аныктагыла.

Бул сүрөттү мен али тартып бүтө элекмин. Анын кандай болуп чыгарын эмитен айтуу да кыйын. Күнүгө таң заардан туруп, мурда долбоорлогон айрым вариант, сүрөтчө-этюддарды кайра баштан эки-үч сыйра карап чыгам да, таңкы тынчтыкта аркы-терки басып ойлоном. Жок, мен али көңүлдөгүнү таба элекмин, иштин баары алдыда. Бул сүрөт азырынча ойдогу тилек, жүрөктө толкуган, кан тамырында жүргөн элес, үмүт, кыял гана.

Ишти бүтпөй жатып, болочок чыгарма жөнүндө күн мурун жарыя салганды дегеле башынан жактырбайм. Мен аны сүрөт аркылуу төкпөй-чачпай элге жеткирсем деген үмүттөмүн. Ошого көпчүлүк эл акылын айтып, тилегин кошсо экен дейм.

(Ч. А.)

56. Текстти окугула. Кептин кандай түрлөрү колдонулгандыгын айтып бергиле жана кептин башка түрлөрүнөн болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Ийнелик

Мени айланып кымындай вертолёт учуп жүрөт. Ал өтө кызык болчу: үнү да, добушу да жок эле. Анткени анда парасы да, мотору да болгон эмес. Көп узабай ал узун камыштын сабагына барып конду. Баа, көрсө ийнелик турбайбы!

Ого, башынын чоңдугун кара, көзүнүн тостойгонун көрчү! Анын узун, тунук канаттары, тартайган алты буту, ичке узун денеси ар дайым дирилдеп турат.

Кармасамбы, койсомбу?

Аңгыча ийнелик секирип учкан бойдон чөп башылап кетти. Болуптур, кетсең кете бер, менин ишим эмне? Бирок сак бол! Тентек көрүнөсүң, сууга түшүп кетпе!

Ладислав Кухта

Расмий иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат (Расмий жана расмий эмес иш кагаздары)

- Адамдардын күндөлүк турмушунда, административдик башкарууларда, мамлекеттик мекемелерде, ишканаларда колдонулуучу документтер (жазуу үлгүлөрү) расмий-иштиктүү стилге кирет.
- Расмий эмес иш кагаздары атайын үлгүлөрдүн негизинде, же белгилүү бир формага салынып жазылат. Негизинен, алардын айрымдары мекеме, уюмдар тарабынан жүргүзүлсө, кээси жеке адамдар тарабынан аткарылат.
- Расмий эмес иш кагаздарынын ар бири белгилүү иш-чараларга багытталып, нормага салынган үлгүнүн негизинде ишке ашырылат.

Арыз – мекеме жетекчисине ошол эле же башка уюмдун мүчөлөрү тарабынан сунуш, өтүнүч, арыздануу мазмунунда жазылат. Ал иш жүргүзүүдө өтө кеңири колдонулат. Мектепке кабыл алуу, же которулуу, жумушка орношуу же чыгуу, түрдүү эс алууларга уруксат суроо сыяктуу процесстер биринчи кезекте арыз аркылуу жөнгө салынат. Ал төмөнкүдөй тартипте жазылат:

1. Мекеменин аталышы, жетекчинин кызматы жана аты-жөнү жазылат. Жетекчинин аты жана атасыныны аты кыскартылат. Фамилиясы толук көрсөтүлүп, ал барыш жөндөмөгө келтирилет: *А. К. Жолдошевге.*

2. Арыздануучунун кайсы жерде, ким болуп иштери, аты, атасынын аты жана фамилиясы көрсөтүлүп, фамилия чыгыш жөндөмөгө ылайык: *А. К. Базарбаевден* деп айтылат.

3. Иш кагазынын аты жазылат. Биринчи жана экинчи бөлүмдүн уландысы болгондуктан, кичине тамга менен башталганы туура: *арыз.*

4. Текст. Ал абзацтан башталып жазылат. Арыздын тексти түшүнүктүү, так жана кыска болушу талап кылынат.

5. Арыздын жазылган күнү алты цифра менен же цифра-сөз менен көрсөтүлөт: *16.05.16* же *болбосо, 2016-жыл, 16-май.*

6. Колу коюлат.

7. Фамилиясы жазылат.

Мектепке кабыл алуу арызынын үлгүсү:

Ысык-Көл областынын Тоң районундагы
К. Салиев атындагы орто мектептин директору
А. Белековго
Темир-Канат айылынын тургуну С. Акуновдон

арыз

Уулум Акунов Айдар Сапарбековичтин башка мектепке которулгандыгына байланыштуу өздүк делосун берүүңүздү өтүнөм.

09.02.16.

Колу

С. Акунов

Чакыруу – өткөрүлүүчү маараке тойлорго, түрдүү чогулуштарга чакыруу үчүн жазылган кабарлоо болуп саналат. Ал төмөнкүдөй тартипте жазылат:

1. Иш кагазынын аталышы (Чакыруу);
2. Чакырылуучунун аты-жөнү;
3. Текст;
4. Жыйындын, конференциянын же тойдун өткөрүлүүчү убагы, мөөнөтү;
5. Өтүүчү жайы;
6. Чакырган тараптын аты-жөнү.

Чакырууда ысымы менен атасынын аты (Бек Туратович) же фамилиясы (Урматтуу Т. Садыков), чакырылган адам өтө жакыны болсо (Алымбек ага, Сайра апа, Гүлнура эже) бир түрдүү жазылышы мүмкүн. Чакыруунун тексти үчүнчү жакта «...келүүгө чакырат» «... катышууңузду өтүнөт» түрүндө жазылат.

Чакыруунун үлгүсү:

Чакыруу

Урматтуу Акылай апа, Турат ата!

Сиздерди бүтүрүү кечебизге чакырабыз.

Кече 2016-жылдын 25-майында саат 13.00дө мектепте өткөрүлөт.

11-класстын бүтүрүүчүлөрү

Кулактандыруу – белгилүү бир уюмдун же топтун мүчөлөрүн алдыда боло турган иш-чараларга, чогулуш, жолугушуу ж. б. менен кабардар кылуу үчүн колдонулган жазуу же оозеки түрүндөгү билдирүү болуп саналат. Ал төмөнкүдөй тартипте жазылат:

1. Иш кагазынын аты (Кулактандыруу);
2. Кулактандыруунун тексти;
3. Өткөрүлүү убактысы;
4. Өткөрүү жайы;
5. Иш-чараны уюштуруучу (Мекеменин аталышы);

Кулактандыруунун үлгүсү:

Кулактандыруу

2016-жылы 25-майда саат 14-00дө Т. Сатылганов атындагы окуу-тарбия комплекс-гимназиясынын бүтүрүүчүлөрүнүн кечеси өткөрүлөт.

Уюштуруу тобу

- 57. Мектеп директорунун наамына экскурсияга баруу жөнүндө арыз жазгыла.
- 58. Чакыруу кагазынын түрлөрүн (ата-энелер чогулушуна, концерттик программа же жолугушуу ж. б.) жазгыла.
- 59. Класстык чогулуш, ар кандай конкурстар боюнча кулактандырууларды жазгыла.
- 60. Берилген арыз, кулактандыруулар туура жазылгандыгын текшергиле.

а) Арыз

Мен 5-класста окугам. Азыр башка мектепте окууну улантып жатам. Ошондуктан деломду бериңиздер.

(колу) Асанов

б) Кулактандыруу

Мектепте «Кана эмесе кыздар» конкурсу өткөрүлөт. Кечикпей келгиле.

Уюштуруучулар

Тактама (справка)

Тактама – окуучунун, кызматкердин, студенттин окуусу же аткарган кызматы тууралуу талап кылган жерге сунуш кылуу үчүн жазылат.

1. Мекеменин аталышы, тактама (справка) талап кылынган адамдын аты-жөнү толук жазылат;

2. Анын иштегендиги же окугандыгы тууралуу толук маалымат берилет;

3. Тактама (справка) берген мекеменин жетекчисинин аты-жөнү жазылып, колу коюлат.

Мектеп окуучусуна берилген тактаманын (справка) үлгүсү:

Бишкек шаарындагы №69
окуу-тарбия комплекс-гимназиясы

Тактама (справка)

Берилет бул тактама (справка) Асанов Акмат Асановичке, ал Бишкек шаарындагы №69 ОТКГнын 5-классында окугандыгы анык.

Тактама талап кылынган жерге көрсөтүү үчүн берилди.

№ 69 ОТКГнын директору:

С. Т. Атаева

 61. Берилген тактама (справка) туура жазылганбы, текшергиле?

а) Бул тактама (справка) Карыбаева Жамалдын окуганы үчүн берилди.

б) Кадырбаев Байэл мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалими болуп иштейт.

 62. Өзүңөргө мектептин 5-классында окугандыгыңар тууралуу тактама (справка) жазгыла.

Расмий эмес иш кагаздары боюнча машыгуу иштери

 63. Өзүңөр окуган мектебиңердеги, же классыңардагы, иш кагаздарынын жазылышына (арыз, тактама, кулактандыруу, чакыруу ж. б.) байкоо жүргүзгүлө.

 64. Жаңы жыл, түшүм майрамдарына карата мектебиңерде боло турган иш-чараларга кулактандыруу, чакыруунун үлгүсүн классыңар менен иштеп чыккыла.

 65. Кулактандыруу жана арызга Венндин диаграммасын түзгүлө. Алардын окшоштугун жана айырмачылыгын аныктагыла.

 66. Берилген арыздын текстин толуктап жазгыла.

Сокулук районунун Военно-Антоновка
мектеп-гимназиясынын директору
Жуманазарова Ырыс Кудайбергеновнага...

 67. Берилген кулактандыруу туура жазылганбы, ойлонгула?

Кулактандыруу!

Биздин мектепте кечинде концерт болот, кечикпегиле.

Уюштуруучулар

 68. Төмөндөгү арыз туура жазылганбы? Катасы болсо оңдоп, тууралап жазгыла.

Мектептин директоруна 5-класстын
окуучусу Асанов Айдардан

Арыз!!!

Агай, мен математика багытындагы класстан англис тили багытындагы класска которулайын дегем. Ошондуктан которуп койсоңуз.

 69 Чакыруу менен тактамага (справка) Вендин диаграммасын түзгүлө. Алардын окшоштугун жана айырмачылыгын аныктагыла.

 70. Арыздын түрлөрүн жазгыла. Мазмунунда мектепке кабыл алуу, башка мектепке, класска которулуу же жүйөлүү себептер менен сабактан бошотуу өтүнүктөрү камтылсын.

 71. Төмөнкү арызды оңдоп жазгыла жана толуктагыла.

Арыз

Мени 5-б класстан 5-а класска которуп койгулачы.

 72. Арызга синквейн түзгүлө.

Үлгү:

Арыз
так, түшүнүктүү
жазылат, окулат, канааттандырылат
арыз өтүнүү маанисиндеги иш кагаз
документ

 73. Берилген сөздөрдү колдонуп, арыздын тексттин жазгыла: *арыз, өтүнөм, башка мектепке, өздүк деломду, байланыштуу, которулгандыгыма, берүүчүздөрдү ж. б.*

 74. Классыңар уюштурган кече, ачык сабак, класстык саат, конкурс боюнча кулактандыруу жазгыла.

 75. Берилген кулактандырууну оңдогула.

Кулактандыруу!

Ушул айдын 6-күнү 5-а класс уюштурган «Түшүм» майрамына карата кече болот.

 76 Кулактандырууну андан ары улап жазгыла.

2016-жылдын 15-сентябрынан баштап, англис тилин үйрөтүү курсу ишке киришет. Сабак...

 77. Берилген сөздөрдү көп чекиттин ордуна коюп жазгыла. Ал кайсы иш кагазына тиешелүү экендигин аныктагыла: *күмүш, 5-октябрында, 17.00, чакырабыз.*

Урматтуу Кубат жезде, Каку эже!

Сиздерди 2016-жылдын... саат... «Достук» тойканасында өтүүчү биздин... тоюбузга...

Урматтоо менен Бактыбек, Замира.

 78. Мектепте болуучу ар кандай иш-чараларга чакыруу жазгыла.

79. Төмөндөгү чакыруулардын үлгүлөрүн толуктагыла.

Урматтуу _____!

Сизди _____
чакырабыз. _____ башталат.
5-класстын _____

80. Мектепте окугандыгы же сыркоолоп калгандыгы жөнүндө тактама жазгыла.

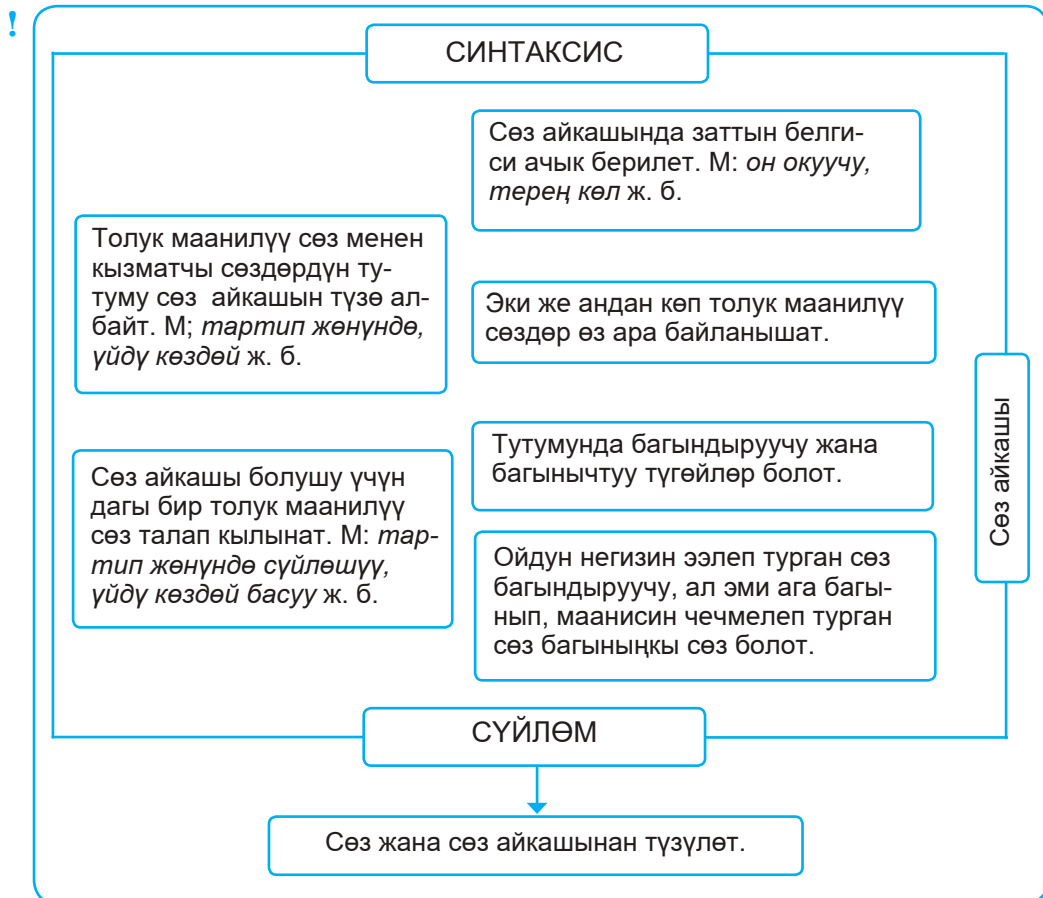
81. Төмөнкү сөздөрдү же сөз айкаштарын катыштырып тактама жазгыла:
№1 орто мектеби, Асанов Азамат, 2014-жылдын май айына чейин, берилди, анык, окугандыгы ж. б.

82. Тактама кандай учурда жазыларын түшүндүрүп, үлгүсүн жазгыла.

СИНТАКСИС, ПУНКТУАЦИЯ жана КЕП МАДАНИЯТЫ

Сөз айкашы

- 83. Окугула. Булардын кайсынысы сөз, кайсынысы сөз айкашы боло алат? Эмне үчүн?

Үй – бийик үй; бөлмө – кенен бөлмө; окуучу – үлгүлүү окуучу; даярдануу – сабакка даярдануу; ыр – уккулуктуу ыр; жыйноо – түшүм жыйноо; асман – көпкөк асман; талаа – жайкалган талаа; токой – чытырман токой; басуу – тез-тез басуу; алма – кыпкызыл алма; арча – жашыл арча.

- 84. Төмөнкү сөз айкаштарын көчүрүп жазып, багындыруучу жана багыңкы түгөйлөрүн аныктагыла.

Үлгү: Жакшы окуу, сүйүктүү мугалим.

Кызыктуу окуя, кызыл гүл, бешинчи класс, апамдын сүрөтү, тоого чейин баруу, курч бычак, күмүш билерик, киного баруу, кап-кап буудай, жаркыраган мектеп, айылдык жигит, тартиптүү окуучу, ырдаган кыз, чытырман токой, мелмилдеген көл.

- 85. Төмөнкү мисалдардын кайсынысы сөз, сөз айкашы боло алат, өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

Көл, үй, көлдүн жээги, Ысык-Көл, сүйлөшүү, бака жалбырак, салкын аба, келечек жөнүндө, терең, шаарга баруу, мектепке чейин жүгүрүү, келечек жөнүндө сүйлөшүү, ылдам басуу, аппак, үйүр-үйүр, ырдагандардан экөө, тез-тез, Элдостун эмгеги, бактылуу балалык, күздүн берекеси, кыштын ызгаары, Мээримдин өнөрү.

- 86. Төмөнкү сүйлөмдөрдү сөз айкашына ажыраткыла. Багындыруучу жана багыңкы сөздөрдү аныктагыла.

1. Санжар комуз чертти. 2. Алина, сен айыл чарба көргөзмөсүнө барасыңбы? 3. Учкундан жалын тутанат. 4. Кайгы – багынганды басып калат. 5. Мекенимдин быкшып чыккан түтүнү бал жыттанат. 6. Биздин класстын окуучулары – эмгекчил. 7. Биз силерди адам болууга тарбияладык.

- 87. Төмөнкү сөздөрдөн сөз айкашын түзгүлө. Анын багындыруучу, багыңкы түгөйлөрүн аныктагыла. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгына көңүл бургула.

Бала, нан, мугалим, тоо, гүл, сабак, окуучу, китеп, дос, мектеп, максат, жомок, кызыктуу, бешөө, тез-тез, катуу, жооп берүү, сүйлөшүү, жоолук, алтын, ата-эне, бетме-бет, жайлоо, эс алуу, филармония, концерт, достук, ойлонуу, кырман, умтулуу.

88. Класстагы буюмдарды атап, аларды катыштырып сөз айкашын түзгүлө.

Үлгү: кенен класс, мектептин китеби, чоң терезе ж. б.

89. Берилген схема боюнча сөз айкаштарын түзгүлө.

1. Зат атооч + этиш: (сабакка келүү...)
2. Зат атооч + зат атооч: (атанын сөзү...)
3. Сын атооч + зат атооч: (үлгүлүү кыз...)
4. Сан атооч + зат атооч: (беш окуучу...)
5. Ат атооч + зат атооч: (менин максатым...)
6. Зат атооч + кызматчы сөз + этиш (сууну көздөй секирүү...)

90. Төмөнкү мисалдардан сөз айкаштарын таап, көчүрүп жазгыла.

Ысык-Көл, Ысык-Көлдүн жээги, Ала-Тоо, Ала-Тоонун абасы, келечек тууралуу, темир жол, келечек тууралуу сүйлөшүү, кызыктуу китеп, беш окуучу, берекелүү күз, үлгүлүү класс, мугалим, сүйүктүү мугалим, тоону көздөй, ак карлуу тоо, балалуу аял, чоң бөлмө, кызыктуу сабак, окуучу, апамдын белеги.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Сөз жана сөз айкашынын кандай айырмачылыгы бар?
Мисалдар келтиргиле.
2. Сөз айкашы деген эмне? Анын тутумундагы багындыруучу жана багыныңкы сөздөр жөнүндө эмнени билесиң?
Мисал келтиргиле.
3. Татаал сөздөр, же толук маанилүү сөз менен кызматчы сөздөрдүн тизмеги сөз айкашы боло алабы?
М: Ала-Тоо, темир жол, талааны көздөй ж. б.
4. Берилген сөз айкаштарынын багындыруучу түгөйлөрүн тапкыла. Алардын эмне үчүн багындыруучу экендигин түшүндүргүлө:
менин максатым, үлгүлүү окуучу, өнөрлүү кыз, кызыктуу сабак, сүйүктүү мугалим, ата-эненин үмүтү, алдыңкы класс, булактын суусу, арчанын жыты, сабакка келүү, тоого чыгуу, сууда сүзүү.
5. Багындыруучу түгөйү сын атоочтон болгон сөз айкашына мисал келтиргиле: *суудай таза, тоодой бийик ж. б.*
6. Багындыруучу түгөйү зат атоочтон болгон сөз айкаштарын түзгүлө: *мектептин окуучусу, менин досум ж. б.*
7. Багындыруучу түгөйү этиштен болгон сөз айкаштарына мисал келтиргиле: *үйгө келүү, тапшырманы аткаруу ж. б.*

Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору

- ! – Сөз айкашынын тутумундагы сөздөр өз ара маани жактан жана грамматикалык жактан байланышат.
- Маанилик байланыш болгондо, негизги сөз багыныңкы сөздөн кийин келип, экөө өз ара маани жактан байланышат.
- Мисалы: сүйүктүү мугалим. Кандай мугалим? – сүйүктүү – зат жана анын сапаты (сын атооч + зат атооч);*
- Беш окуучу. Канча окуучу? – беш. Зат жана анын саны (сан атооч + зат атооч)*
- Эгерде багыныңкы сөздүн ордун алмаштырсак алардын мааниси өзгөрөт.
- Салыштыралы:
- а) сүйүктүү мугалим – сөз айкашы;
- б) мугалим сүйүктүү – баш мүчөлөрдүн катышынан турган жалаң сүйлөм. (*ким? – мугалим – ээ; кандай? – сүйүктүү – баяндооч*).
- Грамматикалык жактан байланышканда, багыныңкы сөзгө жөндөмө мүчөлөр уланат, же кызматчы сөздөр (жандооч) айкашат.
- Мисалы: мектепте болуу, келечек жөнүндө сүйлөшүү ж. б.*
- Багындыруучу сөз негизги, ал эми багыныңкы сөз багынычтуу деп да айтыла берет.

- **91. Сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып, алардын өз ара байланыш жолдорун аныктагыла.**

Чириген тактайга мык кагылбайт. Акылдуунун ары бар. Таздан тарак сурабайт. Ала көөдөндөн акыл сураба. Каткан балыкта кан болбойт. Үйдү жарака бузат. Билимдин көбү – акылдын көркү.

- **92. Сөз айкаштарындагы негизги жана багынычтуу сөздү тапкыла. Алар бири-бири менен кандай байланышта? Багындыруучу сөздүн ордун аныктагыла.**

Ысык-Көлдүн жээги, Ала-Тоонун абасы, кылычтай өткүр, кадырлоочу адам, атанын сөзү, балдай таттуу, салкын бөлмө, үйдү көздөй басуу, мугалимдик кесип, тартип жөнүндө сүйлөшүү.

Үлгү: Ысык-Көлдүн жээги –

- **93. Көп чекиттин ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп, сөз айкаштарын түзгүлө. Берилген сөз кайсы учурда негизги, кайсы учурда багынычтуу болду.**

... мектеп ..., ... ылдам ..., ... эмгек ..., ... сабак ..., ... тоо ..., ... үч ..., ... аз ..., ... класс ..., ... китеп ..., ... гүл

*Үлгү: жаңы мектеп – сан атооч + зат атооч.
мектепке баруу – зат атооч + этиш ж. б.*

94. Берилген сүйлөмдөрдү сөз айкаштарына ажыратып, маанисин түшүндүргүлө.

Момун кишиге адилетсиз жаза берилбейт. Адамдын адеби анын алтынынан кымбат. Сабырдуу максатына жетет. Мен гүлдөрдүн кантип уктарын көргүм келди (М. О.). Эмгекчил кумурска тамакты аз жейт (С. Р.).

- Үлгү: 1. сабырдуу жетет (сын атооч+этиш)
2. максатына жетет (зат атооч+этиш)

95. Берилген мисалдар сөз айкашы боло алабы? Ойлонгула

Таш бака, темир жол, досумду көздөй, Ала-Тоо, Ысык-Көл, айылым жөнүндө, классташым менен, эмгек тууралуу, тез-тез, кызыл-тазыл, машина менен.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Сөз айкашынын тутумундагы сөздөр кандай жолдор менен байланышат?
2. Сөздөрдүн маанилик жактан байланышын түшүндүргүлө? Мисал келтиргиле.
3. Сөздөрдүн грамматикалык байланышы деген эмне? Мисал келтиргиле.
4. Каалаган эле сөздү бириктирсек, сөз айкашы боло алабы? Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Ыкташуу байланышы

- Айрым сөз айкаштарынын багынычтуу түгөйү негизги сөз менен жөндөмө мүчөлөрдүн жардамы менен эмес, маанилик жактан гана байланышат. Мисалы: салкын бөлмө, тез келүү, бийик үй ж. б.

- Өзүңөр көргөндөй, асты сызылган багынычтуу сөздөргө жөндөмө мүчөлөр уланган жок. Алар негизги сөз менен орун тартиби боюнча, маанилик жактан гана ыкташа байланышты. Бул ыкташуу байланышы деп аталат.

96. Көчүрүп жазгыла. Сөз айкашынын негизги жана багынычтуу түгөйлөрүн таап, алардын ортосундагы байланышты аныктагыла.

Жаркын маанай, ачык асман, түлкү тебетей, чытырман токой, карс сынуу, сыйлоо каадасы, чоң мектеп, бийик тоо, биринчи келүү.

97. Сүйлөмдөрдүн маанисин түшүндүргүлө жана ыкташуу байланышындагы сөз айкашын тапкыла. Эмне үчүн ыкташуу деп ойлойсуңар?

Картайган жыгач ийилбей сынат. Жылаңачты жүз каракчы тоной албайт. Бийик терек мурда кулайт. Хандын да кайырчы тууганы болот. Жалгыз таруу ботко болбойт. Өзүмчүл киши өзгөгө жакпайт. Талапсыз өмүр – эч нерсеге жарамсыз өмүр. Кырсык жакшы кишини да чалат. Талбас эмгек тоодой тоскоолдукту жеңет.

«Залкар ойлор»

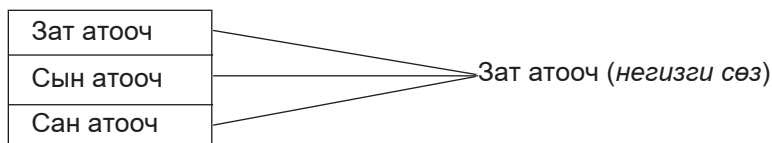

98. Сөздөрдү маанисине ылайык же багыңкы, же негизги сөз катары колдонуп, ыкташуу байланышындагы сөз айкаштарын түзгүлө.

Кызыл, ай, көйнөк, сулуу, чоң, таза, бөлмө, китеп, окуучу, беш, ачык, көңүл, сөз, максат, жетүү, келечек, Ысык-Көл, ойлонуу, кереметтүү, байлык, түгөнгүс, эне, суудай, мээримдүү, тунук, сүттөй, таза, ал, аба.

99. Берилген схема боюнча ыкташуу байланышындагы сөз айкашына мисал келтиргиле.

100. Ыкташуу байланышындагы сөз айкашына мисалдар келтиргиле. Тумундагы сөздөрдүн кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын аныктагыла.

Башкаруу байланышы

Байланыштын бул түрүндө негизги сөз багыныңкы сөздүн жөндөмөдө турушун талап кылып, башкарат. Ошондуктан башкаруу байланышы деп аталат. Мисалы: мектепке келүү, китепти алуу, тоодо болуу, сабактан кайтуу.

Өзүңөр көргөндөй, багынычтуу сөздөр барыш, табыш, жатыш жана чыгыш жөндөмөлөрүндө турду.

Байланыштын бул түрү багынычтуу сөзгө жандоочтордун тизмектеле келүүсү менен да жасалат: *тартип жөнүндө сүйлөшүү*, *мектепти көздөй басуу* ж. б.

101. Төмөнкү схема боюнча башкаруу байланышындагы сөз айкашын түзгүлө. Анын негизги жана багыныңкы түгөйлөрүн аныктагыла.

Зат атооч + барыш жөндөмөсү + этиш: *сабакка келүү...*

Зат атооч + табыш жөндөмөсү + этиш: *китепти окуу...*

Зат атооч + жатыш жөндөмөсү + этиш: *китепканада болуу...*

Зат атооч + чыгыш жөндөмөсү + этиш: *үйдөн чыгуу...*

 102. Тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө. Башкаруу байланышында турган сөз айкашын көчүрүп жазгыла. Эмне үчүн башкаруу байланышы деп ойлойсуңар?

1. Бекерчилик жөнүндө

Даанышман мындай дептир:

– Бекерчиликтен адам шайкелиндикке барат, шайкелиндик болсо, адамдын тынчын алат.

«Ой гүлдөрү»

2. Бузукулук кайсы жерде болсо, аны бузат, уят кайсы жерде болсо, аны көрктүү кылат. Аш салынган табактын четинен жеңиздер, ортосунан жебеңиздер, анткени ортосунда береке жаап турат.

«Ой гүлдөрү»

 103. Төмөнкү сөздөрдү колдонуп, башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын түзгүлө. Багыныңкы сөз кайсы жөндөмдө турарын байкагыла.

Келечекке карай, келүү, жанаш, адамды, бил, көңүлгө, мугалимди, үйрөн, сыйла, урматта, үйдө, кайтуу, чыгуу.

 104. Табышмактарды окуп, башкаруу байланышындагы сөз айкаштарын көчүрүп жазгыла. Негизги жана багыныңкы түгөйлөр кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын, багынычтуу сөз кайсы жөндөмдө турганын аныктагыла.

1. Жем жебейт, чарчоону билбейт, колу жок уруп турат, буту жок жүрүп турат.

2. Бетине упу сүйкөнөт, сүйкөнүп жатып үйрөтөт, уят кылат айтканын көңүлгө бекем түйбөсөк.

3. Жаңыдан демдеп кайнатпай, энемден ичтим ысык чай.

4. Колу бар, сүзүүгө болбойт,
Жолу бар, жүрүүгө болбойт.
Жери бар, айдоого болбойт.

Таандык байланыш

!

– Айрым сөз айкаштарында багыныңкы сөз илик жөндөмөсүндө, негизги сөз таандык мүчөлүү (-ы, -и, -сы) болот. Мисалы: эненин мээрим, көлдүн жээги, атанын сөзү, эжемдин баласы, досумдун апасы ж. б.

– Жогорудагы сөз айкаштарында мээрим энеге, жээк көлгө, сөз атага таандык болуп турат.

– Байланыштын мындай түрү *таандык байланыш* деп аталат.

- 105. Төмөнкү сөз айкаштарынын багыныңкы жана негизги түгөйлөрүн таап, кандай жолдор менен жасалганын түшүндүргүлө.

Ала-Тоонун абасы, күндүн нуру, баланын күлкүсү, булбулдун үнү, күндүн суугу, эмгектин шаңы, менин китебим, досумдун максаты, элдин тынчтыгы, жигиттин сөзү.

- 106. Төмөнкү сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, таандык байланыштагы сөз айкаштарын белгилегиле. Маанисин түшүндүргүлө.

Акылдуунун сөзү – кыска. Курсагы ачтын кулагы – укпайт. Булбул жокто, баканын чардаганы – керемет. Тобокелдин кемеси сууга чөкпөйт. Тоонун да төрөсү болот. Ачык сөздүн даамы ачуу келет. Баатырдын өлүмү күндүн батканы менен барабар.

- 107. Текстти окуп, таандык байланыштагы сөз айкаштарын тапкыла. Эмне үчүн таандык байланыш деп ойлойсуңар?

Инсандын дили – шамал бирде тиякка, бирде биякка жапырып турган куштун канатындай. Кимде-ким ата-энесинин ыраазычылыгын алса, ага кандай жакшы.

«Ой гүлдөрү»

 Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Ыкташуу байланышы дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Башкаруу байланышы менен таандык байланыштын өзгөчөлүгү эмнеде? Ар бирине мисал келтир.
3. Грамматикалык байланыштын түрлөрүнө кайсылар кирет?
4. Маанилик байланышкачы? Ага мисал келтиргиле.
5. Төмөнкү таблицаны толтургула. Сөз айкашы боюнча оюңарды жазгыла.

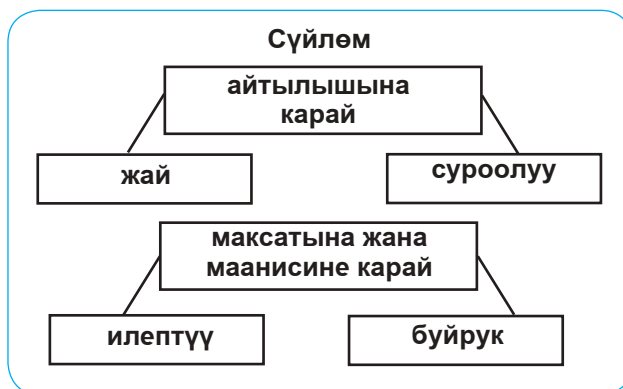
Билем	Билгим келет	Билдим

Сүйлөм

- Сүйлөм деген эмне?
- Сүйлөм эмнелерден куралат? Мисал келтиргиле.
- Кандай тыныш белгилер коюлат?
- Каалаган эле сөздөрдүн, сөз айкаштарынын топтому сүйлөм боло алабы?

- Демек,
- сүйлөм толук маанилүү бүткөн ойду билдирет;
 - анын тутумундагы сөздөр жана сөз айкаштары бири-бири менен дайыма байланышта болот;

- каалаган эле сөздөрдү жана сөз айкаштарды топтосок сүйлөм боло албайт, себеби толук мааниге ээ эмес;
- ар бир сүйлөм өзүнчө интонация (тыным) менен айтылып, араларына чекит коюлат.

📖 108. Окугула да, сүйлөмдүн бүткөн чегин аныктагыла. Интонацияга ылайык тыныш белгилерин койгула.

Эмне үчүн күн жана түн болот түн киргенде күн кайда кетет жер дайыма айланып турат анын айланганы бизге билинбейт биз да жер менен кошо айланабыз жер тынбай айлана берет ошентип күн менен түн ар дайым кайталанып турат ар дайым күн болсун.

Балдар энциклопедиясы

📖 109. Тексттерди көркөм окугула. Андагы интонацияга көңүл бургула.

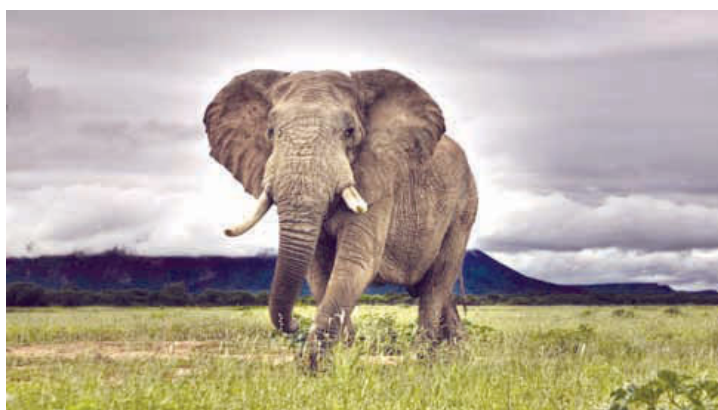
Кандай адам кейикчээл

Бирөөнөн:

- Кандай адам кейикчээл болот? – деп сураганда ал:
- Азга алымсынбаган, ач көз адам кейикчээл болот! – деп жооп бериптир.

«Ой гүлдөрү»

Биле жүр

Пил жөнүндө билесиңби?

Пил өмүр бою төрт буту менен тик туруп өтө турган жаныбар. Чоң пилдердин жерге жатканын ушул күнгө чейин эч ким көргөн эмес. Алар чарчаганда, жыгачтарга сүйөнүп укташат.

Кызыктар дүйнөсүнөн

 110. Төмөнкү сөздөрдү жана сөз айкаштарын катыштырып сүйлөм түзгүлө. Баш мүчөлөрүн аныктагыла.

Дарак, көйкөлгөн, көйнөк, жоокердин анты, күндүн нуру, бакыт, бактылуу балалык, кыйналуу, онунчу, ар бир, жакшылыктын жарчысы, Алыкулдун ырлары, булбулдун үнү, коркунучтуу окуя, алдыңкы окуучу.

 111. Текстти окуп, маанисин түшүндүргүлө. Интонацияга көңүл бургула.

Нан – ырыскы

Нан – ырыскы. Нандан улуу эмне бар?
Дан эмес да, бардык эле өскөн чөп.
Ачка калып, тиштеп нанга зар болуп,
«Нан» деп ыйлап, көз нурлары өчкөн көп.
Адамга нан – ырыскы,
Ардактайлы ырысты! (Т. Б.)

 112. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн маанисине карап, берилген сөздөрдү пайдаланып толуктагыла.

Эл ар кандай улутта болсо да, бири-бирин ... турушат. Эч ким бири-бирин ... Ошондуктан ... өлкөсүндө ар дайым ... өкүм сүрөт. Кыргыздар жана кыргызстандыктар ... каалайт. Ынтымак жана достук ... байлыгыбыз.

(сыйлап, кыргыз, бейпилдик, кемсинтпейт, тынчтыкты, биздин)

 113. Таблицаны карап, сүйлөм менен сөз айкашын салыштыргыла. Экөөнүн айырмачылыгын мисал келтирүү менен түшүндүргүлө.

Сүйлөм	Сөз айкашы
- жайынча кабарлоо, суроо, буйруу үчүн колдонулат;	- толук маанилүү эки же андан көп сөздөн турат;
- толук жыйынтыкталган ойду билдирет;	- заттын, кыймыл-аракеттин белгисин билдирет;
- грамматикалык негизге (ээ, баяндооч) ээ болуп турат.	- негизги жана багынычтуу сөздөрү бар.

Үлгү:

1. Дүйнөнү <u>күч башкарбай</u> , <u>акыл башкарат</u>	а) күч башкарбай; б) дүйнөнү башкарбай; в) акыл башкарат.
2. Алардын <u>ысымы</u> кылымдарга <u>сакталат</u>	а) ысымы сакталат; б) алардын ысымы; в) кылымдарга сакталат.
3. <u>Көчмөндөр оюндары</u> дүйнөнү <u>таң калтырды</u>	а) көчмөндөр оюндары таң калтырды б) дүйнөнү таң калтырды.

 114. Төмөнкү мисалдардын негизинде сөз, сөз айкашы жана сүйлөмдүн бири-биринен болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

1. Ала-Тоо. Ала-Тоонун абасы. Ала-Тоонун абасы салкын.
2. Эне. Эненин мээрими. Эненин мээрими күндөн жылуу.
3. Көрк. Адамдын көркү. Адамдын көркү – адеп.

Жай сүйлөм

! Сүйлөм айтылыш максатына жана берген маанилерине карай жай, суроолуу, буйрук жана илептүү болуп бөлүнөт.
Сүйлөмдөгү ой жайынча гана баяндалса, *жай сүйлөм* деп аталат:
Бизде кыргыз тили сабагы өтүп жатат.
Жай сүйлөм бир калыптагы баяндоо интонациясы менен айтылат, жазууда болсо, аягына чекит (.) белгиси коюлат.

 115. Тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө. Сүйлөмдөгү ой кандайча баяндалганын айтып бергиле.

1. Кызыктар дүйнөсүнөн

Футболдун мекени – Англия өлкөсү. «Футбол» – англис сөзү. «Фут» – бут, «бол» – топ дегенди билгизет. Демек, бут тобу деген маанини берет. Албетте, футбол бут менен ойнолот. Топту кол менен дарбазачы гана кармайт.

Ал эми баскетболдун мекени – Америка Кошмо Штаттары.

Дүйнөдөгү кызыктар

2. Жибекчилик

Кыргызстанда, негизинен, Ош областы гана жибек чарбачылыгын жүргүзүп келе жатат. Бул жерде жибек курту үчүн тыт көчөттөрүн отургузуу кеңейтилген. Ош мамлекеттик питомниги жылына 1600–1700 миң тыт көчөтүн өстүрөт. Алдыңкы агротехниканы жана илим менен алдыңкы тажрыйбанын жетишкендиктерин кеңири колдонуунун негизинде жибекчилик улам барган сайын өнөр жай мүнөзүндөгү өндүрүшкө айланууда.

КСЭ

116. Берилген текстти окуп, маанисин түшүндүргүлө. Интонациянын сакталышына көңүл бургула. Айтылыш максатына карай кандай сүйлөм, эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

Эжеси берген гүлдөр кооз да, чыныгы жыпар жыттуу экен.

– Чын эле токойдун аптекасы барбы?

– Ооба, токойдун аптекасы бар.

Эх, десең! Гүл канчалык сулуу да, жыпар жыттуу болсо да, сагынган балага апасынын сулуулугу менен жыпар жытын алмаштыра албайт экен да.

(С. Р.)

117. Берилген сөздөрдү катыштырып жай сүйлөм түзгүлө. Кандай интонация менен айтылгандыгын түшүндүргүлө.

Дарылады, жазды, бышырды, тилди, ташыды, окуду, сурады, китеп, окуучу, аңгеме, эрдик, эл, талаа, темир жол.

118. Текстти окуп, жай сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Ээ жана баяндоочтун алдын сызгыла.

Билгениңди кишиден сураба

Жолдо бир киши атына аябай көп отун артып келе жатты. Алдынан бирөө жолугуп сурайт:

– Тууган, артып келе жатканың эмне?

– Артып келе жатканым чөп.

– Ой, аның чөп эмес эле, отун го?!

Анда отун алып келе жаткан киши:

– Аны билип турсаң, эмне үчүн сурайсың? – деп бастырып кетет.

«Залкар ойлор»

Суроолуу сүйлөм

Суроо маанисинде айтылган сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Суроолуу сүйлөмдөр бир нерсени билүү, бышыктоо жана тактоо максатында айтылат: *Сен кандай ийримдерге катышасың?* Суроолуу сүйлөмдүн аягына суроо белгиси (?) коюлат.

119. Жай сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөмдөргө айландыргыла. Көчүрүп жазып, тиешелүү тыныш белгилерин койгула.

1. Адам билбеген нерсесинен коркот. 2. Көгүчкөн аман-эсен кулду. 3. Мен каникулда лагерге бардым. 4. Биз жайкы каникулда гүлдөргө суу куюп турдук. 5. Тоонун суусу туптунук жана муздак. 6. Асеманын колунан баары келет. 7. Байкем эликтин чаарчыгын кармап келди. 8. Чоң эне уйкулуу көзү менен эмне кыларын билбей, аны унутуп койду (А. К.). 9. Ундан нанды бышырып, дүкөндөргө таратат. (М. О.). 10. Чабалекейлер жумшак нерселерди ташыганды токтоткон жок (Ш. Б.).

120. Текстти окуп, сүйлөмдөрдү айтылыш максатына карай аныктагыла. Оозеки кептеги интонацияга жана жазуудагы белгилерге көңүл бургула. Маанисин түшүндүргүлө.

Кимиси акылдуу?

Бир философтон:

- Кандай адам акылдуу? – деп сураганда, ал:
- Колдон келген ишке умтулган адам акылдуу! – деп жооп бериптир.

«Залкар ойлор»

121. Көчүрүп жазып, ар бир сүйлөмдүн аягына тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Эмне үчүн коюлганын түшүндүргүлө.

- Сен ал иштен кабарың жокпу
- Такыр (Ч. А.).
- Үйүң кайда
- Кең-Сууда (Т. С.).
- Эмне кагылайын
- Бир нерсени байкадыңызбы
- Жок, ал эмне экен
- Бир жактын куурулган буудайдын жыты келет.
- Койчу
- Ырас (К. Б.).

122. Ырды көркөм окугула. Кандай сүйлөмдөр кездешти? Сүйлөмдөрдү түрлөрүнө карай ажыраткыла.

Шамал

Бүт кыдырган ааламды
Айткым келди шамалды.
Аягы жок, башы жок,
Шамал кайдан жаралды.
Анын сырын чечүүгө
Жүгүртөйүн санаамды

Төгөрөктү каптаган
Көлдөн чыгып жүрбөсүн?
Кашык сууга зар болуп
Чөлдөн чыгып жүрбөсүн?
Жандуу-жансыз энеси,
Жерден чыгып жүрбөсүн?

(Б. А.)

Илептүү сүйлөм

! Илептүү сүйлөм күчтүү сезим менен айтылат: Ата-энелерге урмат жана сый!

Илептүү сүйлөмгө көтөрүңкү интонация мүнөздүү: Жашасын элдердин достугу!

Илептүү сүйлөмдүн аягына илеп белгиси (!) коюлат.

 123. Текстти окугула. Илептүү сүйлөмдөр кандай сезимдерди билдирип тургандыгын аныктагыла. Сүйлөмдөрдүн интонациясына көңүл бургула.

Эх, эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирик кыйды. Атаганат! Жайнагым аман турганда, не деген адам болор эле! Мүнөзүндөн, кылык-жоругундан айланайын, балам, кайдасың? Он экиден бир гүлүң ачылбай, кай жерде барып жалп этип түштүң экен?

- О, дүйнө, о жан жараткан жер, бир оокумга гана баламды тирилтип, бир гана жолу көлөкөсүн көрсөтүп койсоңор!

(Ч. А.)

 124. Төмөнкү темаларга карата ураан, чакырыктарды жазгыла. Аларга тиешелүү тыныш белгилерин койгула. Айтылышын байкагыла.

- а) окуу куралдарын таза сактоо жөнүндө;
- б) элдердин достугу жөнүндө;
- в) жаратылыштын көрүнүшү жана аны коргоо жөнүндө.

 125. Текстти көркөм окугула. Алардын кандай интонация менен айтыларын салыштыргыла. Тыныш белгилери эмне үчүн колдонулат деп ойлойсуңар?

Түлкү менен карапа

Түлкү дыйкандын тоогун уурдоого кынык алды. Дыйкан түлкүнү чочутуу үчүн карапаны асып койду. Карапага шамал тийген сайын бу-булап күңгүрөйт. Түлкү келип күүлдөгөн эмне экенин издейт. Кара-са, карапа экен.

- Токто, күүлдөгөн акмак! Мен сени сууга чөктүрүп жиберейин! Ал карапаны башына кийип алып сууга барды. Суунун жээгине келип карапаны чөктүрө баштады. Карапанын ичине суу толуп, бурк-бурк этип, түлкүнү суу түбүнө тарта баштады. Ошондо ач көз түлкү:

- Карапа, карапа! Сен мени сууга чөктүрбө! Мен сени бир аз гана чочутайын дегем! – деди.

Ошентип түлкү сууга чөгүп кетти.

Кыргыз эл жомоктору

Буйрук сүйлөм

! Буйрук сүйлөм эркти (өтүнүч, буйрук, каалоо ж. б.) билдирет да, буйрук иретинде айтылат.
Сүйлөмдүн бул түрүнүн аягына илеп (!) белгиси коюлат
Мисалы: Алинур, тур! Бардык чындыкты айтып бер!

 126. Көркөм чыгармалардан жай, илептүү, суроолуу жана буйрук сүйлөмдүн ар бирине мисал келтиргиле. Интонация жагынан сүйлөмдөр кандайча айырмалана турганын түшүндүргүлө.

 127. Илептүү жана буйрук сүйлөмдөрдү кандай белгилери менен окшоштурасыңар жана айырмалайсыңар?

Илептүү сүйлөм **окшоштугу** Буйрук сүйлөм

 128. Бир эле сүйлөмдү алып, жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөм болгондой интонация менен айтып көргүлө.

Үлгү: Кандай өзгөчөлүктү байкадыңар?

а) буйруу: Алиас, тур ордуңан! Бери кара!

б) өтүнүү, тилек, каалоо: Алиас, айланайын, суранам чыныңды айтчы!

в) кайгыруу;

г) кекетүү, опузалоо;

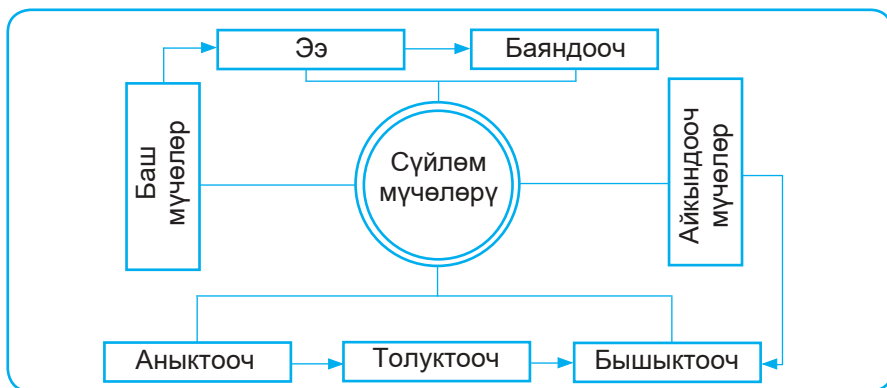
д) макул болуу;

е) чогуу, бирге иштөө.

 Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Сүйлөмдөрдү эмне үчүн жай, суроолуу, илептүү жана буйрук деп бөлөбүз?
2. Бул сүйлөмдөрдү айтуудагы интонация деген эмне?
3. Ошол интонация жазууда кандай белгиленет?

Сүйлөм мүчөлөрү

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү

Ээ

Ээнин белгилери:

сүйлөмдө ойдун негизин ээлейт: *Байэл мыкты окуйт.*

дайыма атооч жөндөмөсүндө турат: *Чыныгы дос чындыкты сүйөт.*

ким? эмне? кимдер? эмнелер? кимиси? эмнеси? канча? нече? деген суроолорго жооп берет.

Баяндооч

Баяндоочтун белгилери:

ээнин кыймыл-аракетин көрсөтүп, эмне кылды? эмне кылат? эмне кылып жатат? деген суроолорго жооп берет;

- көбүнчө этиш сөздөрдөн жасалат. Мындан тышкары, зат атооч, сын атооч жана сан атооч сөздөр да баяндооч боло алышат:

Элүүнүн жарымы-жыйырма беш. Келечектин ээси – силер. Ысык-Көл кышта жылуу, жайда салкын. Класстагы алдыңкы окуучу – Айбийке.

- сүйлөмдө ээнин алды бир, баяндоочтун асты эки сызылат.

129. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла.

1. Ынтымак достордун жолун ачат. 2. Баатыр элден чыгат. 3. Кекиликтин үнү угулат. 4. Терең ой жүрөктүн тереңинен чыгат. 5. Куштун тилин куш билет. 6. Мээрим этегине түшкөн нандын күкүмүн алаканына салды (Ш. Б.). 7. Төбөдө безеленип сайраган боз торгойдун үнү көңүлүмдү көтөрдү (Т. С.).

130. Сүйлөмдөгү ээге карата баяндоочко мүчө улап, баш мүчөлөрдү байланыштыргыла. Көчүрүп жазгыла.

1. Жер бети көк чөпкө оро ... 2. Биз сабакка даярда ... 3. Тоонун чөптөрү өсүп кал ... 4. Санжар комуз черт ... 5. Катуу шамал бол ... 6. Алиас менен Алинур чогуу оку ...

 131. Сүйлөмдөрдү жазып, ээ жана баяндоочту тапкыла. Алар кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгын түшүндүргүлө.

Чыңгыз менен Бакдөөлөт чогуу окушат. Мекеним туулган жерден башталат. Жыйырма бешке бөлүнөт. Ажардын жашы – он үч-төрдө. Күүнүн башы – Камбаркан.

 132. Көчүрүп жазып, сүйлөм ээсин жана баяндоочун тапкыла. Сүйлөмдөрдүн маанисин түшүндүрүп бергиле.

1. Адам иштеген ишинен таанылат.
2. Бөтөн гүлдүн жыты болбойт.
3. Эненин көөнү – балада, баланын көөнү талаада.
4. Мекендин топурагы – алтын.
5. Мээримдүү жүрөк картайбайт.
6. Сөздүн көркү – макалда.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнө *аныктооч*, *толуктооч*, *бышыктооч* кирет.

Аныктооч

!

Аныктооч заттын сын-сыпатын, санын ж. б. белгилерин билдирет. Ал кимдин? эмненин? кандай? кайсы? канча? нече? деген суроолорго жооп берет.

- Аныктоочтун милдетин көбүнчө сын атоочтор аткарат. Мындан тышкары, зат атооч, сан атооч, ат атооч сөздөр да аныктооч боло алат.

Анын асты толкун (~~~~~) сызык менен сызылат.

Мисалы: Катую (кандай?) дабыш тынчтыкты бузат. Саздуу (кандай?) жерге камыш өсөт.

 133. Берилген сүйлөмдөрдөн аныктоочторду таап, анын кандай сөз менен байланышкандыгын байкагыла. Суроосун койгула.

Үлгү: Адамдын эки колу эки бутунан кыска.

Жакшы адамга бир гана сөз жетет. Бардык элдин тилегени – бейкуттук. Илбирстин тырмагы, карышкырдын тиши – курал. Күүлдөгөн үнү бар, коркунучтуу түрү бар.

 134. Текстти окуп, маанисин айтып бергиле. Аныктоочту таап, кайсы сөз түркүмүнөн экендигин аныктагыла.

Күчсүз душман менен күчтүү дос

Акылман мындай дептир:

- Күчсүз душманды күчтүү деп бил да, андан көзүңдү айырбай,

сак бол! Күчтүү досунду күчсүз деп бил, болбосо досуңа ишенип алып, душманыңдан кордук көрүп каларыңды эсиңден чыгарба.

«Залкар ойлор»

 135. Сүйлөмдөрдү окуп, асты сызылган сөздөрдүн сүйлөмдүн кайсы мүчөсү экенин айтып бергиле. Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Ак ниет адамга асылгандар көп болот, бирок эч ким абийирин ача албайт. Пайдасыз жашоо – мезгилсиз өлүмгө тете.

Үч нерсенин кадырын үч адам билет:

Жаштыктын кадырын картайган билет,

Ден соолуктун кадырын оорулуу билет,

Байлыктын кадырын жарды билет.

Х. К. Накыл сөздөр.

? Аныктоочтор көбүнчө кайсы жөндөмөлөрдө туарын байкадыңарбы?

 136. Аныктоочту таап, аны байланышкан сөзү менен бирдикте көчүргүлө. Кандай сөз менен байланышканын байкагыла.

1. Жоргонун кадыры желгенде билинер, жакшынын кадыры өлгөндө билинер. 2. Өзөндүн көркүн тал берет. 3. Эки жакшы жайлоого чыкса, кудалашып түшөт, эки жаман жайлоого чыкса, кубалашып түшөт. 4. Карапайым адам, касиеттүү адам. 5. Карынын кебин капка сал.

Үлгү: Жоргонун кадыры, жакшынын кадыры.

Толуктооч

! Толуктооч дайыма кыймыл-аракет менен байланышат, б. а. кыймыл-аракет багытталган затты билдирет.

- Толуктоочко кимге? эмнеге? кимди? эмнени? кимде? эмнеде? кимден? эмнеден? ким менен? ким жөнүндө? деген суроолор берилет.

- Толуктоочтун милдетин зат атооч, ат атооч, сан атооч сөздөр аткарат. Толуктоочтун асты үзүк-үзүк (_ _ _) сызык менен сызылат.

Мисалы: Адам көнүлүнөн азат, типинен жазат.

Биз келечек жөнүндө сүйлөштүк. Эмгек менен эл көгөрөт.

 137. Толуктоочту тапкыла. Ал кайсы жөндөмөдө турат жана кандай суроолорго жооп берерин айтып бергиле.

Жибектей жумшак жел көк шиберди ыргайт. Алманы жакшы бак да, жемишин ал. Улууну урматта, кичүүнү ызаатта. Жакшыны сөз тарбиялайт, жаманды таяк тарбиялайт. Жалкоону жокчулук кордойт. Жакшыда өөн болбойт. Иштөөдөн талба, акыры кор болбойсуң.

- 138 Кашаанын ичиндеги суроолордун ордуна тиешелүү сөздөрдү коюп көчүргүлө. Ошол сөздөрдүн сүйлөмдөгү аткарган милдетин аныктагыла.

Уучтаса (эмнеден?) майда, уютса (эмнеден?) катуу. Кушча уча алат, бирок (эмнесинде?) түгү жок. Бирдики (канчага?) татыйт. Эң кенжебиз быйыл (канчанчыны?) бүтүрдү. Баатыр (эмнеде?) таанылат, чечен (эмнеде?) таанылат.

- 139. Тексттеги белгиленген сөздөрдүн сүйлөмдөгү кызматын аныктагыла жана кандай сөздөр менен байланышканын айтып бергиле.

Бака менен чычкан

... Ошентип бака менен чычкан дос болду. Күндөрдүн биринде бака чычканды конокко чакырды. Бака жээктен сууну көрүп, чыдабай секирип түштү. Ал сүзүп жөнөдү. Артынан чычкан да секирүүгө камынат. Бирок сүзгөндү билбей, суудан аябай тумчугат. Акыры эптеп суунун аркы четине чыгат.

Ошондон кийин чычкан конокко барбаска ант берет.

Кыргыз эл жомоктору

- 140. Сүйлөмдөрдү окуп, салыштыргыла. Кайсы сүйлөмдө кыймыл-аракетке багытталган зат көрсөтүлдү? Ал кайсы жөндөмдө турат?

1. Дүйнө жарык.	Билимдүүгө дүйнө жарык.
2. Өзүмчүл киши жакпайт.	Өзүмчүл киши өзгөгө жакпайт.
3. Тойгон мышык ойнобойт.	Тойгон мышык чычкан менен ойнобойт.
4. Жүрөк алдабайт.	Жүрөк ээсин алдабайт.
5. Койдун каргышы жетпейт.	Койдун каргышы карышкырга жетпейт.
6. Көңүл көрөгөч.	Көздөн көңүл көрөгөч.

- 141. Көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдөгү толуктоочту тапкыла. Эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

Малды жерден сура, нанды терден сура. Куштардын сайраганы абаны жаңыртат. Жалганчыны сокур да көрөт. Малды мүйүзүнөн, адамды сөзүнөн кармайт. Борошодон асман көрүнбөйт.

Бышыктооч

Бышыктооч – кыймыл-аракет менен байланышта болуп, анын ар түрдүү кырдаалын (мезгилин, ордун, сан-өлчөмүн, сапатын) билдирет. Анын асты сызыкча, чекит (– . – . – .) менен сызылат.

- Бышыктооч качан? кайда? кантип? эмне үчүн? эмне максат менен? деген суроолорго жооп берет. *Алиас менен Байэл китепканага (кайда) келишти.*

- Бышыктоочтун милдетин көп учурда тактооч, зат атооч, сан атооч сөздөр аткарат. Анын асты мындайча белгиленет -

 142. Сүйлөмдөрдү көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Менин саякатым тоо арасынан башталды (К. Ж.) 2. Досуңдун ким экенин айтып берсең, мен сенин ким экендигиңди айтып берем (Сократ). 3. Жакшы жазылган китепти окуп, адам жакшы сүйлөөгө үйрөнөт (Залкар ойлор). 4. Шакир болгон окуяны айтып берди (С. Ө.) 5. Төмөнкү бурчтан кароолчуну көрүштү (К. Ж.) 6. Ча-кырылган кишилер бирден-экиден келе башташты (К. К.)

 143. Текстти окугула. Баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын айтып бергиле.

Куйручуктун көзү тунук, сөзү курч, тили мурч. Айтышууга эч кимдин дити жетпейт. Жаактууга жеңдирбейт. Ал – сөзгө чебер, чечен.

 144. Төмөнкү схемалар боюнча сүйлөмдөрдү түзгүлө.

1. _____ .
2. _____, _____ .
3. _____ .
4. _____, _____ .
5. _____ .

 145. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, маанисин түшүндүргүлө. Сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Сөз айкаштарына ажыраткыла.

Эки жүздүүлүктүн белгиси – үчөө: калп сүйлөйт, убадасынын аягына чыкпайт жана аманатка кыянаттык кылат. Жакшы сөз – жандын азыгы. Менин максатым да, тилегим да – окуу.

 146. Белгиленген сөздөрдүн сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла. Кайсы сөз менен байланышканын айтып бергиле.

Акылдуу сөз ачты тойгузат, жылуу сөз үшүгөндү жылытат. Адам сөзүнөн сынат, айбан мүйүзүнөн сынат. Душмандын сөзү күлдүрөт, туугандын сөзү күйгүзөт. Бекерпоздун сөзү көп. Оозу боштун сөзү барксыз. Миң адам менен кеңеш, бир адамга сырыңды айт (Х. К.). Душманга колтук ачканымды энемдин ак сүтү кечирбейт (С. Р.).

147. Төмөнкү сүйлөмдөрдөн бышыктоочту тапкыла? Эмне үчүн андай ойлойсуң?

Өсүмдүктөр кышында да өсөт. Сыртта суук, бөлмөдө жылуу. Ошон үчүн үйдө гүлдөр өсөт. Кышында күнөсканада ар кандай жашылчаларды да өстүрүшөт. Биз дагы дайыма өсүмдүктөр үчүн кам көрөбүз.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Ээ жана баяндооч эмне үчүн баш мүчөлөр деп аталат?
2. Аныктоочтун милдетин кайсы сөз түркүмдөрү аткарат? Мисал келтиргиле.
3. Кыймыл-аракет багытталган сөз сүйлөмдүн кайсы мүчөсү болот? Ал кайсы жөндөмөлөрдө турат? Мисал келтиргиле.
4. Бышыктооч деп эмнени айтабыз. Сүйлөмдө көбүнчө кайсы сөз түркүмү менен байланышат? Мисал келтиргиле.

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү

- Бирдей суроого жооп берип, бирдей милдет аткарат:
Элибиз достукту, ынтымакты жактырат.

- Алар бири-бирине багынбай, тең укукта болушат:
Чыдамкай, токтоо, эмгекчил адам гана баарын жеңет.

- Сүйлөмдүн бардык мүчөсү (ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч, бышыктооч) бир өңчөй мүчө болуп келе берет: *Кыргыз жергесиндеги атактуу жайлоолор – Сары-Жаз, Ак-Шыйрак жана Ак-Сай.*

148. Сүйлөмдөгү асты сызылган сөздөргө суроо бергиле. Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышты? Сүйлөмдөгү аткарган кызматы кандай?

Куш да, мал да жем жеген жерине келет. Адам үчүн адамгерчилик – асыл, кымбат. Ар кимдин мээримдүү, боорукер адамы бар. Ыр менен чоор, оюн менен күлкү эмгек талаасында башталат.

149. Көчүрүп жазгыла. Сүйлөмдүн кайсы мүчөсү бир өңчөй болду? Эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

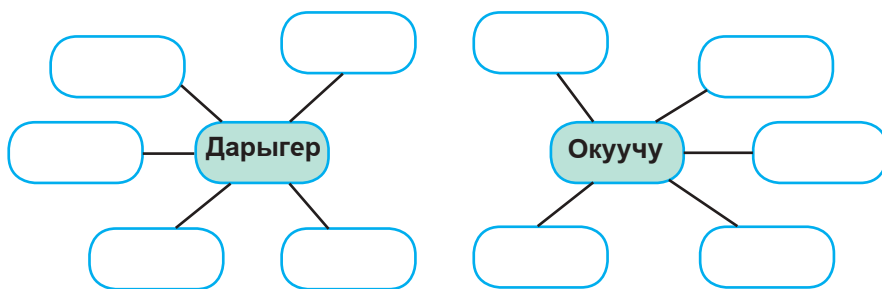
Биз Ала-Тоонун койнунда чоңойдук, жетилдик, тарбияландык. Конкурста жомок, дастан, уламыштар көп айтылды. Алар элин, жерин коргоо үчүн төрөлүшкөн.

150. Төмөнкү схема боюнча сүйлөм түзгүлө. Бир өңчөй мүчөлөрдү көрсөткүлө.

1. _____, _____, _____ бир мектепте окушат.
2. Биздин класс _____, _____, _____.
3. Ал таймашта _____, _____, _____ айтты.
4. Жайлоодо _____, _____, _____ гүлдөр өсөт.

151. Дарыгер, окуучу деген зат атооч сөздөрдүн кыймылын билдирген сөздөрдү жазгыла. Алар сүйлөмдө кандай милдет аткарат?

152. Бир өңчөй мүчө катышкан сүйлөмдөрдү түзүп, суроо бергиле. Бир өңчөй мүчөнүн сүйлөмдөгү кызматын аныктагыла.

Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору жана тыныш белгилери

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү эки жол менен байланышат: интонация жана байламталар аркылуу.

Интонация менен байланышканда, бир өңчөй мүчөлөрдүн арасына үтүр белгиси коюлуп жазылат. Мисалы: *Карыянын үнү кырааттуу, ыргактуу, муңайым чыкты.*

- Бир өңчөй мүчөлөр жана, менен байламталары аркылуу байланышса, үтүр коюлбайт. Мисалы: *Элди эмгек менен эрдик көп нерсеге шыктандырат. Сыдырым жел жумшак жана назик болуп урду.*

- Бир өңчөй мүчөлөр да, дагы байламталары аркылуу байланышса, үтүр байламтадан кийин коюлат: *Кыздар сулуу да, тартиптүү да, акылдуу да, билгич да болушат.*

153. Текстти окуп, бир өңчөй мүчөлөр кандайча байланышканын түшүндүргүлө. Кандай интонация менен окулганын байкагыла.

Мал багуу – кыйын, жооптуу жумуш. Кышында аларга жем, чөп берилет. Жайында жайлоого чыгарат, откорот. Адамдар жайлата чөп чаап, кургатып жыйнайт. Жайыттан келгенде аларга чөп да, жем да берилет. Короону кыш түшө электе жылуулап, тазалап даярдашат. Ошентип, мал кышында үшүбөй, ток болот. Аларды адам багат, карышкырдан кайтарат.

 154. Окуп, бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла. Ал сүйлөмдүн кайсы мүчөсү жана кайсы сөз түркүмүнөн жасалды.

Жайында ак, кызыл, көк, сары гүлдөр бажырайып ачылат. Дүйнөдөгү ардактуу, кымбаттуу адам – эне. Анын сүйлөгөнү, ырдаганы, бийлегени мага жагат. Жадыра, Айдана жана Айбийке класстагы үлгүлүү окуучулардан. Бекдөөлөт да, Санжар да, Асема да эмгекте үлгү көрсөтүштү.

 155. Берилген схема боюнча сүйлөм түзгүлө.

1. _____, _____, _____ .
2. _____ _____, _____, _____ .
3. _____ , , _____ .
4. _____ , , _____ .
5. ~~~~~, ~~~~~, ~~~~~ _____ .

  156. Көчүрүп жазып, сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай жол менен байланышканын айтып бергиле.

Козу, улак, музоо, кулун, тайлактар жаңы туулганда энесинин уузун эмишет. Төрөлгөндө отугат да, чөп жегенге үйрөнүшөт. Койдун жүнүн машина менен да, кайчы менен да кыркышат. Карагай менен арчалар дайыма жапжашыл. Жамгыр да, кар да булуттан түшөт.

Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөр оозеки кепте кандай айтыларын байкадыңбы?

 157. Суроолорго жооп берип, бир өңчөй мүчөлүү сүйлөм түзгүлө. Бир өңчөй мүчөлөр кандай суроого жооп берерин жана сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла.

1. Класста кимдер мыкты окушат? 2. Силер кандай чыгармаларды окудуңар? 3. Огороддо кандай өсүмдүктөр өсөт? 4. Адамдагы кандай сапаттар жагат? 5. Жазында эмгектин кайсы түрлөрү аткарылат? 6. Жазында кайсы канаттуулар учуп келет? 7. Кыргызстанда кандай областтарды билесиң?

Жалаң жана жайылма сүйлөмдөр

!

- Жалаң сүйлөм баш мүчөлөрдөн гана (ээ, баяндооч) түзүлөт, б. а. айкындооч мүчөлөр катышпайт. Мисалы: Сабак башталды. Ай чыкты.
- Жайылма сүйлөмдө болсо, баш мүчөдөн тышкары айкындооч мүчөлөр да катышат. Мисалы: Эмгек адамды багат.

 158. Окуп, жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү өзүнчө жазгыла. Экөөнүн ортосундагы айырмачылыкты түшүндүргүлө.

Момун таарынбайт. Жер тойгузат, от күйгүзөт. Төө суусуз эки ай жүрө алат. Өнөрү бар – өсөт, өнөрү жок – өчөт. Ынтымак жок үйдө ырыс жок. Дартын жашырганга дары табылбайт. Куру сөзгө курсак тойбойт. Семиз койдун өмүрү – кыска. Айдана – үлгүлүү кыз. Конкурс башталды. Кыш келди. Алмалар гүлдөдү.

 159. Жалаң сүйлөмдөрдү жайылма сүйлөмдөргө айландырып, талдоо жүргүзгүлө. Кайсы сүйлөмдө ой-пикир кенен баяндалды?

1. Ысык-Көл – тоңбойт.2. Топурагы – алтын.3. Ден соолук – байлык.4. Илим – кенч.5. Жүрөк картайбайт.6. Мугалим кирди.7. Жылдыздар жымыңдайт.	1. Ысык-Көл кышында тоңбойт.2. Мекендин топурагы – алтын.

 160. Текстти окуп, жалаң жана жайылма сүйлөмдөрдү ажыраткыла. Сүйлөмдүн негизин түзүп турган сөздөрдү көрсөткүлө.

Бака сууну жакшы көрөт. Уругун сууга таштайт. Көнөк баштар өсөт. Башы – тегерек. Куйругу – бар. Түсү – кара. Алар суудагы курттарды калтырбай жеп, көлмөнү тазалайт. Эми андай суулар жок. Уругун таштоого суу таппай жүрүп, баканын тукуму уланбай калат. Баканы өлтүрсө убал болот. Зыяны жок. Ал чымын-чиркейлерди жейт. Ал адамга пайда келтирет. Бака – пайдалуу.

Балдар энциклопедиясы

 161. Сүйлөмдөргө жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

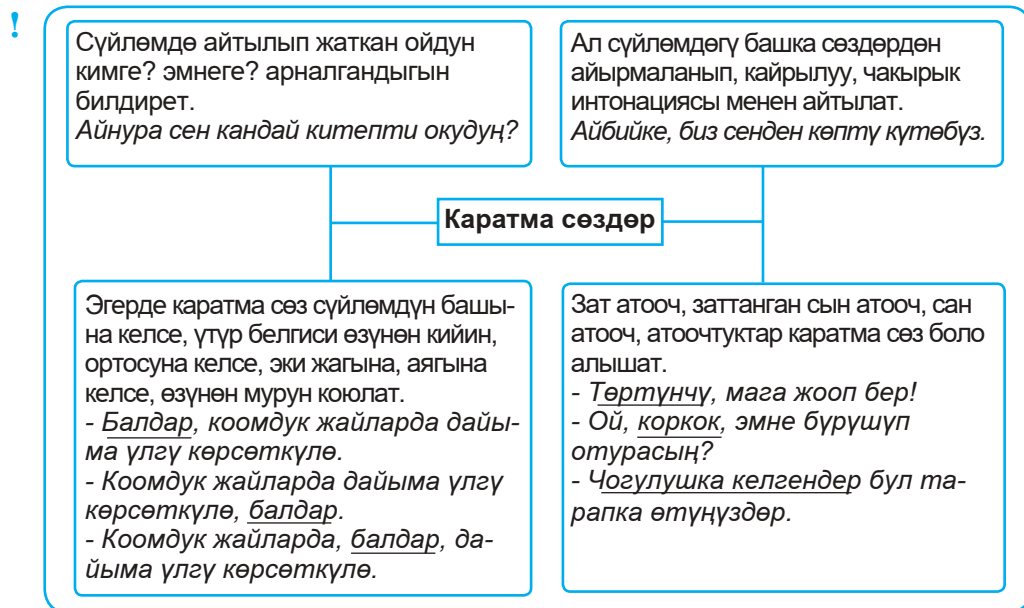
Кар жаады. Тоо, талаа – аппак. Арча менен карагай тоодо өсөт. Арчаны түтөтүп, үйдү аластайт. Чычыркана менен четиндин ашы кышында мөлтүрөп турат. Кышында бакта мөмө болобу? Күздүк буудайлар кардын алдында кыштайт. Жаратылыш – биздин байлыгыбыз. Жаратылышка аяр мамиле жасайлы.

Талдоонун үлгүсү: Арча менен карагай тоодо өсөт.

1. Айтылыш максатына карай – жай сүйлөм. Жайынча баяндалган интонация менен айтылып, аягына чекит белгиси коюлду.

2. Сүйлөмдүн негизи: арча, карагай эмне болот? өсөт – баяндооч; Эмне тоодо өсөт? – арча, карагай – бир өңчөй ээ. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара менен деген байламта аркылуу байланышып турат.
3. Айкындооч мүчөлөрү: кайда өсөт? – тоодо – бышыктооч.
4. Айкындооч мүчөлөрдүн катышына карай – жайылма сүйлөм.

Каратма сөздөр

- **162. Окуп, каратма сөздү тапкыла. Каратма сөз катышкан сүйлөмдөр кандай окуларын байкагыла.**

Таэне, мага жомок айтып бериңизчи? Кумурска, кумурска, сен кыйынсың жумушка. Өткүн, өткүн, өтө жаа, Кара-Сууга жете жаа. Жигит болгонун ушул, Байэл. Сен, балам, азыртан жакшы оку! Дүйнөдө кандай адам бай, акылманым?

- **163. Көчүрүп жазып, каратма сөздөрдүн сүйлөмдөгү ордун аныктагыла. Тыныш белгилерин койгула.**

1. Балдар коомдук жерлерде маданияттуу жүргүлө. 2. Эй эй каркыра турна кайдан келе жатасың? (А. О.) 3. Байэл сен досторуң менен келдиңби. 4. Рахмат сизге энеке.

5. Белсенип жумуш кылгандан,
Акылсыз адам эринет.
Кызыкпа балдар бекерге,
Саргайып адам зеригет.

Токтогул

164. Ээсин каратма сөз катары колдонуп, сүйлөмдү өзгөртүп түзгүлө. Тыныш белгилерин койгула. Сүйлөм кандай интонация менен окуларын байкагыла.

Элдос чоң атасына жардам берди. Бакдөөлөт менен Бекдөөлөт экөө бир тууган. Окуучулар концертке активдүү катышты. Эжей эртеңки тапшырманы айтты. Асел жайында таэнесинин жанында болду.

Үлгү: Элдос чоң атасына жардам берди.

- Элдос, чоң атаңа жардам бердиңби?

165. Текстти көркөм окуп, каратма сөздөрдү тапкыла.

1. – Мурат, балка менен ойнобо. Бармагыңды оорутуп, чаап аласың!

– Оорубайт, апа, мыкты бөбөгүм кармап турат да.

2. – Асан, мышыгыңды берчи бир күнгө?

Биздин үйдө чычкандар көбөйүп кетиптир кармап жесин.

– Болот, андан көрө сен чычкандарыңды мында алып кел. Менин мышыгым жеп берет, – деди Асан.

3. – Даанышманым, кемчилиги жок адам барбы?

– Момунум, өлбөй турган адамдын телегейи тегиз!

4. – Асан, аквариумдагы сууну жаңырттыңбы?

– Жок, энеке, алар мурдагы сууну да ичип түгөтө элек экен.

Сүйлөмдө каратма сөздөрдү колдонуунун кандай мааниси бар?

166. Каратма сөздөрдү катыштырып, ага-туугандарга кат жазгыла.

Жөнөкөй сүйлөмдү талдоо

Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү боюнча талдоодо төмөнкүлөр эске алынат:

- айтылыш максатына карай кандай сүйлөм (жай, суроолуу, буйрук, илептүү)? Эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

- сүйлөмдүн негизин (баш мүчөлөр) атоо;

- айкындооч мүчөлөрдү (аныктооч, толуктооч, бышыктооч) табуу жана кайсы сөздөр менен байланышканын аныктоо;

- баш жана айкындооч мүчөлөрдүн катышына карата сүйлөмдүн түрүн (жалаң, жайылма) түшүндүрүү;

- сүйлөмдөгү бир өңчөй мүчөлөр, алардын өз ара байланышын аныктоо.

а) оозеки талдоонун үлгүсү:

Кумурска канча жүктү көтөрөт?

Айтылыш максатына карай суроолуу сүйлөм, себеби суроо иретинде айтылды, ошондуктан аягында суроо белгиси коюлду;

эмне? – кумурска – ээси; эмне кылат? – көтөрөт – баяндооч. Булар сүйлөмдүн грамматикалык негизин түзүп турган баш мүчөлөр. Сүйлөмдө айкындооч мүчөлөр да бар. Эмнени көтөрөт? – жүктү – толуктооч, себеби кыймыл-аракет багытталган затты (жүк) көрсөттү. Канча – аныктооч, жүк деген зат менен байланышты. Демек, бул сүйлөм – жайылма, себеби баш мүчөлөрдөн тышкары айкындооч мүчөлөр да катышты.

б) Жазуу түрүндө талдоонун үлгүсү:

Кумурска канча жүктү көтөрөт?

 167. Көчүрүп жазып, сүйлөмдөргө жазуу түрүндө талдоо жүргүзгүлө. Баш жана айкындооч мүчөлөр кайсы сөз менен байланышканын айтып бергиле.

1. Жыгылган оогонго күлүптүр. 2. Ак кар тоо башын чулгайт. 3. Агасын көрүп, ини өсөт – эжесин көрүп, сиңди өсөт. 4. Дыйкандын байлыгы – куралы – ташбака. 5. Жыпар жыттуу гүлдүн өмүрү – кыска. 6. Катуу дабыш тынчтыкты бузат.

 168. Сүйлөмдөргө сүйлөм мүчөлөрү боюнча оозеки талдоо жүргүзгүлө.

Мугалим кесиби ардактуу. Пейли жакшы адамдын дасторкону кенен. Келечектин ээси – силер. Чүйдүн талаасы миллиондогон мал-жанды багып жатат. Соолбос өмүр, сынбас темир болбос. Манас баатыр кырк чорону чогултту. Далай түндү уйкусуз өткөрдүм.

 169. Тексттерди окуп, маанисин түшүндүргүлө. Сүйлөмдүн грамматикалык негизин тапкыла. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын айтып бергиле.

Биле жүр

Канаттуулардын чоңу – төө куш. Анын тепкени күчтүү. Төө куш адамдарга да, айбандарга да кол салат.

Аңгеме

Окуучулар чакан аңгеме жазышты. Аңгеме чоң энеге кандай жардам бергендиги жөнүндө болчу. Эң кыска аңгеме жазган Марат болду:

– Мен барсам, чоң энем үйдө жок экен, – деп жазыптыр.

 170. Көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө. Маанисин айтып бергиле.

Мээнеткеч адам тынбай иштейт, табат, жыргайт. Сарт аке акылдуу да, калыс да, жөнөкөй да адам болгон экен. Керектүү таш алтындан барктуу. Эненин көөнү – балада, баланын көөнү – талаада. Ойлонбой сүйлөгөн адам оозунан көп мүдүрүлөт. Мактанган дос эмес.

Татаал сүйлөм

!

Татаал сүйлөмдөр эки же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөн туруп, бир ойду билдирет.

- Демек, татаал сүйлөм болуш үчүн анын тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик байланыш болуусу керек:

- Мисалы, Адамдын көркү – адеп жана сабак башталды деген жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда эч кандай маанилик байланыш жок. Ошондуктан бул сүйлөмдөрдөн татаал сүйлөмдөр түзүүгө мүмкүн эмес.

- Жазууда татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасына үтүр коюлат, ал эми оозеки кепте болсо, тыным менен окулат:

- Мисалы: Ким досун алдаса, ал өзүн алдайт.

- Бул татаал сүйлөмдүн тутумунда төмөнкүдөй эки жөнөкөй сүйлөм бар: 1) ким досун алдаса, 2) ал өзүн алдайт.

- Татаал сүйлөм маанисине карай экиге бөлүнөт: 1) тең байланыштагы татаал сүйлөм; 2) багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.

 171. Сүйлөмдөрдү окуп, ар бир жөнөкөй сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн тапкыла. Маанисин айтып бергиле.

1. Ак кар тоо башын чулгайт, жаман ат адамды булгайт. 2. Бирөө билбегенди бирөө билер, бирөө ыйлаганга бирөө күлөр. 3. Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт. 4. Жакшы бала – тил алчаак, жаман бала – уялчаак. 5. Чындык жаркырайт, калп калтырайт.

 172. Тексттерди окуп, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдү ажыраткыла.

Эмне үчүн эне тили дейбиз?

Бала биринчи сөздү энеден угат. Эненин сөзүн угуп, баланын тили чыгат. Бүтүндөй таалим-тарбияны бала энесинен ошол тил аркылуу алат. Ошол себептүү ал сүйлөгөн тилди «ата тили» дебестен, «эне тили» дейбиз. Демек, баланы тарбиялап өстүрүүдө атага караганда, эне көбүрөөк салым кошот. Эненин балага болгон мээримин да артыгыраак болот. Ошол мээрим, ошол бардык асыл сапаттар балага эне тили аркылуу өтөт. Силерди бул жарык дүйнөгө жаратып, бөпөлөп өстүргөн, силер үчүн өмүрүн берүүгө даяр турган эне-атаңарды урматтагыла, сыйлагыла!

Балдар энциклопедиясы

Соң-Көл

Соң-Көл бийик тоолуу Нарын аймагында деңиз деңгээлинен 3016 метр бийиктикте жайгашкан. Көлдүн суусу таза жана тузсуз. Жай айларында суунун температурасы +12°C градуска чейин жетет, кышында суу музга айланат. Тоолуу бийик аймакта жайгашкандыктан, жылдын көп мезгилинде кар калың жаап, суук болот. Ошол себептен сентябрь айынан июнь айына чейин ал жакка барууга мүмкүн эмес. Тээ илгертен азыркыга чейин бул аймакка Кочкор, Нарын жана Ат-Башы айылдарынан малчылар жайлоого үй-бүлөсү, мал-жайы менен келип отурукташып, келген конокторду боз үйлөргө жайгаштырышат да, көчмөн элдин жашоосун чагылдырган жергиликтүү маданияты жана каада-салты менен тааныштырууга эң сонун мүмкүнчүлүктөрдү түзүп беришет.

 173. Төмөнкү сүйлөмдөр татаал сүйлөм боло алабы? Эмне үчүн андай деп ойлойсуң?

Токчулук, береке, тынчтык болсун! Соо-саламатчылык, жыр-галдуу турмуш, колу ачык, берешендик баарынан жакшы. Сенин жүрөгүңдүн тазалыгына, ак сөздөрүңө, убадага бектигиңе мен ишенем. Азамат акылдуу болсо, алганы мээримдүү болот.

 174. Маанилик жактан жакын болгон дагы бир сүйлөмдү ойлоп таап, көп чекиттин ордуна коюп татаал сүйлөм түзгүлө. Алар өз ара кандайча байланышканын айтып бергиле.

1. Күн ачык болсо,
2. Эки улак суунун үстүндөгү көпүрөгө келишип,
3. Кулак – экөө,
4. Адамдар кең пейилдүү, айкөл болуңуздар, ошондо... .
5. Кыш келди да,

Жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунда бир гана грамматикалык негиз болсо, татаал сүйлөмдө эки же андан көп грамматикалык негиз (баш мүчө) болот.

 175. Текстти окуп, маанисин түшүндүргүлө, баш мүчөлөрүн тапкыла. Таатаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандайча байланышканын айтып бергиле.

Аталар сөзү

- Адамда канча түрдүү кулак бар.
- Адамда үч түрдүү кулак бар: таш кулак, акма кулак, куйма кулак. Таш кулакка сөз кирбейт, айтканыңды укпайт. Акма кулак уккан менен унутулуп калат. Куйма кулак айтылганды тыңшайт, уккан сөз талаада калбай аткарылат. Сөзгө маани берип, сөз жыйнайт.

Х. К. Накыл сөздөр

Тең байланыштагы татаал сүйлөм

!

- Тең байланыштагы татаал сүйлөм өз ара тең байланыштагы, бирдей даражадагы эки же андан ашык сүйлөмдөрдөн түзүлөт.

- Ар бир жөнөкөй сүйлөм бири-бирине баш ийбейт, баяндоочтору ойду так бүтүрө айтат. Мисалы: 1. *Билимдүү эмгегине ишенет, билимсиз түшүнө ишенет.* 2. *Күнсүз жылуулук жок, көрксүз сулуулук жок.*

- Тең байланыштагы бул татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр жеке туруп, билимдүү билимине ишенет, же күнсүз жылуулук жок деген сыяктуу аяктаган ойду туюндурат.

- Өзүнөн кийинки сүйлөм менен мааниси боюнча тыгыз байланышта болуп, интонациялык жактан ажырагыс бирдикте турат.

- Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламталар аркылуу жана байламтасыз байланышат. Байламтасыз байланышкан учурда жөнөкөй сүйлөмдөрдүн араларына үтүр белгиси коюлат:

1. *Асман ачык, аба укмуштуудай таптаза.*

2. *Акылдуу элге тартат, акмак тууганына тартат.*

Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер:

да, дагы	Байламталары өзүнөн мурунку сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Үтүр белгиси бул байламталардан кийин коюлат: Чындыкка караганда жаңылыштыкты табуу оңой. Жаңылыштык калкып үстүнө чыгат да, көзгө дароо урунат. Бөдөнөнүн жатагын көр да, этине таарынба.
бирок, ал эми, анткени, же болбосо	Байламталары менен байланышканда үтүр бул байламталардан мурун коюлат, себеби бул байламталар өзүнөн кийинки сүйлөмгө таандык болуп айтылат: Эсимде жок деп баары айтат, ал эми акылым жок деп ким айтат. (Х. К.) Найзаны таянууга болот, бирок найзага отурууга болбойт. Эмрайн анын жинин кайната бербейин деп унчукпады, бирок кыжыры келип күчөй калак шилтеди (Ч. А.)
жана	Байламтасы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара бириктирип турат. Бул байламтадан кийин да, мурун да үтүр белгиси коюлбайт: Убакыт закымдап өтүп жатты жана күтүлбөгөн эч нерсе башталган жок (У. А.). Мойт акеге жараткан көп өнөр берген: ал чыгаан саяпкер, мүнүшкөр жана чыгаан акылман, кара кылды как жарган калыс болгон.

! Эсиңе тут

Жазууда тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн араларына үтүр белгиси коюлса, оозеки кепте белги коюлган жерде тыным (пауза) болуп окулат.

 176. Окугула. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен кандайча байланышты? Тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүргүлө.

1. Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт. 2. Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт. 3. Көпкөн жигит көп сүйлөйт, чечен жигит эп сүйлөйт. 4. Көктөн жалгыз жылдыз учту, үнсүз шуулдап түшүп, куйругу үзүлдү, өзү өчтү (Ч. А.). 5. Сыдырым жел сокту, шыбак башы термелди. 6. Дүйнөнүн шамы – билим, жашоонун шамы – эмгек. 7. Бир көз миңди карайт, миң көз бирди карайт. 8. Мен аз билем, бирок көп билүүгө аракет кылам. 9. Кыйынчылыкты унутууга болот, бирок анын сабагын унутууга болбойт. 10. Аларды жоготуп коюш оңой, ал эми жоктон бар кылыш кыйын.

 177. Сүйлөмдөрдү окуп, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн араларына коюлган үтүр, сызыкчанын коюлуу эрежелерин түшүндүргүлө.

1. Жакшы дили менен сыйлайт, жаман тили менен кыйнайт. 2. Жаз айы кургакчыл болду, ошондуктан жер кургап кетти. 3. Эмгекчил киши – кадырлуу, эмгексиз киши – жабырлуу. 4. Кийимдин калыңы кир көтөрүмдүү, ал эми жигиттин калыңы сөз көтөрүмдүү. 5. Атамдан кат алдым, ошол себептүү жолго чыктым. 6. Кээде асман ала булут болуп келет да, анан шумдуктуу чагылгандар чартылдайт. 7. Душманыңды кечире бил, бирок анын душман экенин эсиңден чыгарба.

 178. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда канчадан жөнөкөй сүйлөм бар экенин аныктагыла жана алардын тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Дельфин сүт эмүүчү жаныбарга кирет сууда жашайт. 2. Кит өпкөсү аркылуу дем алат эң алпынын узундугу он беш-жыйырма метрге жетет салмагы жүз элүү тонна болот. 3. Караңгылык тарады да жер бети жарык болду. 4. Асманды булут каптады ал эми таранчылар аябай чырылдашты да өзүнүн жакындарын жанына чакырышты. 5. Балыкчылар ак чардакты жакшы көрүшөт себеби алар чыныгы барометрдин ролун аткарышат. 6. Карышкыр козуну көрдү ошондуктан шылтоо издеди. 7. Бүркүт кочкорго тырмагын салды бирок көтөрүп кете албады себеби баткан тырмагын чыгара албай калды.

179. Текстти окуп, тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн кандай байланышканын айтып бергиле.

Бороон

Шамаал катуулады да, бороондун улуп-уңшуганы күчөдү. Дөбөлөрдүн башына, түз жерлердин бетине кар жукпай учту, ал эми арыктар карга толду. Жылкыларды айдап имерүүгө Акима аракеттенди, бирок минген жээрде кашкасы баспады. Тоонун башын булут чалды, ошондуктан кокту-колот, жылга-жыбытты туман басты.

180. Өз алдыңарча тең байланыштагы татаал сүйлөмдөргө мисал келтирип, тыныш белгилерин койгула.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм

- Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири – ойду жыйынтыктаса, экинчиси ага көз каранды болуп, ар кандай кырдаалын билдирет. Ушул өзгөчөлүккө ылайык **баш сүйлөм** жана **багыныңкы сүйлөм** болуп экиге бөлүнөт.

Мисалы: Жоо кеткен соң, кылычыңды ташка чап.

- Бул сүйлөмдөгү айтылган ойду кылычыңды ташка чап деген сүйлөм жыйынтыктады. Демек, бул – баш сүйлөм. Ал эми жоо кеткен соң деген бөлүгү ага көз каранды болуп турат. Бул – багыныңкы сүйлөм.

- Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бири менен багыныңкы мүнөздө байланышат.

- Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдүн араларына үтүр белгиси коюлат. Оозеки кепте болсо, тыным (пауза) менен окулат.

Мисалы: 1. Булут кайда жылса, көлөкө да ошол жакка жылат.

2. Жакшы адамды тапсаң, өмүр бою кол үзбө.

181. Көчүргүлө, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн кайсынысы ойду бүтүрө айтты, кайсынысы ага көз каранды болуп, ойду бүтүрө алган жок. Айтып бергиле.

1. Биз жээкке жеткенде, шамал тып басылды. 2. Балдар Кызыл-Кумдагы ышкындуу бетке жетишкенде, шандуу күлкүлөр угулбай калды. 3. Киши болом десең, жакшы менен жаманды айра тааны. 4. Кичинемден тайга мингенимде, чыйрак болбойт белем. 5. Күчүк кара чаар жыланды көргөндүктөн, качып жөнөдү. 6. Мингениң жакшы ат болсо, алысты жакындай көр.

- 182. Окуп, татаал сүйлөмдү көрсөткүлө. Тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү бири-бирине салыштыргыла, айырмачылыгын айтып бергиле.

1. Кичинекей гана жылуулук болсо, өсүмдүк да боюн керет. 2. Жакын жерге жөө барса болот, ал эми алыс жерге жөө баруу кыйын. 3. Күүлдөгөн үнү бар, коркунучтуу түрү бар. 4. Жакшы адамды тапсаң, өмүр бою кол үзбө. 5. Кедей өмүр бою кара жанын карч уруп иштесе да, байынын бир күнкү көргөн жыргалын көргөн жок.

- 183. Тексттерди окуп, маанисин айтып бергиле. Татаал сүйлөмдүн кайсы түрү катышканын, жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай байланышканын айтып бергиле.

Боюңа карап жүргүн

Эстүү кишинин боюна карап жүргөнү дурус. Сулуу эмес болсо, сулууланам деп жүзүн булгабасын. Сулуу болсо, өзүн адепсиз кылмыш менен кордобосун.

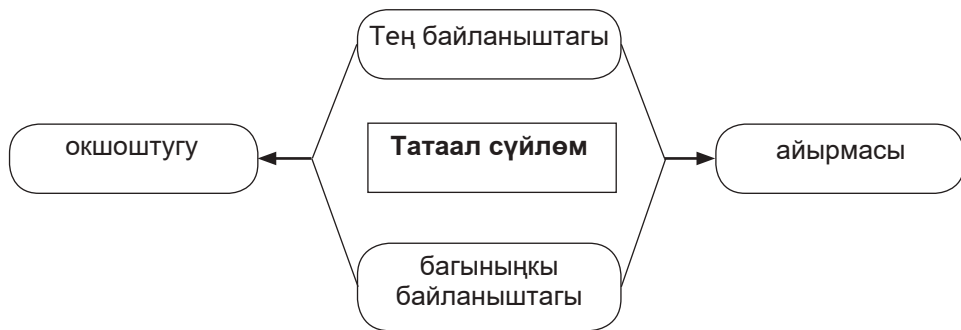
Х. К. Накыл сөздөр

Ар биринин чеги бар

Сабырдуулук – абдан мыкты сапат, бирок сабырдын түбү сары алтын деп күтө бербе, анткени өмүр өтө кыскалык кылат.

Х. К. Накыл сөздөр

- 184. Берилген схема боюнча талкуу уюштургула.

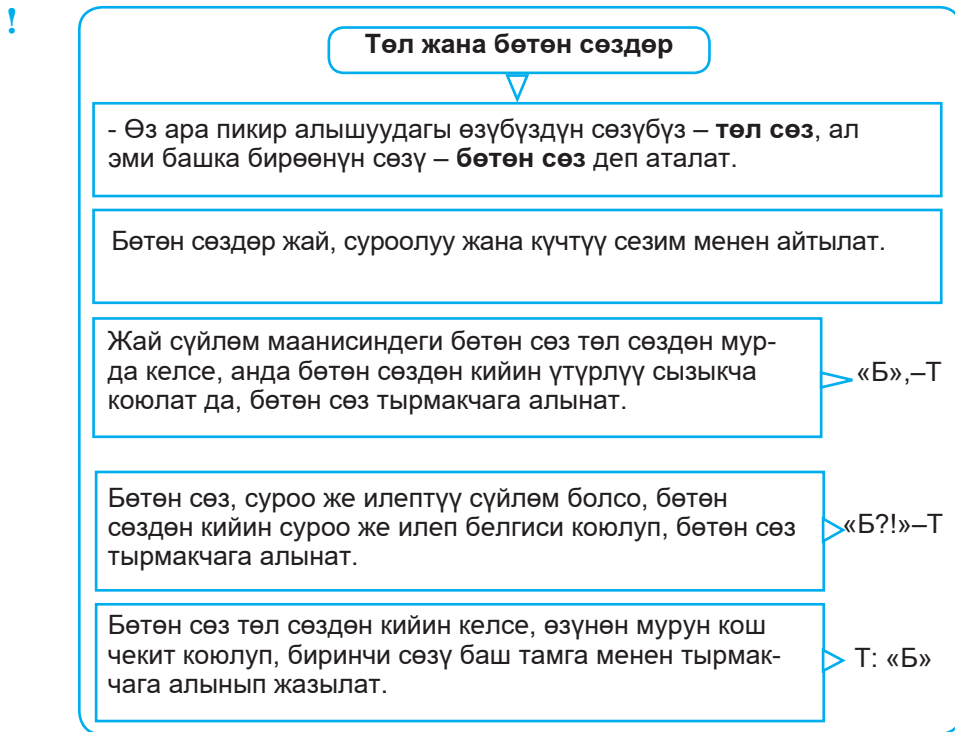

- 185. Көчүрүп жазып, сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдагыла.

1. Биз үйгө жакындаганда, комуздун үнү угулду. 2. Жамгыр жаабай, жер көгөрбөйт. 3. Окуучулар толук чогулсун деп, чогулуш кеч башталды. 4. Булут кайда жылса, көлөкө да ошол жакка жылат. 5. Курсак ачса, аш кадыры билинет. 6. Өрдөк жокто, чулдук бий. 7. Адилеттик өкүм сүргөн жерде чыр-чатак болбойт.

186. Багыныңкы байланыштагы бир нече татаал сүйлөмдөр түзүп, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрүн аныктап, аларга талдоо жүргүзүлө.

Төл жана бөтөн сөздөр

Мисалы: «Мен аз билем, көп билүүгө далалат кылам», – деп акылмандар айтышкан.

Элде мындай макал бар: «Кайырмакка камыр да керек, сабыр да керек».

 187. Төл жана бөтөн сөздөрдү ажыраткыла. Тыныш белгилеринин кандайча коюлганын түшүндүргүлө.

Толубай сынчы

Хандын жигиттери талаада жалгыз отурган кишини көрүшөт. Ал өлгөн аттын куу башын кармап: «Сенин ченемсиз күлүк экендигиңди ким билди», – деп кайгырып отуруптур. Ал Толубай сынчы экен. Жигиттер аны дароо ханга алып жөнөшөт. Хан Толубайга: «Мага тулпар тандап бер!» – дейт. Айылдагы аттын баарын алып келишет. Сынчыга эч бири жакпайт. Акырында бир кедейдин жүдөгөн чаар атын алып келишет. Толубай аны көрүп: «Ха-

ным, чыныгы тулпар ушу!» – дейт. Хан жини келип, Толубайдын эки көзүн ойдуруп таштайт.

Толубай чаар атты сурап алып, жакшылап багат. Кырк күндөн кийин чаар ат оңолуп, **мыкты** тулпар болуп чыга келет. Сынчы күлүккө кемпирин мингизип, өзү учкашып ханга барат.

- Эй, көөдөн ханым, мына баягы сен чанган чаар тулпар. Кы-
йын болсоң жетип ал! – деп чаап жөнөйт.

 188. Төл сөзгө карата бөтөн сөздү ойлоп таап, аны көп чекиттин ордуна жазгыла.

Элде мындай макал бар: «...».

Чоң энем мындай деди: «...».

Бир акылман: «...», – деген экен.

Мугалим мындай деди: «...?».

Бала мындай деп кыйкырды: «...!».

 189. Эл оозунда айтылып жүргөн макалдар менен учкул сөздөрдү таап, аларды бөтөн сөз маанисинде колдонуп сүйлөм түзгүлө.

 190. Төл жана бөтөн сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Алардын тыныш белгилеринин кандайча коюлганын түшүндүргүлө.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Сөз, сөз айкашы жана сүйлөмдүн айырмачылыктары эмнеде?
2. Сүйлөмдүн негизин кайсы мүчөлөр түзөт? Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?
3. Сүйлөмдөрдү жай, суроолуу, илептүү жана буйрук деп бөлүүнүн зарылдыгы эмнеде?
4. Айкындооч мүчөлөр кайсылар? Алар сүйлөмдүн кайсы мүчөсү менен байланышат? Мисал келтиргиле.
5. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн негизги белгилерин атагыла.
6. Каратма сөз деген эмне? Ага кандай белги коюлат?
7. Татаал сүйлөм деген эмне, анын кандай түрлөрү бар? Мисалдар келтиргиле.
8. Татаал сүйлөмдөрдү эмне үчүн тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп бөлүп карайбыз?
9. Төл жана бөтөн сөз деген эмне? Ага кандай тыныш белгилер коюлат, мисал келтиргиле. Оозеки кепте кандай өзгөчөлүк болот?

Диалог

!

- Диалог гректин dialogos («аңгемелешүү») – деген сөзүнөн алынган.
- Диалог оозеки кепте да, жазуу кебинде да кеңири колдонулат.
- Көркөм адабий чыгармаларда диалог түрүндө колдонулган тике

сөз каармандардын өз ара сүйлөшүүсү аркылуу берилет. Анын ким та-
рабынан кандай жагдайга карата айтылгандыгын туюнтуу үчүн автордун
сөзүнүн да катышышы мүмкүн.

- Демек, каармандардын сүйлөшүүсү тике сөз, ага катышкан автор-
дун сөзү төл сөз болуп эсептелет. Мисалы:

- Ой, боз бээ, сени жеймин! – дейт карышкыр.

- Эмне үчүн? – дейт бээ.

- Курсагым ачка, – дейт карышкыр.

- Андай болсо, баткактан чыгарып же, – дейт бээ. Карышкыр макул
болот да, баткактан тырышып жатып сүйрөп чыгат.

- Эми жейинби? – дейт карышкыр.

- Жок. Таманыма кат жаз, анан же, – дейт боз бээ. Мисалдардагы
асты сызылгандар – тике сөз, калгандары автордун сөзү.

- Бирок автордун сөзү бардык учурда эле катышуусу зарыл эмес. Кээ-
де каармандардын өз ара сүйлөшүүсү, аңгелешүүсү түрүндө да берилет.

- *Уюн уурдаткан ушул аял го, кандай дейсиң?*

- *Ошондой болуш керек!*

- *Анда азамат экен. Акыры уурунун изине түшкөн экен да, бирок
баласын таштабай эмне үчүн көтөрүп келе жатат?*

- *Аны ким билсин. Деги өзү кандайдыр соо неме эмес, жана сельсо-
вет атка минип, балаңды өңөрүп ал десе, унчукпай басып кетти...* (Ч. А.)

- Текстте автордун сөзү катышкан жок. Ал жалаң гана диалог түрүндөгү
тике сөздөн курулду.

- Диалог түрүндөгү тике сөздө тырмакча колдонулбайт. Анын ордуна
ар бири жаңы солдон башталып, сызыкча аркылуу жазылат.

191. Текстти ролдорго бөлүп окугула. Жазылышына жана интонациясына көңүл бургула. Диалогто кимдер катышканын байкагыла.

... Жаныбек жактырбай:

- Кайдан келе жаткан баласың? – деди.

- Султанмаамыттын айлынан. Жаныбек ханга элчи болуп бара
жатам, – деди бала токтолбой

- Оо, куруган бала, айлыңарда чоңураагыңар жок беле? – деп
Жаныбек хан баланы шылдындап күлдү.

- Таксыр ханым, мени кичине көрүп, чоң керек десеңиз, анда
бул буура менен сүйлөшүңүз! – деп бала буурадан түшө калды.

- Ээ, куруган бала, сакалдуу жокпу деп жатам?! – деди Жаны-
бек хан.

- Куп болот, ханым, сакалдуу десеңиз мында теке турат, теке
менен сүйлөшүңүз! Жок, кепке түшүнөр киши менен сүйлөшөм
десеңиз, мына мен да кишимин, мени менен сүйлөшүңүз.

- 192. Өзүңөр сүйлөшүп, каалаган темада диалог түзгүлө. Анын жазылышына жана интонациясына көңүл бургула.

Кеп маданияты

- 193. Тексттеги жай, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн интонациясын туура сактап окугула.

... Мына төөлөргө да жетти, аралай бастырып барат, бирок уулу көрүнбөйт. Мингич төөсү ком-чому менен боосун чубалта сүйрөп, четте оттоп жүрөт. Уулунун өзү көрүнбөйт. Эмне болгон?

- Жоломан! Уулум, Жоломан, кайдасың? – деп үн сала баштады Найман-эне. Же көрүнбөйт, же жооп бербейт.

- Жоломан! Кайдасың? Бул мен сенин энеңмин.

Эки тарап алысты чочулай карап бараткан эне маңкурт уулу төөнүн далдаасына тизелей олтуруп, жаа кезеп калганын байкабады.

(Ч. А.)

- 194. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн чегин аныктагыла.

Көрүнүктүү токой дарактарынын катарына талдар жана теректер кирет бул эки дарак дайыма бирге айтылат бир тукумга киришет жана бирдей шартта өсүшөт терек да тал да көбүнчө өзөн суулардын боюнда нымдуу тоо беттеринде кездешет уруктары өнүмдүүлүгүн тез жоготот ошол себептен бышкан уруктар дарактын дароо нымдуу жерге түшкөн учурда гана өнүп кетүүгө жөндөмдүү кургак жерлерге түшсө өнбөй калат сабактарын кесип алып тиккенде тез эле тамыр алып өсүшөт.

Кыргызстан токойлору

- 195. Берилген сүйлөмдөрдүн маанисине карап, тыныш белгилерин коюп, көчүрүп жазгыла.

1. Коштун атын союуга кимдин колу барат. (Ч.А.) 2. Кардуу боорду капталдата ким ат чабат (Ч. А.) 3. Жогол түбөлүккө карааның өчсүн Жогол (Ч.А.) 4. Алыстан келген конок экенсиз кезегимди алыңыз (Т.С.) 5. Ысык-Көлгө сүзүп жете албасыңды билдиң бекен (Ч.А.) 6. Сен ушул биздин тоо үчүн биздин көл биздин жер үчүн күрөш (Т.С.) 7. Жашасын элдердин бир туугандык достугу. 8. Ажар көзүнүн жашын мөндүрдөй төгүп олтурат (К.Б.) 9. Мемиреп табияттын бардык көрүнүшү тынчтыкта (К.Ж.).

- 196. Берилген текстти окугула. Интонацияга көңүл бургула.

Алтын-Тамга баба он эки жашынан эрөөлгө аттанды. Айры төштүүдөн жаңылбады, жеңди. «О, ыйык Теңир, менин тукумунан эр чыкпайбы? Кылычымды дат баспайбы? Мага эр уул бериң,

Теңир!» – деп үч суунун кошулган жеринде үч түн ыйлады. Ошондо суу ээси Сулайман үч суунун куйганынан суурулуп чыкты. «Бар, бара бер, бечара киши. Тилегиң орундалат», – деп кайра сууга кирип кетти. Алтын-Тамга баба үйгө келди, Гүл-Эркин эне кош кабат экен.

(Т. С.)

Синтаксистик талдоо

!

Татаал сүйлөм боюнча талдоо жүргүзүүдө төмөнкүлөр эске алынат:

- айтылыш максаты боюнча кандай сүйлөм экендиги;
- татаал сүйлөмдүн кайсы түрү: тең байланыштагыбы, багыныңкы байланыштагыбы?
- татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ар бирин өзүнчө ажыратып, баш мүчөлөрүн табуу;
- жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара кандай байланышканын айтып берүү.
- тыныш белгилеринин коюлушун түшүндүрүү.

Талдоонун үлгүсү:

Акмак сүйлөгөндө, акылман унчукпайт.

а) оозеки түрүндө:

Айтылыш максаты боюнча жай, грамматикалык түзүлүшү боюнча татаал, анын ичинен багыныңкы байланыштагы.

Татаал сүйлөмдүн тутумунда эки жөнөкөй сүйлөм бар: 1. Акмак сүйлөгөндө; 2. Акылман унчукпайт.

Биринчи сүйлөмдөгү баш мүчөлөрү: ким? – акмак – ээ; эмне кылганда? – сүйлөгөндө – баяндооч; экинчи сүйлөмдө: ким? – акылман – ээ; эмне кылат? унчукпайт – баяндооч.

б) жазуу түрүндө:

Акмак сүйлөгөндө, акылман унчукпайт.

 197. Көчүрүп жазып, талдоо жүргүзгүлө.

1. Жигиттин түсүн айтпа, ишин айт. 2. Баканын өзү чөлдө болсо да, көзү көлдө. 3. Терең дайра жай агат, акылдуу адам аста сүйлөйт. 4. Эринчээктин эки досу бар, бири – күлкү, бири – уйку.

 198. Текстти окуп, татаал сүйлөмдөрдүн баш жана багыныңкы бөлүктөрүн аныктагыла. Маанисин айтып бергиле.

Өзүнүн ким экенин кантип билүүгө болот?

Күчүн сынап баалабастан, ишин сынап баала. Өз милдетиңди аткарып туруп, өзүңдүн эмнеге жарамдуу экениңди билесиң.

«Залкар ойлор»

 199. Татаал сүйлөмдөрдүн түрүн аныктагыла жана сүйлөм мүчөлөрү боюнча талдоо жүргүзгүлө.

1. Туюнтпай мээнет жолукса, тууганың сага кас болот. 2. Жалгандын жолу – миң, чындыктын жолу – бир. 3. Жакшылык бардык карама-каршылыкты жеңип, турмушту көркүнө чыгарат. 4. Атадан жакшы туулса, эшиктен төргө сүйрөр, атадан жаман туулса, төрдөн көргө сүйрөр. 5. Чуркаган баланы көрүп, чалдын буту зыркырайт.

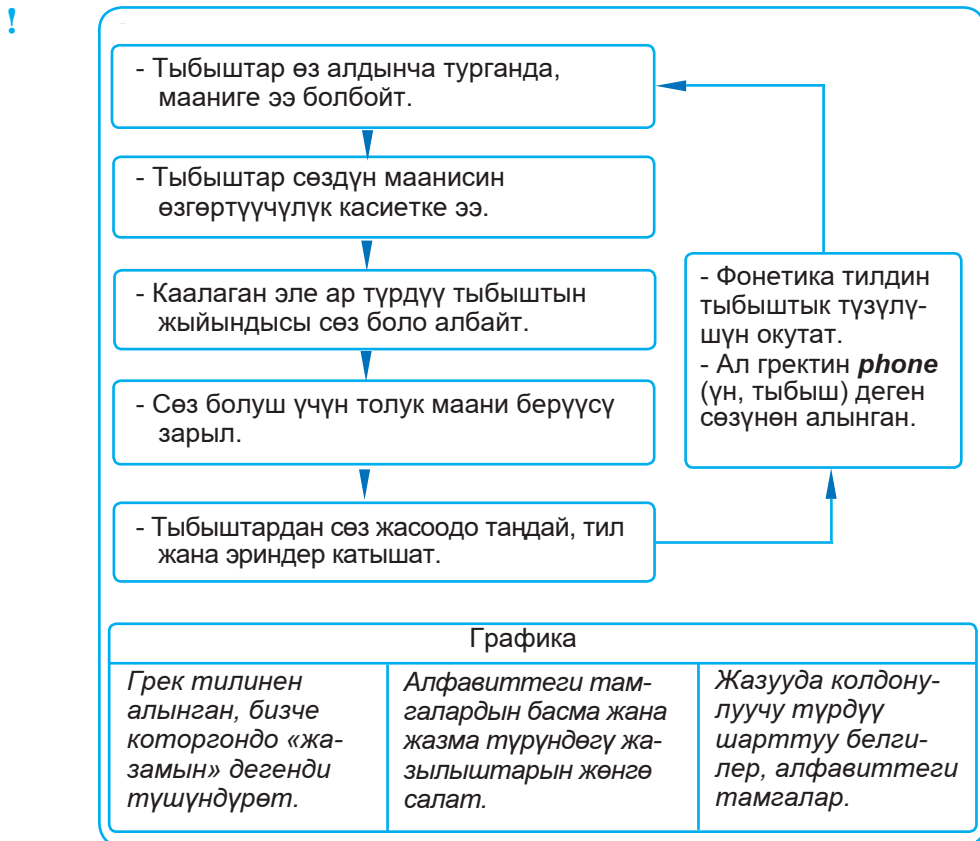
 200. Көп чекиттин ордуна мааниси жагынан байланыштуу болгон экинчи сүйлөмдү жазгыла. Татаал сүйлөмдүн кандай түрлөрү түзүлдү?

Күн бүркөө болгондуктан, ...
... , сабак кызыктуу өттү.
Мен сабактан келатканда, ...
Жаан басылган үчүн, ...
Ай көтөрүлгөн соң, ...

II ЧЕЙРЕК

ФОНЕТИКА жана ГРАФИКА

Фонетика жөнүндө түшүнүк

201. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Кайсы тыбыштын алмашуусу менен сөздүн мааниси өзгөргөнүн айтып бергиле.

1. кыш, куш; 2. тоо, төө; 3. бак, бек; 4. тор, тер, төр; 5. бал, бол, бөл; 6. кар, бар, тар; 7. кел, бел; 8. так, как, бак.

202. Табышмактарды окуп, жандырмагын тапкыла. Кайсы тыбыштардын алмашуусу менен сөздүн мааниси өзгөргөнүн түшүндүргүлө.

«К» тамга менен айтсак,
Жылкынын куйрук жалы.
«Ж» менен айтсак эгер,
Мезгилдин эсеп маалы.

Жашы чоң киши болот.
«У» менен айтсам.
Төрт амалдын бири чыгат.
«А» менен алмаштырсам.

Күндөлүккө коюлса,
Эң жаман баа мен болом
«Ч» тамга кошсоң ортого
Ачуу эрменди жеп коем.

Бирдиктеги санмын мен,
Манжаң жумуп санай бер.
«Ген» деген мүчө уласаң,
Жылдызын көктө санай бер.

Тийсе деле жаркырап,
Жылуулугун сезбейсиң.
Башына «Ж» жалгасаң,
Бир мезгилди эстейсиң.

(А. К.)

📖 203. Сөздөрдү окуп, ар бир топтогу сөздөрдүн өз ара жана топтор арасындагы окшош жана айырмаланган жактарын түшүндүргүлө.

1. Бил, дил, зил, тил, пил; 2. бол, кол, мол, пол, сол, тол;
3. бой, жай, тай, сай, ил, ий, ит, ич; 4. аз, ак, ай, ал, аң; 5. бара, жара, кара, мара; 6. пара, тара, чара.

📖 204. Бирдан асты сызылган сөздөрдү көчүрүп жазып, маанилерин айтып бергиле.

Биз – өмүрдүн гүлүбүз

Бийик көктөн,
Нурун төккөн,
Орток биздин күнүбүз.
Жайнап өскөн,
Жайдары өскөн,
Биз – өмүрдүн гүлүбүз.

Көрүп сыйын,
Достук ырын
Түркүн тилде ырдайбыз.
Окшоп гүлгө,
Тынчтык күндө
Окуп, ойноп жыргайбыз!

Ануарбек Дүйсенбиев,
(Казакстан)

Тыбыш жана тамга

- Тыбыш – сөздөгү кулакка угулган айрым-айрым үндөр.
- Тамга болсо, тыбыштарды белгилөө үчүн кабыл алынган шарттуу белги.
- Кыргыз тилинде 36 тамга, 39 тыбыш бар.
- Көпчүлүк сөздөрдө тамга менен тыбыштын саны бирдей болот: тал, кал, ачкыч ж. б.
- Кээ бир сөздөрдө тамгага караганда, тыбыштын саны көп: таяк, коён, ёлка деген сөздөрдө 4 тамга 5 тыбыш бар. Эмне үчүн?
- Тескерисинче, айрым сөздөрдө тыбышка караганда тамганын саны көп болот: пальто деген сөздө 6 тамга 5 тыбыш бар. Эмне үчүн?
- Созулма үндүүлөр эки окшош тамга менен белгиленип, бир гана тыбышты билдирет: аалам – 5 тамга, 4 тыбыш. Эмне үчүн?
- Тыбыштарды жасоодо катышкан органдарыбыз сүйлөө органдары деп аталат. Сүйлөө органдарына дем алуу органдары, үн түйүндөрү, тил жана эриндер кирет. Буларсыз эч качан тыбыштар жасалбайт.

205. Төмөнкү сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар? Айрымдарында эмне үчүн тыбыш менен тамганын саны туура келбейт? Аларды катыштырып, аңгеме түзгүлө. Темасын койгула.

Кыш, суук, бак, лыжа, кар, коньки, ак, чана, көлмө, тоо, муз, биз, кандай, сонун, мезгил, жагат.

206. Ырды окуп, суроолорго жооп бергиле. Жооп болгон сөздө канча тыбыш, канча тамга бар? Эмне үчүн андай?

Сага болот чоң ата, өз атаңдын атасы.
Ким болот айтып бер, апакеңдин атасы?
Эмне дейсиң энесин, эмне дейсиң агасын?
Байке десең кокустан, чоң уятка каласың.
Эмне дейсиң эжесин, ини, сиңди, жеңесин?
Эске алгын муну да, улуулук бир кеңешим.
Эгер болсо апаңдын эжесинин баласы
Ким болот ал сага, кана, туура атачы?
Баарын тактап тааныгын, билип алып аныгын.

207. Сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Ал сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар?

Чие, оюнчук, эрин, ээк, коон, медаль, подъезд, аюу, коён, кант-ты, бакка, митингди, аярлоо, саан, өгөө, тоо.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Тыбыш менен тамганын айырмачылыгын түшүндүргүлө.
2. Тыбыштардын сөздүн маанисин өзгөртүүчү касиети бар дегенди кандай түшүнөсүң?

Үндүү жана үнсүз тыбыштар

• Айрым тыбыштарды айтканда, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооз көңдөйүнө келгенде тоскоолдукка учурабай, эркин чыгат. Мындай тыбыштар **үндүү тыбыштар** деп аталат.

• Айрым тыбыштарды айтканда, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооз көңдөйүнө келгенде, тоскоолдукка учурап, шыбыш пайда болот. Мындай **тыбыштар үнсүздөр** деп аталат.

- Үндүү тыбыштар: а, о, ө, у, ү, э, ы, и; аа, оо, өө, уу, үү, ээ.
- Үнсүз тыбыштар: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ.
- Созулма үндүүлөр эки окшош тамга менен белгиленет: аа, оо, оо, уу, уу, ээ.

208. Жаңылмачтарды окуп, кайсы тыбыштарды айтканда, ката көп кете турганын байкагыла. Жаңылбай айтууга аракеттенгиле.

Кой жыйырмага чыкпай, картаярбы,
Картайган койду тартайган койчу кайтарарбы.
Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томоголойт,
Бүркүтчүлөр бүркүтүн томого менен томогологондо,
Биз бүркүтүбүздү томого менен томоголобой,
Ким бүркүтүн томого менен томоголойт.

209. Текстти окуп, маанисин түшүндүргүлө. Кара тамга менен басылган сөздөрдө канча тыбыш, канча тамга бар экенин аныктагыла.

Үзөңгү жолдош

Бул кептин **төркүнү** – бирге өскөн, **курдаш** деген мааниде. Илгери кыргыз эли көчмөн турмушта **тиричилик** кылган мезгилде **баатырлар жоого** бирге аттанган. Ат үстүндө **дайыма** жанаша жүргөндүктөн, **үзөңгүлөр** кагышкан. **Кийинчерээк** бул накыл кептин **мааниси** кеңейип, жалпы эле «теңтуш, курдаш» болуп **кеткен**.

(Х. К.)

210. Үндүү жана үнсүз тыбыштарга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү, экөөнө тең бирдей белгилерди атап, Венндин диаграммасын түзгүлө.

211. Төмөнкү суроолорго жооп бергиле?

1. Эмне үчүн тыбыштарды үндүү, үнсүз деп бөлөбүз?
2. Үндүүлөр кандай жасалат?

3. Созулма үндүү менен кыска үндүүнүн окшоштугун, айырмасын айткыла?
4. Үнсүздөргө кайсы тыбыштар кирет? Эмне үчүн алар үнсүз тыбыш деп аталат.

Үндүү тыбыштар

Жоон жана ичке үндүүлөр

- Үндүүлөрдү айтканда, тил өтө активдүү катышат.
- Ушуга байланыштуу тилдин абалына карай үндүүлөр жоон жана ичке болуп экиге бөлүнөт.
- Жоон үндүүлөрдү айтканда, тил артка карай тартылып, анын түп жак бөлүгү жумшак таңдайды көздөй көтөрүлөт. Ага: а, о, у, ы тыбыштары кирет.
- Ичке үндүүлөрдү айтканда, тилдин учу алга карай жүткүнүп, ортосу таңдайды карай бир аз өйдө көтөрүлөт. Ага: э, ө, ү, и тыбыштары кирет.
- Үндүүлөр жоон жана ичкелигине карай үндөшүп окшошот, б. а. сөз жоон үндүүдөн башталса, аягына чейин жоон (балдарыбыздыкынанбы, агабызды), ал эми ичке үндүүлөр менен башталса, аягына чейин ичке (сиздердикинен, инилеримдиби) үндүүлөр келет.
- Бир эле сөздө жоон да, ичке үндүүлөр да катышкан учурлар бар. Бул көбүнчө башка тилден кирген сөздөрдө кезигет: адабият, кино, театр.

212. Көп чекиттин ордуна жоон жана ичке үндүүлөрдү коюп көчүргүлө.
Канча тыбыш, канча тамга бар экенин айтып бергиле.

Маал...мат, ...лак, оорук...на, гвард...я, нас...ят, в...лосипед,
т...атр, б...лет, д...ктант, муз...ка, кар...я, л...жа, кит...п, кл...сс.

213. Текстти окуп, кара тамга менен берилген сөздөргө тыбыштык талдоо жүргүзгүлө.

Эмнеси окшошот?

- Кем акыл менен **сокурдун** айырмасы эмнеде? – деп сураганда:
- Сокур **жарык** менен **караңгыны** ажырата албаса, кем акыл **жакшы** менен **жаманды** ажырата албайт! – дептир.

Залкар ойлор

214. Ырдагы жоон үндүү катышкан сөздөрдү өзүнчө, ичке үндүү катышкан сөздөрдү өзүнчө көчүрүп жазгыла. Ыр сабында кандай маани берилген?

Ким барктаса өз энесин – өз тилин,
Барктай билет дүйнө элинин көп тилин.
Ар улуттун энеси – улуу, тили – улуу
Өйдө-ылдый деп айта албайбыз эч бирин.

(Б. С.)

Суроолорго жооп бергиле:

1. Үндүүлөрдү эмне үчүн жоон, ичке деп бөлүп карайбыз?
2. Жоон үндүү тыбыш менен, ичке үндүү тыбыштын окшош жана айырмаланган жактарын айтып бергиле. Аларга кайсы тыбыштар кирет.
3. а-о, у-ү, ы-и, о-э тыбыштарын айтып, тилдин абалына байкоо жүргүзгүлө. Эмнелерди байкаганыңарды айтып бергиле.
4. Үндүүлөрдүн үндөшүүсү (жоон-ичкелигине карай) дегенди кандай түшүнөсүңөр? Мисал келтиргиле.

Эриндүү үндүүлөр

- Үндүү тыбыштар эриндин катышына карай эриндүү жана эринсиз болуп бөлүнөт.
- Эриндүү үндүүлөрдү (о, ө, у, ү) айтканда, эки эрин алга карай жүткүнүп, чормоёт.
- Эринсиз үндүүлөрдү (а, э, и, ы) айтканда, эрин алга карай жүткүнбөйт.
- Кыргыз тилинде үндүүлөр жоон, ичкелиги боюнча гана эмес, эриндүү болушуна карай окшошуп ээрчишет.

- 215. Макалдарды окуп, жалаң эриндүү үндүүлөр катышкан сөздөрдү айтып бергиле. Маанисин түшүндүргүлө.**

Адамдын өзү картайса да, сөзү картайбайт. Акмактын миң сөзү акылмандын бир сөзүнө татыбайт. Ата сөзүн укпасаң, ажырайсың журтундан. Билимдүүнүн сөзү өткүр, өнөрлүүнүн көзү өткүр. Дааналык менен кыскалык сөздүн көркү. Ок жарасынан сөз жарасы жаман.

- 216. о-а, ө-э, у-и, ү-ы тыбыштарын айтып, эриндин абалына байкоо жүргүзгүлө. Эмнени байкаганыңарды айтып бергиле.**

- 217. Жалаң эрин үндүү же жалаң эринсиз үндүү катышкан сөздөрдөн таап, тыбыштык талдоо жүргүзгүлө.**

Үлгү: балдарды – 8 тамга, 8 тыбыш. Үндүүлөр – **а:** тилге карай – жоон, эринге карай – эринсиз, үндүн созулушуна карай – кыска, жаакка карай – кең.

- 218. Ырды окуп, эринчил үндүүлөр жана эринсиз үндүүлөрдөн турган сөздөрдү тапкыла. Ырда кандай ой атылганын түшүндүргүлө.**

Бирге жүрөм эне тилим кадырлайм
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди жандай жакшы көрсөм да,
Эне тилин сүйгөнүмдөн жаңылбайм.

(А. О.)

Төмөнкү суроолорго жооп бергиле.

1. Эринчил үндүүлөргө кайсыл тыбыштар кирет? Жалаң эринчил үндүү катышкан сөздөрдөн тапкыла.
2. Эринсиз үндүүлөргө кайсылар кирет? Мисал келтиргиле. Эмне үчүн эринсиз үндүү деп аталат?
3. Эринчил жана эринсиз үндүүнүн окшоштугу жана айырмасы эмнеде деп ойлойсуңар?

Кең жана кууш үндүүлөр

- Үндүүлөрдү жасоодо башка сүйлөө органдары сыяктуу эле жаак да катышат. Анын катышына карай үндүүлөр кең жана кууш деп бөлүнөт.

- Кең үндүүлөрдү айтканда, тил таңдайга карай бир аз көтөрүлүп, жаак кең ачылат. Ага: **а, о, э, ө** тыбыштары кирет.

- Кууш үндүүлөрдү айтканда, тил таңдайга карай бийигирээк көтөрүлүп, жаак анчалык ачылбайт. Ага: **у, ү, и, ы** тыбыштары кирет.

219. Ырды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Тексттен жалаң кууш, жалаң кең үндүүлөр катышкан сөздөрдү бөлүп айткыла.

Кыргыз болбойт, кыргыз тили болмоюн,
Калк байыбайт, казынасы толмоюн.
Жарды болсоң, жарып кетер күн келер,
Бирок тилге түк караба тоң моюн.

(Ү. А.)

220. Тексттен жалаң кууш, жалаң кең үндүү катышкан сөздөрдү көчүрүп жазгыла.

Иттер аба ырайынын бузулушун алдын-ала билишет. Эгерде жаан-чачын жаап, же борошо боло турган болсо, бульдог деген жумуру тумшуктуу иттер уйкулуу болуп, өзүнүн ийининен чыкпай, бүрүшүп жатып, тамак ичпей коюшат. Аба ырайы ачыла түшсө, ал иттин да көңүлү көтөрүлүп, сыртка чыгууга аракеттенет.

221. а-у, о-ү, э-и, ө-ы тыбыштарын айтып, жаактын абалына байкоо жүргүзгүлө. Эмнени байкаганыңарды айтып бергиле.

 222. Окугула. Уйкаш сөздөрдү таап, ошол сөздөгү үндүүлөргө мүнөздөмө бергиле.

Атың болсо качанаак,
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт,
Кош бутуна ...

Колу жөндөм адамга,
Керек нерсе эң эле
Чоң ийне деп айтпагын,
Анын аты ...

Көп иш тиксе, колдорун,
Өйкөйт го деп ойлодум.
Таап бердим аныктап,
Чоң энемдин ...

 223. Үндүү тыбыштарга мүнөздөмө бергиле.

Үлгү: ы – тилге карай жоон, жаакка карай – кууш, эринге карай – эринсиз, үндүн созулушуна карай – кыска.

 Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Үндүүлөр жаакка карай кандай бөлүнөт?
2. Кең үндүүлөр кандайча жасалат? Алар кайсылар?
3. Кууш үндүүлөр деп кайсы тыбыштарды айтабыз? Эмне үчүн?
4. Кең жана кууш үндүүнүн окшоштугу эмнеде?

Кыска жана созулма үндүүлөр

!

- Үндүн созулушуна карай үндүүлөр созулма жана кыска болуп бөлүнөт.
- Кыска үндүүлөр: **а, о, у, ы, и, э, ү**. Созулма үндүүлөр: **аа, оо, өө, уу, үү, ээ**.
- Созулма үндүүлөрдү айтканда, кыска үндүүлөргө караганда, үн белгилүү өлчөмдө созулуп айтылат.
- Созулма үндүүлөр сөздүн маанисин өзгөртүп жиберет: *сам – саат, ток – тоок* ж. б.

 224. Кыска жана созулма үндүүлөрдүн айырмачылыгы менен окшош жактарын айтып бергиле. Мисал келтиргиле.

а-аа, о-оо, у-уу, ө-өө, э-ээ, ү-үү.

225. Табышмактын жообун таап, ошол сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

1. Түндө бар, күндө жок.
Асманда бар, жерде жок.

2. Жапжаңы идиш,
Бирок баары жыртык
Эл устасын мактаса
Такыр жок кынтык

3. Ай талаада ак сандык
Оозу мурду жок сандык.

226. Көп чекиттин ордуна тиешелүү тыбыштарды коюп, сүйлөмдөрдү көчүрүп жазгыла. Ошол тыбышка мүнөздөмө бергиле.

- Дүйнөдө эмне берекелүү?
- Ж...р.
- Эмне отсуз күйөт?
- К...н, А...
- Асман жерди бүркөгөн,
- Күңүрт шуру эмне?
- Б...л...т.

227. Үндүү тыбыштар боюнча төмөнкү таблицанын негизинде талкуу (дебат) өткөргүлө.

Үндүү тыбыштар							
о, ө, у, ү	а, э, и, ы	а, о, у, ы	э, ө, ү, и	а, о, э, ө	у, ү, и, ы	аа, уу, оо, үү, өө, ээ	а, ү, о, э, ө, ы, у, и
эриндүү	эринсиз	жоон	ичке	кең	кууш	созулма	кыска
Эринге карай	Тилге карай	Жаакка карай	Үндүн созулушу- на карай				

Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн ээрчишип өзгөрүүсү

- Бир сөз ичинде үндүү тыбыштардын өз ара таасирлеринин натыйжасында бирине-бири окшошуп өзгөрөт. Мисалы: ата деген сөзгө бир

нече мүчө улап көрсөк, ата+лар+ыбыз+дыкы+на болуп, биринчи муундагы жоон үндүүгө карай, кийинки муундагы үндүүлөрдүн бардыгы окшошуп, жоон үндүү болуп ээрчишип өзгөрдү.

- Эгер ата деген сөздү ичке үндүү менен келген эне деген сөзгө алмаштырып ошол эле мүчөлөрдү уласак, эне+лер+ибиз+дики+не болуп, кийинки муундагы үндүүлөр ичке үндүүлөргө өтөт.

- 228. Ырды окуп, асты сызылган сөздөрдөгү үндүүлөрдүн кандайча өзгөргөнүн байкагыла?

Кабарын күздүн айтышты,
Каркыра, каздар кайтышты.
Чайпалтпай, төкпөй, шарп этпей,
Чакада сууга Ай түштү.

(С. А.)

- 229. Текстти окуп, үндүүлөрдүн окшошуп өзгөрүүлөрүн түшүндүргүлө. Жоон үндүү менен ээрчишип өзгөргөнүн өзүнчө, ичке үндүү менен өзгөргөнүн өзүнчө таап, айтып бергиле.

Бул кезде коюу кара туман дале болбой, аны тебелеп-тепсеп өтүп жаткан. Ал биртике ой топтоп алды да, анан туманга карама-каршы жүгүрүп жөнөдү. Туман болсо эми бул балага каршы, бул баланы утурлап катуулап жүгүргөнсүдү. Бири-бирин өтө сагынышкан эне-бала сымал бул эки качкын да бирин-бири карай бала бала болуп эле туман туман болуп эле жүгүрө берди.

...Караса эле сүт, тезек түтүн аралашып, кошул-ташыл жыттанган аруу түнөгү, куттуу бош паанасы алачыктуу айылына жеткен экен. Сүттүн, тезектин түтүндүн аралаш, алда кандай миң ажайып жыты мурдуна урулду

(Н. С.)

- 230. Ырды окуп, үндөшүүнүн уңгунун муундарындагы же уңгу менен мүчөлөрдөгү үндүүлөрдө учураын айтып бергиле.

Түшүмдө

Мен аралап туулган жердин чарбагын,
Көөнүм ээрчип, балкуу басып денемди,
Келе жатып, карап айыл аймагын,
Токтой калдым кырдан көрүм энемди

Жолду карап, турду көпкө ойлонуп,
Калган өңдүү ошол кырда Ай конуп
Каалгып жай кырдан жылып түштү да,
Энем үйгө кирип кетти Ай болуп...

Жолду көрбөй карек толгон көз жаштан,
Жеттим дагы, үй алдына токтолуп:
«Энекебай, мен келдим!» – деп үн салсам,
Энем үйдөн чыга калды күн болуп.

(К. С.)

231. Төмөнкү сөздөрдү жөндөмөлөр боюнча жөндөп жазып чыккыла.
Уңгуга карай мүчөлөрдөгү үндүүлөрдүн үндөшүү өзгөчөлүктөрүн түшүндүргүлө.

Ага, ийне, жумуш, жүк.

232. Берилген сөздөрдөгү үндүүлөрдүн кандайча ээрчишип өзгөрүүсүн түшүндүргүлө.

Бөлөлөрүбүздүкүнө, тоолорубузга, досторубуздукуна, жаратылыштагы, китептерибизди, эмгектенгендерден, шаарыбызда, чогулуштарда, гүлдөрдүн, ырдагандардын.

233. Жалаң жоон жана жалаң ичке үндүү менен окшошуп өзгөргөн сөздөрдөн тапкыла.

Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү

• Үнсүз тыбыштарды айтканда, өпкөдөн чыгып келе жаткан аба ооз көңдөйүнө келгенде, кандайдыр бир тоскоолдукка учурап, үн менен кошо шыбыш да пайда болот.

• Мына ушул өзгөчөлүккө ылайык үнсүз тыбыштар жумшак жана каткалаң деп экиге бөлүнөт.

• **б, в, г, д, ж, з** тыбыштарын айтканда, үнгө караганда шыбыш көп катышат. Ошондуктан алар жумшак үнсүздөр деп аталат.

• **л, й, м, н, ң, р** тыбыштарын айтканда, шыбыш да, үн да катышат, бирок шыбышка караганда үн басымдуулук кылат. Бул өзгөчөлүккө ылайык алар уяң үнсүздөргө кирет.

• Ал эми үн такыр катышпай, жалаң гана шыбыш аркылуу айтылган тыбыштар каткалаң үнсүздөр деп аталат. Ага **к, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ү** тыбыштары кирет.

• Мындан тышкары, жумшак жана каткалаң үнсүздөр түгөйлүү (**б-п, г-к, в-ф, д-т, з-с**) жана түгөйсүз (**х, ц, ү**) болуп бөлүнөт.

234. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдөгү жумшак жана каткалаң үнсүздөрдүн бири-биринен болгон айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Булак

Айрым жерлерде жер алдынан суу агып чыгып турат. Туптунук, муздак жана таза суу. Түбүнөн таштары көрүнүп турат. Муну элибизде булак дейт. Суу чыгып турган жерди, «булактын көзү» деп аташат. Булакты булгоого болбойт. Анткени анын көзү бүтөлүп, суу чыкпай соолуп калышы мүмкүн. Кээ бир булактарга адамдар сыйынышат. Ал – мазар булак. Жер алдынан жылуу суу чыгышы да мүмкүн. Андай булактар дарылык касиетке ээ.

235. Төмөнкү сөздөрдөн түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөрдү бөлүп жазгыла.

Туссуз, жыгаччы, күчсүз, хирургдар, доклад, справка, авторучка, диван, офицер, паровоз, станция, абзац, келечек, максат.

236. Табышмакты окугула. Жумшак үнсүздөрдүн астын бир, каткалаң үнсүздөрдүн астын эки сызгыла.

Мойну узун, бою пас,
Жону менен боору таш.
Баш, куйругу, төрт бутун
Катып алат тийсе кас?

Колу жок, буту жок,
Дарбаза ачат.

237. Көчүрүп, жандырмагын тапкыла. Түгөйлөш үнсүздөрдүн астын сызгыла.

Өсүп турат талаада,
Жер урунуп келет күү.
«Д» ордуна «Т» койсо,
Буюм чачка керектүү.

238. Окугула. Көчүрүп, түгөйлөш үнсүздөрдүн астын сызгыла.

1. Көлмөнүн жээгинде жоондугу эки кулач келген зор терек өсүп турган. 2. Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт. 3. Чабалеккейдин баары тең кайкып учуп, чымын-чиркейлерди кантип кармарына таңдана карадым. 4. Коён анды-дөңдү карабай, үймөктү көздөй качып жөнөдү. 5. Аттар тердей берип үстүн бубак басып калган. 6. Канттай агарган кар бороон айдап келген калыбында жаркырап жатат.

239. Текстти окуп, белгиленген сөздөгү үнсүз тыбыштарга фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

Мага жайлоодогу эс алуу абдан жагат. Жыл сайын жайкы каникул убагында жайлоодо болом. Чоң ата, чоң энелерим мал багышат. Алар жайкысын жайлоого көчүп барышат. Жайлоонун абасы таза, суулары тунук. Тоолору асман тирейт. Айлана көк шиберге оронуп жатат. Жайлоодо дайыма кымыз болот. Аны ичкенде суусунуң канат.

Үлгү: Жайлоодогу 10 тамга 9 тыбыш.

Үнсүздөр: ж, й, л, д, г.

жумшак үнсүздөр: ж, д, г.

уяң үнсүздөр: й, л.

каткалаң үнсүздөр: ж

түгөйлүү үнсүздөр: д, г.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Эмне үчүн үнсүздөрдү жумшак жана каткалаң деп экиге бөлөбүз?
2. Жумшак үнсүздөр кайсылар? Алар эмне үчүн жумшак?
3. Уяң үнсүздөр кайсылар? Алар эмне үчүн уяң?
4. Каткалаң үнсүздөр кандай жасалат? Ага кайсы тыбыштар кирет?
5. Түгөйлүү үнсүздөр кайсылар? Ар бирине мисал келтиргиле.

Алфавит, андагы тамгалардын аталышы Алфавитте тамгалардын жайгашуу тартиби

- Тамгалардын белгилүү тартипте салынган ирети *алфавит* деп аталат.
- Кыргыз тилинде тамгалардын иреттүү жайгашуусу *кыргыз алфавити* деп аталат. Кыргыз алфавитинде 36 тамга бар.
- Алфавиттеги ар бир тамга баш жана кичине, басма жана жазма түрлөргө ээ. Булардын ичинен **й, ң** тамгаларынын, **ь** (ажыратуу) жана **ѐ** (ичкертүү) белгилеринин гана баш тамгасы жок.
- Ар кандай сөздүктөр, тизмелер, китепканалардагы картотекалар алфавит тартиби менен түзүлөт.

тамгалар	тамгалардын аталышы	тамгалар	тамгалардын аталышы	тамгалар	тамгалардын айтылышы
Аа	а	Лл	эл	Фф	эф
Бб	бэ	Мм	эм	Хх	ха
Вв	ве	Нн	эи	Цц	це
Гг	ге	ң	эн	Чч	че
Дд	де	Оо	о	Шш	ша
Ее	йе	Өө	ө	Щщ	ща
Ёё	йо	Пп	пе	ь	ажыратуу белги
Жж	же	Рр	эр	Ыы	ы
Зз	зе	Сс	эс	ѐ	ичкертүү белги
Ии	и	Тт	те	Ээ	э
Й	ий	Уу	у	Юю	йу
Кк	ка	Үү	ү	Яя	йа

240. Кыргыз тилиндеги тамгаларды алфавит тартиби менен айтып бергиле.

241. Берилген номерлер боюнча алфавитте кайсы тамга жазылганын таап, кандай сөз катылганын аныктагыла жана ошол сөзгө синквейн түзгүлө.

1)

14	23	4	1	13	10	14

2)

17	12	23	23	28	23

3)

21	1	2	1	12

4)

12	6	13	6	28	6	12

 242. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартибине келтирип жазып чыккыла.

Ай, терек, боёк, чие, таш бака, бала, апа, эне, ата, парта, булак, вагон, жийде, өрүк, кыш, жай, класс, мугалим, окуучу, калпак, кой, Нооруз.

 243. Класстагы окуучулардын фамилияларын алфавит тартиби боюнча жазгыла.

  244. Төмөнкү сөздөрдү алфавит тартибине келтиргиле.

Козу, бороон, токой, Аалы, Анар, балапан, сабак, расписание, тоо, Болот, өмүр, жашоо, жалбырак, шамал, жамгыр, курдаш, дос, күз, тарых, көл, сагызган, комуз, алма, Айтматов, белек, вагон, поезд, самолёт, парта, ийне, лагерь, паравоз, тилек, шар, Нарын, Омор, улак, үмүт, хор, чоор, элек, Ясли, Ялта, Юра.

 245. Берилген сөздөр алфавит тартиби боюнча жазылганбы, оңдогула.

Алиппе, анар, Адеми, аймак, күчүк, көк, короо, кара, кайчы, калемпир, эмгек, темир, така, тилек, транспорт, терек, турна, Жадыра, шахмат, спорт, парта, хор, цемент.

Баш жана кичине тамгалар

!

- Алфавиттеги тамгалар баш жана кичине болуп экиге бөлүнөт.
- Энчилүү зат атоочтор жана ар бир жаңы сүйлөмдүн биринчи сөзү баш тамга менен башталып жазылат.
- Эгер созулма үндүү менен башталса, анда окшош эки тамганын биринчиси гана баш тамга менен жазылат. *Мисалы:* Аалам, Уулум, Аалы.

 246. Өзүңөр билген шаарлардын аттарын алфавиттик тартипте жазып чыккыла.

 247. Өзүңөр билген акын-жазуучулардын аттарын, фамилияларын жазгыла. Энчилүү аттар кандай жазылат?

 248. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Андагы энчилүү аттардын кандай жазылгандыгын түшүндүргүлө.

Ала-Тоо, Ысык-Көл, «Манас» эпосу, Бишкек, Жеңижок, Касым Тыныстанов, Балыкчы, Чолпон-Ата, Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы, «Кыял» бирикмеси.

 249. Өзүңөр үч шаардын, үч көчөнүн, үч айыл-кыштактын атын жазгыла.

Үлгү: Шаар: Бишкек шаары, ...

Көчө: Токтогул көчөсү,...

Кыштак: Ала-Арча кыштагы,...

 250. Текстти окуп, кайсы сөздөр баш тамга менен жазыла турганын айтып бергиле. Сүйлөмдүн бүткөн чегин аныктагыла.

Алыкул Осмонов

А. Осмонов 1915-жылы туулган ал эрте жетим калып, балдар үйүндө чоңоёт ошол жер ага бир тууган үйүндөй сезилет, кийин балалык күнүн эстеп, өзүнүн тарбиячысы грунья савельевнага арнап ыр жазган, элине, жерине, айрыкча Ысык-Көлгө арнап көп чыгарма жазган.

А. Осмонов – кыргыз адабиятындагы чебер котормочулардан ал Грузиянын улуу акыны ш. руставелинин «Жолборс терисин жамынган баатыр» деген поэмасын, пушкиндин «евгений онегинин», В. Шекспирдин «отеллосун», г. гейне, ю. лермонтовдун ырларын, крыловдун тамсилдерин которгон.

Муун, анын түрлөрү. Сөздөрдү муунга ажыратуу

!

Бир жолку дем чыгаруу менен айтылган бир же бир нече тыбыш **муун** деп аталат.

Кыргыз тилинде муунду үндүү тыбыштар түзөт. Ошондуктан сөздө канча үндүү тыбыш болсо, ошончо муун болот.

Үндүү тыбыштар өз алдынча туруп, муун түзө алышат.

Муун түзүлүшүнө карай ачык, жабык жана туюк муун болуп бөлүнөт. Үнсүздөр менен башталып, үнсүз менен аяктаса – **туюк муун** болот: *мектеп, бал-дар, деп-тер* ж. б. Жалаң үндүү тыбыштан турса, же үнсүз менен башталып, үндүү менен аяктаса – **ачык муун** болот: *ба-ла, ки-ши, кө-чө, а-та, тоо, э-же* ж. б.

Үндүү менен башталып, үнсүз менен аяктаса **жабык муун** болот: үн, үй, ич-ик ж. б.

Сөздөрдү муунга ажыратуунун мааниси чоң: жазууда сөздөрдү ташымалдоо муунга жараша болот.

- **251. Сөздөрдү муунга ажыратып, дептериңерге жазгыла, кандай муун экенин айтып бергиле. Муун эмнеге жараша болот?**

Апаке, жайлоо, кышкы, сабак, китеп, дарыгер, куруучу, мугалим, токой, бүркүт, жумуш, эмгек, булак, суу, өзөн, сатуучу, экскурсия, балык, карагай, достук.

- **252. Текстти окуп, сөздөрдү муунга ажыратып, кандай муун экенин аныктагыла.**

Машина ээн жолдо куштай учуп бара жатты. Дүйнө чарк имерилип, баары бизди утурлай жүгүрдү. Тал-теректер саналбай, андан чыксак, ээн талаа, тоолор кошо жарышты. Беттен арылдап шамал уруп турат. Жаш шыбак менен кызгалдактын жыты аңкып, абага толуп, биз көкүрөк кере жутабыз. (Ч. А.)

- **253. Кара тамга менен басылган сөздөрдү муунга ажыраткыла. Муун эмнеге жараша болорун байкагыла.**

Өрмөк согуу

Өрмөкчүлүк – элдик көркөм **өнөрчүлүктүн** бир түрү. Бул – өрмөк аркылуу ийрилген **жиптен турмуш-тиричиликке** ылайыкташкан ар кандай буюмдарды жасоо ыкмасы. **Кыргыздын** көркөм **өнөрүндө** чыйратылган **жиптен түрдөнтүп** таар согуп, андан буюм жасоо **аракеттери** жакшы өнүккөн.

Улуулардан таберик

- **254. Бир муундуу жана көп муундуу сөздөрдөн таап, алардын ар бири канча муундан, канча тыбыштан турганын түшүндүргүлө.**

Үлгү:

Бир муундуу сөздөр

ат (эки тыбыштан)

кат (үч тыбыштан)

танк (төрт тыбыштан)

Көп муундуу сөздөр

са-бак (эки муундан)

о-куу-чу (үч муундан)

те-ре-зе-лер (төрт муундан)

- **255. Сөздөрдү көчүрүп, катар келген үнсүздөрдү муунга ажыраткыла.**

Портфель, катчы, банк, цирк, касса, перрон, билет, вокзал, поезд, космос, металл, баллон, телеграмма, грамматика, аппарат, ванна, комиссар, класс, цилиндр, курорт, жумуртка, концерт.

ИНТОНАЦИЯ, анын оозеки жана жазуу кептеги мааниси

- Интонация – оозеки кептеги тыным, бир аз токтолуу, пауза.
- Биздин кебибиз интонация аркылуу сүйлөмдөргө ажыратылат.
- Интонация – сүйлөмдү уюштурат жана аларды айтылуу максатына карай жай, суроолуу, илептүү жана буйрук сүйлөмдөргө ажыратат.
- Сүйлөөчүнүн айтылып жаткан ойго карата болгон мамилесин (ыраа-зы болгондук, кубангандык, какшык, өкүнгөндүк, шылдындагандык, жек көрүү, жактырбоо ж. б.) билдирет.
- Ойдун бүткөнүн же бүтпөгөнүн суроо жана бөлүп көрсөтүү мааниле-ринде болот.

256. Сүйлөмдөрдү окуп, аларда учураган интонациянын элементтерин ай-тып бергиле.

1. Биринчи кар түштү. Тайганчыларга изине түшүп, түлкүнүн азабын берчү сонор башталды. Бүркүт салчулардын, куш салчу-лардын, аттын азабын берип, керели-кечке чапкылап, кызыкка батчу, өлөрчө чарчачу учуру келди. *(К. О.)*

2. ... Энең байкуш болсо, сен ушинтип жүргөндө «Балам алда кандай болду экен?» – деп санаркап куурабайт беле. Дүйнө, чиркин, алмай-селмей оошуп отура турган неме. Акыр өлбөсөң сен бир күнү жетилип кетерсиң. Түн ичинде көзү кургуру да көрбөйт. Болбосо, тизеңдин береги жерин бүрүп берет элем. Чокоюң да суу. *(М. Э.)*

3. Уулумдун акыры бир күнү көп катары аскерге кетерин би-лип эле жүргөм, ошентсе да, бул кабарды укканда, муундарым бо-шой түштү. *(Ч. А.)*

4. – Эмесе, Турумбекти билесиңби?

– Билем. Кайсы Турумбек?

– Камканын баласычы?

– Ооба. Үйү тетиги жакта.

– Өзү барбы?

– Ким, Турумбекпи?

– Ооба, Турумбек.

– Жок, – деди эмнегедир жер карап.

– Ал өлүп калган

(Т. С.)

257. Текстти окугула. Анда айтылган ой айтуучунун ички кандай сезими менен берилген.

Шире

Мемиреген тынчтыкта аарылардын ызылдаган ыры кулакка музыкадай угулат. Мындай сонун учурда бир да кыбыраган жан-дык уюгунда калбай, шашыла сыртка чыккан сыяктуу. Ар кимиси өз түйшүгү менен алек.

Жыпар жыт көңүл көтөрөт. Албетте, бул – гүлдөрдүн, ар кандай өсүмдүктөрдүн жыттары. Терebelге көрк берген да, жан-жаныбарга ырахат тартуулаган да ушул гүлдөр. Карап турсаң кандай гана кооз гүлдөрдү кезиктирбейсиң! Бирин-бири жерибей, алар аралаш өскөн. Алар ошонусу менен кооз, ошонусу менен көзгө сүйкүмдүү! Жаратылышта ар нерсенин өз ынагы да, өз шериги бар. Көпөлөк менен аарылардын ынак досу – гүлдөр. Гүлсүз алардын күнү да, жашоосу да жоктой.

Өсүмдүктөр дүйнөсүндө

258. Текстти окуп, сүйлөмдөрдүн чегин ажыраткыла жана интонация болгон жерге кандай тыныш белги коюла турганын айтып бергиле.

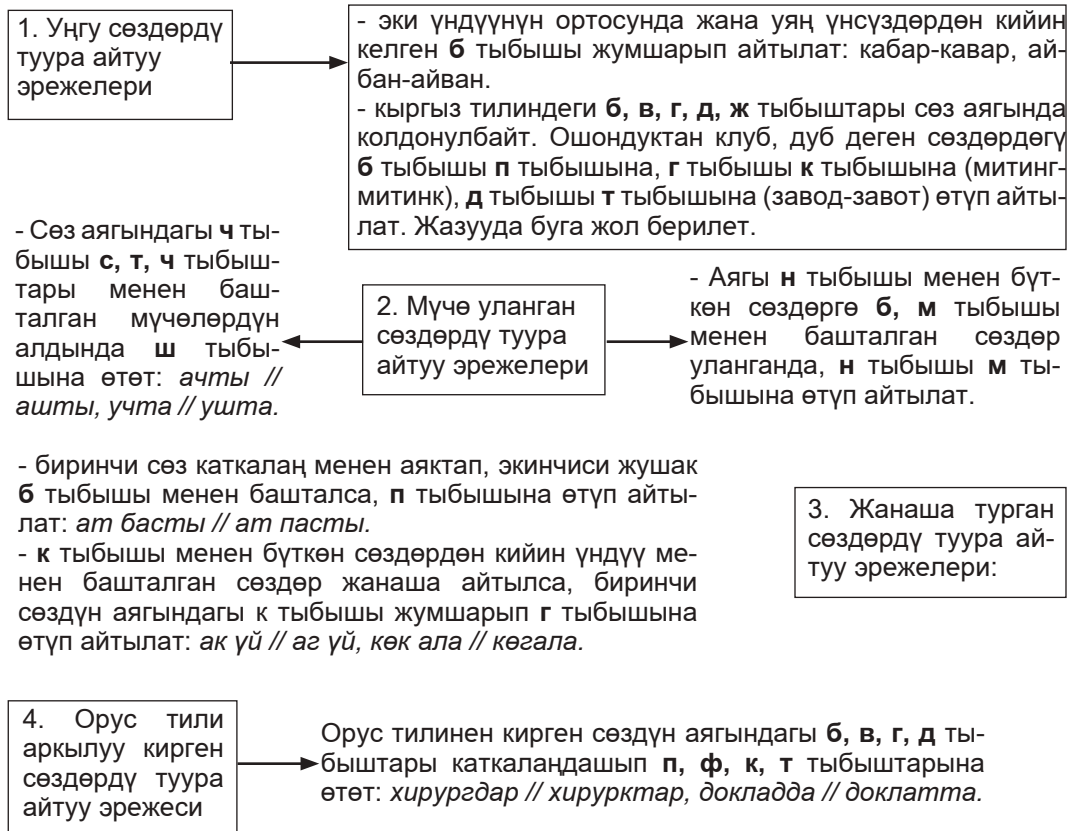
Гүлкайыр

Жазгы таң таптаза атты чыгыш тарап нурданып келип улуу күн жарк этти түнкү жаан жууп кеткен жашыл дарактар ого бетер кулпуруп гүлзар жыты анкый түштү ал күндөгү убагында туруп узун халаты менен ачык коридорго чыкты ак мөңгүсү жалтылдап аккан Ала-Тоонун заңкайган бийик имараттарга жетип-жетпей сыдырым желге жумшак термелип шаарды чүмкөп калган коюу дарактарды карап турду да өмүргө жашоо үрөнүн сепкен жаз кереметине таасирлене көңүлү көтөрүлө түштү адам дүйнөсүн сулуулаган тазарткан жашарткан да өзүңсүң го жазым сенсиз табигат кооздугу болор беле мезгилдин гүлгүн курагы жаз сага теңдеш түс көркүнө жетер көрк табылбайт го чиркин.

Орфоэпия

Орфоэпиянын негизги эрежелери

 259. Төмөнкү сөздөрдү айтылышы боюнча көчүрүп жазгыла.

Тору жорго, кара уй, кеч чыкты, чач тарак, аз чач, туз сал, он кой, ала карга, нанга, жыгаччы, күчсүз, шарж, блиндаж.

 260. Төмөнкү сөздөргө үндүү менен башталган мүчө улап көчүргүлө, алардын өзгөрүшүн к, п тыбыштары кандай тыбыштарга өтүп айтыларын байкагыла.

Сабак, белек, кайык, китеп, илеп, чөп, эсеп, түп, топ, жип, көйнөк, жомок, кийик, кудук, тумак.

 261. «Орфографиялык сөздүктөн» колдонуп, эки түрдүү жазылган сөздөрдүн кайсынысы туура болсо, ошону көчүргүлө.

Кунажын – кунаажын, мелүүн – мээлүүн, ишарат – ишаарат, азоо – асоо, мүдөө – мүдө, мейиз – мейис, тамыз – тамгыз, кыраакы – кыракы, олуя – оолуя.

Бир сөз ичинде *к, п* тыбыштарынын *г, б* тыбыштарына өзгөрүп айтылышы жана жазылышы

• Уңгунун аягындагы *к, п* тыбыштарынан кийин үндүү менен башталган мүчө уланса, эки үндүүнүн ортосунда *к, п* тыбыштары *г, б* тыбыштарына өтөт.

Мисалы: ак + ыш = агыш, көк + ыш = көгүш, топ + ым = тобум, сеп + уу = себүү ж. б.

• Эки үндүүнүн ортосундагы *к, п* тыбыштарынын жумшарып *г, б* тыбышына өтүшү бир сөздүн ичинде гана болбостон, жанаша айтылган эки сөз арасында да болот. Бирок буга жазууда жол берилбейт.

<i>Мисалы:</i>	жазылышы	айтылышы
	ак ала	аг ала
	жок эле	жог эле
	ала кел	ала гел
	кара кой	кара гой
	кеп ук	кеб ук ж. б.

• Ошондой эле кээ бир башка сөздөрдө эки үндүүнүн ортосунда бул тыбыштар жумшарбай да калган учурлар кездешет. *Мисалы:* кек + ен = кекен, бек + и = беки ж. б.

262. Бул сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө жана алардын жазылышындагы өзгөчөлүктөрдү түшүндүргүлө.

Тобун, китебин, калпы, алпы, электр тогу, кепке, хирург, геолог.

263. Эки үндүүнүн ортосунда *к, п* тыбыштары жумшарып айтылган сөздөрдөн тапкыла.

264. *к, п* тыбыштары катышкан төмөнкү сөздөрдүн жазылышын түшүндүргүлө.

Жээги, терегим, багы, агыш, көгүш, тобум, тагын, мектеби, кесиби, көгү, калагы, кулагын, калпагы, колкабы, сабы ж. б.

Кеп маданияты. *з-с, к-г, д-т, б-п, ч-ш* сыяктуу түгөйлүү үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы жана орфографиялык нормалардын сакталышы

Кеп агымында ар башка үнсүз тыбыштардын таасиринен бири экинчисине окшошуп өзгөрөт. Алар төмөнкүлөр:

Жанаша айтылган эки сөздө биринчи сөздүн аягындагы каткалаң үнсүзгө карай *б* тыбышы каткалаң *п* тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда жол берилбейт.

Мисалы;

жазылышы

көп бала

таап бер

баш бак

айтылышы

көп пала

таап пер

баш пак ж. б.

Жумшак үнсүз (**л, р, ң, з**) менен аяктаган сөздөн кийин, каткалаң **к** менен башталган сөз келсе айтууда **к** тыбыш **г** тыбышына өтөт, бирок жазууда жол берилбейт. Мисалы:

жазылышы

эл келди

ар кандай

миң киши

аз калды

айтылышы

эл гелди

ар гандай

миң гиши

аз галды

Уңгунун аягындагы **з** тыбышы мүчөнүн башындагы каткалаңдар менен келгенде, каткалаң **с** тыбышына өтүп айтылат. Мисалы:

сөз + сыз = сөссүз (орф. сөзсүз)

туз + сыз = туссуз (орф. тузсуз)

кыз + ча = кысча (орф. кызча)

Уңгунун аягындагы **ч** тыбышына мүчөлөр уланганда, **ш** тыбышына өтүп айтылат, бирок жазууда жол берилбейт.

жазылышы

качты

кечти

жыгаччы

кеч чыкты

айтылышы

кашты

кешти

жыгашчы

кеш чыкты

265. Төмөнкү сөздөрдү окуп, уңгу сөздөрдүн курамында эки үндүүнүн ортосунда «к», «п» тыбыштары өзгөрүүсүз колдонула берерин түшүндүргүлө.

Жака, така, сака, чака, коко, бака, жука, эки, теке, аша, капа сепил, кепил, копол, сапан ж. б.

266. Берилген сөздөрдү тууралап, оңдоп жазгыла. Кандай өзгөчөлүк бар экенин түшүндүргүлө.

Клуп, герп, дуп, диалок, налог, маскарат, доклад, завод, эскис, синтес, княс.

267. Макалдарды окуп «д» тыбышынын сөздөрдө кайсы орунда турарын айтып бергиле.

Жакшы төөнүн мурду жарылбайт. Ден соолук – чоң байлык. Жамандыкты амандык жеңет. Жамандын жаны ардак. Дос көтөрөт көңүлдү, мал көтөрөт өлүмдү.

Фонетикалык талдоо

- ! Фонетикалык талдоодо төмөнкү талаптар коюлат.
- сөздөрдүн муунга бөлүнүшү, муундун түрүн аныктоо;
 - сөздөгү тыбыш жана тамганын саны, алардын бири-биринен болгон өзгөчөлүктөрү;
 - тыбыштардын үндүү, үнсүз болуп бөлүнүшү;
 - үндүүлөрдүн тилге, эринге, жаакка карай бөлүнүшү;
 - үнсүздөр, алардын жумшак, уяң, каткалаң болуп бөлүнүшү;
 - түгөйлүү жана түгөйсүз үнсүздөр.

Үлгү: **сабак** деген сөздө эки муун (са-бак) бар, биринчиси – ачык, экинчиси – туюк муун. Бул сөздө 5 тыбыш, 5 тамга бар.

с – үнсүз, каткалаң, түгөйлүү;

а – үндүү, жоон, кең, эринсиз, кыска;

б – үнсүз, жумшак, түгөйлүү;

к – каткалаң үнсүз, түгөйлүү.

- 📖 268. Ырдагы кара тамга менен берилген сөздөрдү көчүрүп, фонетикалык талдоо жүргүзгүлө. Ырдын маанисин айтып бергиле.

Айтылып **кылымдарга** сенин даңкың.
Сакталып урпактарга **ыйык** салтың.
Баркталып башка журттун арасында,
Бар болсун! Аман болсун! **Кыргыз калкым!**

(Р. Ж.)

- 📖 269. а, б, о, у, ч, й, л тыбыштарына мүнөздөмө бергиле.

- 📖 270. Венндин диаграммасы боюнча түшүндүр.

- 📖 271. Окуп, маанисин түшүндүргүлө. Кара тамга менен берилген сөздөргө фонетикалык талдоо жүргүзгүлө.

1. **Тил** – туура жолду табуунун куралы. 2. Айтылган **сөз** атылган ок. 3. Оройлук **олуяга** да жарашпайт. 4. Көп тил билген көсөмдүк. 5. **Карынын** сөзү – дары. 6. Адилет сөз – **ачуу**. 7. **Көңүл** – сөздүн сандыгы.

- 📖 272. Берилген сөздөрдөгү үндүү жана үнсүздөргө талдоо жүргүзгүлө.

Ала-Тоо, эмгек, адилет, булак, сый.

- 📖 273. э, и, ы, к, т, н, р, м тыбыштарына мүнөздөмө бергиле.

274. Окуп табышмактын жандырмагын тапкыла. Белгиленген сөзгө фонетикалык талдоо жүргүзүлө.

1. Таттуулугу балдай,
Аппактыгы кардай.
2. Туяк челегимдин ашы – таттуу.
3. Суюк, бирок суу эмес.
Ак, бирок кар эмес.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Жумшак үнсүздөргө кайсылар кирет? Эмне үчүн алар жумшак үнсүз деп аталат?
2. Уяң үнсүздөр кандай жасалат? Ага кайсылар кирет? Мисал келтиргиле.
3. Каткалаң үнсүздөргө кайсылар кирет? Эмне үчүн алар каткалаң үнсүз деп аталат?
4. Түгөйлүү үнсүздөрдү атап, ар бирине мисал келтиргиле.
5. Орфография деген эмне?
6. Орфоэпияны кандай түшүнөсүң? Анын негизги эрежелерин айтып бергиле?

Лексика жана кеп маданияты

Лексика жөнүндө түшүнүк

Тилдеги сөздөрдүн жыйындысы лексика деп аталат. Бул сөз грек тилинен алынган, бизче которгондо, «сөз» дегенди билдирет.

275. Көчүргүлө, алар кандай маани берерин байкагыла.

Сөз менен мамиле түзүлөт, сөз менен мамиле үзүлөт. Сөз менен акыйкат жол табат, сөз менен арамдык кол салат. Сөз менен ар намыс ылганат, сөз менен ак кагаз булганат.

276. Ырды окуп, акындын сөз тууралуу ой жүгүртүүсүн түшүндүргүлө.

Сөз – күчтүү. Сөз – жал. Сөз – өмүр.
Сөз – душман. Сөз – азап. Сөз – өлүм.

Сөз менен:

Күчсүздү мактап, күчсүздү таптап
Жалганды жактап, жалааны актап,
Койсо да болот – калыстыкты тоноп
Айтылган сөз – атылган ок
Аны кайра алуу жок. (Т. Б.)

277. Төмөнкү сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанилерин түшүндүргүлө. Аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

Жылуу, достук, китеп, келечек, эмгек, бакыт, сүйкүмдүү ж. б.

278. Текстти окугула, белгиленген сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө.

Тил чоң мурас аталардан балага,
Өз тилиңе эч кайдыгер караба.
Өзгө тилди үйрөнө бер, а бирок
Тилиң, дилиң бизде болсун, садага.

Тилиң – тарых, тилиң – күзгү дилиңе,
Кимдигиңе тилиң күбө ириде.
Өз тилиңди кадыр тутуп, туу тутуп,
Өтүүң парз бу дүйнөдө, тирүүдө.

Ушул тилде баба Манас сүйлөгөн,
Баар издебейм, башка тилде сүйлөөдөн.
Өз элимден, өз тилимден сүйкүмдүү,
Касиетти көрө албаймын дүйнөдөн.

(Ү. А.)

279. Текстти окуп, маанисин түшүндүргүлө. Асты сызылган сөздөрдүн лексикалык, грамматикалык маанилерин көрсөткүлө.

Ат үстүнөн алыпкан баатырлардын кагылышында тизгинди тарта кармап, ээрге бекем отуруп, үзөңгүнү чирене тээп, теминип жүрүү – кайраттуулукту билдирет. Ат үстүндүгү адамдын таянычы үзөңгү болгон. Кокустан үзөңгүдөн бут тайып кетсе, баатыр ооп түшүп калган. Үзөңгүдөн бут тайыганда, ээрден да көчүк кыйшайган. Жоокердин дарманынын кеткенин эл: «Үзөңгүдөн бут тайды, ээрден көчүк кыйшайды», – деп сыпаттаган.

Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери

- Сөздүн жеке керт башына тиешелүү мааниси – лексикалык маани деп аталат. *Мисалы:* мугалим – балдарды окутуп, тарбиялоону кесип кылган адам; үстөл – адам отурууга ылайыкталган буюм, орундук.

- Сөздүн грамматикалык мааниси болгондо, ошол сөздүн грамматикалык маанилери аныкталат. *Мисалы:* мугалим – зат атооч, жекелик сан, конкреттүү зат, атооч жөндөмөдө, жалпы ат.

- Тилибизде грамматикалык да, лексикалык да мааниге ээ болбогон менен, го, жана, чейин, жөнүндө ж. б. сөздөр бар.

280. «Түшүндүрмө сөздүктөн» пайдаланып, *учкуч*, *окуучуну*, *өзөн*, *алышты*, *биринчи*, *достук* деген сөздөрдүн лексикалык жана грамматикалык маанисин жазгыла.

281. Медициналык жана спорттук терминдерге байланыштуу сөздөрдөн тапкыла.

 282. Берилген сөздөрдү маанисине карай бөлүп жазгыла.

Актриса, философ, тергөөчү, драма, обончу, домбура, сот, гитара, акын, судья, ырчы, комуз, түшүнүк, күбө, арыз, актер, режиссер, гастрол, чечим, акт, өкүм, протокол, нота, комедия, прокурор.

Үлгү: искусство маанисиндеги сөздөр:

юридика маанисиндеги сөздөр:

 283. Түшүндүрмө сөздүктү пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн лексикалык маанисин түшүндүргүлө.

Адил, ажыдаар, өткүр, ырда, айда.

 284. Түшүндүрмө сөздүктү колдонуу менен *тил, жылуу, көз, ок* деген сөздөрдүн маанилерин толук жазгыла.

 285. Сүйлөмдөрдү окуп, *көз* деген сөздүн кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле.

Аны ыза-күйүт бууду, **көзүнөн** жашы сыгылды (*К. Ж.*) 2. Ийне-нин **көзүн** баамдай албай, учукту улам оозуна сала берди (*К. Ж.*). 3. Терезенин **көзүнө** эски-уску чүпүрөктү тыгындап салган. 4. Мына, айланайын, куржундун эки **көзүн** толтура буудай алып келдик (*К. Ж.*). 5. Анын эсине кызыл **көз** шакек түштү. 6. Асманды булут каптап, күндүн **көзүн** калкалады. 7. Кулпунун **көзүн** таппай убараландым. 8. Тутам бел, **көзү** чырак чырайы күл, оймок ооз, он жетиге толгон жашы (*Ж. М.*)

Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр

!

- Эгерде сөздөр бир маанини гана билдирсе, жеке же бир маанилүү сөздөр деп аталат. Мисалы: *китеп, анделек, араа, балаты, балык ж. б.*

- Бир эле сөздүн бир нече маанилерди билдириши сөздөрдүн **көп маанилүүлүгү** деп аталат.

Көрүнүш деген сөздүн маанилерин байкап көрөлү:

1) Бир нерсенин көзгө урунган жалпы белгилери, сырткы келбети, түрү, турпаты. 2) Драмалык чыгарманын бир бөлүгү (биринчи көрүнүш). 3) Абал, жагдай (иштин көрүнүшү). 4) Кубулуш (шамал, жаратылыш көрүнүшү).

Мисалдарда көрүнүп тургандай, жаңы мааниге ээ болгон сөздөр ошол сөздөрдүн мурунку маанилерин сактоо менен сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн пайда кылды.

 286. Берилген сөздөрдүн маанилерин аныктагыла.

Тер, от, сан, май, жаа, көк, той, жарык, ой, бак.

Үлгү: Тер. 1. Чогултуу, жыйноо, иргеп алып таштоо.

Арип терүү, тамга терүү. Маңдай тер.

287. *Баш* деген сөзгө байланыштуу келип чыккан маанилерди айтып бергиле.

Түнкү сыдырым желге шыңга теректин башы акырын гана шуулдайт. (Т. К.). Ал күнү кыргыз уруусу аза күтүп, эл атасы, журт энеси, сан колдун башчысы Күлчө баатырдын сөөгүн жерге бергени жаткан. (Ч. А.). Биздин жерде кыргыздын сөөгү да калбасын! – деп өлүктөрдү жар башынан өзөнгө кулатты. (Ч. А.). Уркуя калың буудайды аралап кетип баратат. Буудайдын башын алаканы менен сылай басат. (Н. Б.).

288. Бир маанилүү сөздөрдү өзүнчө, көп маанилүү сөздөрдү өзүнчө бөлүп көрсөткүлө. Көп маанилүү сөздөр кандай мааниде колдонулган?

Айтыш, айып, аска, Аким, айыпкер, аксакал, аары, жамгыр, балык, көз.

Сөздүн тике жана өтмө маанилери

- Бир маанилүү сөздөр тике мааниде колдонулат. *Мисалы:* Алма, өрүк гүлдөгөнү **аарылардын тынымы** жок. Мында аары деген сөз дайыма тике мааниде гана айтылат.

- Өтмө маани көп маанилүүлүктүн бир көрүнүшү болуп саналат.

- Сөздүн тике маанисинен улам пайда болгон жаңы маанини тилде дайыма колдонулуп, биротоло калыптанганда гана өтмө маани түзөт.

- Сөздөр түз мааниде жана өтмө мааниде колдонулат. Нерселерге, кыймыл-аракетке тике багытталган жана аларды билдире турган сөздүн лексикалык мааниси тике маани деп аталат. *Мисалы:* **алтын** деген сөздүн түз мааниси – кымбат баалуу, сары түстүү жалтырак металл, химиялык элемент.

Алтын, күмүш эшилген кендериң бар Ала-Тоо.

Алтын чирибейт, акыл азбайт.

- Сөздүн тике маанисинен башка нерсени, кубулушту образдуу, эмоциялуу жана көркөм туюнтуу үчүн колдонулган маани **өтмө маани** деп аталат. Ушул эле **алтын** деген сөз – кымбат баалуу, сонун, жакшы, жакшынакай деген өтмө мааниде колдонулат. *Мисалы:*

Ала-Тоо жериң **алтын**, биле элек элиң баркың (А. Т.)

Алтын билим өнөрдүн, сүтүн берген – мугалим.

Өткөн **алтын** жаштыкты, эскерип обон салалык (Жеңижок).

289. Төмөнкү сүйлөмдөрдү окуп, карек деген сөздүн кандай маанилерде колдонулгандыгын түшүндүргүлө.

Көкөлөгөн ай, көкүрөккө дем берип,

Кыргый түшкөн карегине эм берип. (Т.К.)

Көздүн кареги көрүнбөй, агы аңтарыла түштү.

Кагылайын каректи, аман-эсен көрөмбү? (К.Ж.)

290. Ырды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Белгиленген сөздөрдүн тике жана өтмө маанилерин аныктагыла.

Аргымак жаны кайрылса,
Арман эмей эмине.
Артында **туяк** калбаса,
Арман эмей эмине
Тобурчак жаны айрылса,
Арман эмей эмине.
Өзүңдөн **туяк** болбосо,
Күйүт эмей эмине.

Жеңижок

291. Түшүндүрмө сөздүктү пайдалануу менен *дасторкон, кагаз, жүк, чай-нек* деген сөздөрдүн маанилерин тапкыла.

292. Сүйлөмдөрдү окуп, көп маанилүү сөздөрдү тапкыла. Алардын кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле.

1. Өлбөгөн жанга жаз келди. 2. Көчөдө кыбыр эткен жан жок. (Ч. А.) 3. Кайсы жериң ооруса жаның ошол жерде.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Көп маанилүү жана бир маанилүү сөздөргө мисал келтир. Эмне үчүн көп маанилүү деп аталат?
2. Сөздүн тике жана өтмө маанилерин кандай түшүнөсүң? Мисал келтиргиле.
3. Көп маанилүү сөздөр кандай жолдор менен жасалат?
4. Сөздүн лексикалык мааниси деген эмне?
5. Сөздүн грамматикалык мааниси дегенди кандай түшүнөсүң? Мисал келтир.

Сөздүн эмоционалдык мааниси

- Айрым сөздөр адамдын ички сезимин билдирет. Алар төмөнкүдөй эмоционалдык маанилерде айтылат:

1. Кубануу, ырахаттануу, ыраазы болуу, сүйүнүү мааниси:

Бах, чиркин, биздин күндөр кандай таттуу!

Бүгүнкүдөн эртеңкиси ырахаттуу! (А. О.)

2. Өкүнүү, кайгыруу, кейүү, ачуулануу мааниси:

Эх, эмнесин айтайын, кесепеттүү согуш нечендердин кендирин кыйды, атаганат, Жайнагым аман турганда не деген адам болор эле! (Ч. А.)

293. Тексттерди көркөм окугула жана топторго бөлүнүү менен эмоционалдык кандай мааниде айтылганын байкагыла.

1. Баткенде өтө сейрек кездешүүчү «Айгүл» деген кооз гүл өсөт. Баткендин өрүкзарын элестетип көңүлүң көтөрүлө түшөт. Бах!

Өрүгүнүн даамычы, жүзүмү, пахтасычы! Пай-пай! Табигаттын берген белегин карачы!

2. Суктанып, ырахат алып отуруп, жүрөгүң зырп дей түшөт. Ал каргашалуу Баткен окуясы. Эли-жерин сактоодо эчен азаматтарыбыз курман болду. Аттиң дүйнө! «Кайра келем» деп кеткен жаш жигиттерибиз кайрылып келбей, шейит кетишти. Баткенде курман болгондордун эрдигин эч ким, эч качан унутпайт!

3. Экинчи сабакка жаңы эле киргенде, дүкөнчү аял класска кирип келди. Ыйлап алыптыр, ыйлап жатып көзү шишип бүтүптүр – Айланып кетейин, күчүктөрүм, акча көрдүңөрбү? Мен кургур дүкөндүн бүт акчасын азыр эле жоготуп жибердим. Айланайындарым, силер баарыңар эле бөжүрөп мектепке келатпадыңар беле. Айткылачы, сүйүнчүсүнө эмне кааласаңар сатып берейин. Айланып кетейиндер!

(С. Р.)

1–2–3-абзацтарда берилген эмоционалдык маанилерде кандай айырмачылыктар бар экендигин, тексттерди көркөм окуу менен байкагыла.

294. Тексттин интонациясына көңүл бургула жана кандай эмоционалдык маани бар экенин түшүндүргүлө. Жазуудагы жана оозеки кептеги өзгөчөлүктөрүн айтып бергиле.

Көрөйүн деген көз желкеде, кулак чокуда, өпкө өз ордуна кетип, жүрөк жамбаштан орун алды. Унутпай жүргүн, балам! Сага деген батамды эсиңе салам! Башыңдан балекет кетпесин, этегиң толорсугуңа жетпесин, сокуну минип, сокбилекти камчыланып, ичериңе тамак таппай, куураган сөөктү кемиргин!

«Курманбек»

295. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, эмоционалдык мааниде айтылган сөздөрдү таап, кандай сезимде берилгенин айтып бергиле. Интонациясына көңүл бургула.

1. Пай-пай! Ысык-Көлдүн көрүнүшү кандай керемет! Табигаттын тартуулаган белегин карачы!

2. – Тилиңден айланайын сенин! Сейде жүрөгү элжиреп кетип, анын көзүнөн, маңдайынан өптү. Уюңар туусун, айланайын, анан жейбиз. Бөбөгүң да жейт, тиши чыгып калбадыбы! (Ч. А.)

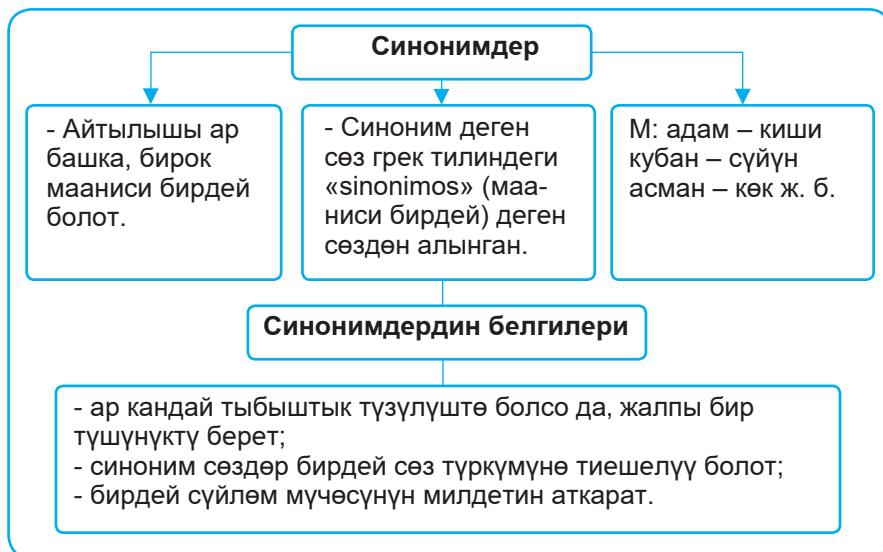
3. – Ыйлаба, кагылайын, мен тим эле, – деп акырын гана дабышын чыгарды. Атасынын мындай алсыз, акырын сүйлөгөнүн бала биринчи укту. Анын төгүлгөн жашын күтпөгөн жерден көрдү. (А. Т.)

296. Эмоционалдык сезимди билдирген сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө жана кандай мааниде колдонулганын айтып бергиле.

Синонимдер

!

Эгер, эгер, эгерде... .
Ылдый менен төмөнгө,
Даяр менен беленге,
Өлчөм менен ченемге,
Барал менен кемелге
Чуңкур менен тереңге
Жарга менен кемерге,
Эндүү менен кененге,
Далай-далай ушундай,
Жана менен мененге,
Ырлар арнап узартсак,
Эмне болот дегенде,
Бар болгону бул оюн
Маанилеш сөздөр – синоним.

Балдар адабиятынан

297. Төмөнкү сөздөрдүн синонимдик түгөйлөрүн таап жазгыла жана маанилерин түшүндүргүлө.

Акыл, көгүчкөн, кант, шаар, баатыр, кооз, мактанчаак, сүйлө, тез, айлан, бет, даңк, жумуш.

298. Окугула. Түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Кара тамга менен басылган сөздөргө синоним тапкыла.

Асмандан ай козголуп жарылганбы?
Суу басып жердин бети тарылганбы?

Болбосо күн **нөшөрлөп** жер жүзүнө
 Учкунун **жанга** чачкан чагылганбы?
 Күн түшүп, бардык **адам** кысылганбы
 Эт жүрөк адамзаттан бузулганбы?
 Болбосо бардык **санаа** бир кошулуп
 Сан мээге жалгыз собол сызылганбы? (А. Т.)

 299. Сөздүктү пайдаланып, төмөнкү сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Көч, көр, жер, маал, апта, кесел, кайбир, жөөлө, маани, айкын, жыйналыш, булгаары, кең.

 300. Төмөнкү синонимдердин маанилерин айтып бергиле жана аларды катыштырып сүйлөм түзгүлө.

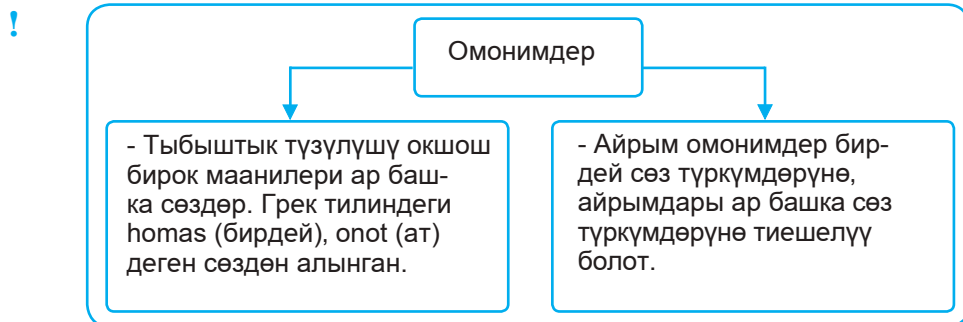
Чек – мара; муң – чер – кайгы – капа – бук – санаа; мурунку – илгерки; кенже – кичүү; ири – зор – чоң; аз – кем; асыл – кымбат; түс – өң – чырай – жүз; казык – мамы – столба; иш – жумуш; теңсел – термел; чайка – чайпа; ур – сок, шак – бутак.

 301. Тексти окуп, кара тамга менен басылган сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Кадимки бака жалбырактын дарылык касиети адамдарга илгертен белгилүү. Ромашка гүлү жөтөлдөн айыктырат. Валериан чөбүнүн тамырынан кишини эсине келтирүүчү дары жасалат.

(Э. И.)

Омонимдер

Мисалы: *үй – зат атооч. Бийик үйлөр курулду.*

Үй – этиш. Сен бүгүн чөптү үй.

 302. Төмөнкү омонимдердин маанилерин тапкыла.

Ат, бөлө, кес, жем, сын, аз, көк, көч, май, март, шак, турак, конок, кан, казык, ток.

 303. Окуп, көп маанилүү сөз же омоним экенин аныктап, алардын айырмачылыгын түшүндүргүлө.

Жемиш багы, иштин жемиши; жеңил таш, иш жеңил, жараты жеңил, душмандан жеңил; оң жак, от жак, тууганга жак.

 304. Сүйлөмдөрдү окуп, омонимдерди тапкыла жана маанисин айтып бергиле.

Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар. 2. Бекерчиден безе кач. 3. Бир үйдүн жарыгы бир үйгө тийбейт. 4. Алтымыш менен жети-миш – абышканын курагы. 5. Көңүлдөгү сырды көз билет.

 305. Омонимдер жана көп маанилүү сөздөргө мисал келтиргиле. Алардын окшоштугу жана айырмасы эмнеде?

Антонимдер

!

- Карама-каршы мааниде айтылган сөздөр **антоним** деп аталат. Ал грек тилинин *anti* (каршы) жана *opata* (ат) деген сөзүнөн алынган.

- Антонимдер өз ара ар башка уңгулуу жана бирдей уңгулуу болуп экиге бөлүнөт. Мисалы: **ар башка уңгулуу антонимдер:** күн-түн, катуу-жумшак, ач-ток, батыш-чыгыш, кең-тар, баатыр-коркок, калп-чын. **Бирдей уңгулуу антонимдер:** абийирдүү-абийирсиз, адептүү-адепсиз, алдуу-алсыз, бейкүнөө-күнөөлүү, бейтааныш-тааныш, нааразы-ыраазы.

 306. Ырды окуп, антонимдерди тапкыла. Антонимдердин кайсы түрү экенин байкагыла.

Күн менен түн сыяктуу,
Кээде кара, кээде аппак,
Кээде турмуш уу берет,
Ачуусуна караба.
Кээде турмуш кант берет,
Таттуусуна караба

(А. О.)

 307. Сүйлөмдөрдү окуп, белгиленген сөздөрдүн маанилерин аныктагыла.

1. Сыртында кырк градус аяз болуп, бирок ичинде көйнөкчөн жүрө беришет. 2. Суу сөөк какшатып муздак эмес, дымыктырып ысык экен. 3. Берген март эмес, алган март. 4. Жакшылык кылсаң, жамандык ойлонот. 5. Кыш татаал болсо да, жазгы сууктан сактасын. 6. Этегинен күн чыкса, төрүндө али таң ата элек.

 308. Төмөнкү сөздөргө карама-каршы маанидеги сөздөрдү таап жазгыла.

Бай, жашырын, ачык, улуу, таза, кий, нааразы, ары, бар, асты.

 309. Антонимдерди катыштырып эссе жазгыла.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор

1. Омонимдердин көп маанилүү сөздөрдөн айырмачылыгы эмнеде? Мисал келтиргиле.
2. Омонимдердин көп маанилүү сөздөр менен окшоштугу эмнеде?
3. Синонимдердин кандай белгилери бар?
4. Антонимдерге мисал келтиргиле. Анын кандай түрлөрү бар?

Көп маданияты

310. Текстти окуп, сөздөрдүн өтмө мааниде, түз мааниде колдонулганын айтып бергиле.

Мандайы жазы, башы кууш,
Бар боюнда турат тууш.
Кочкор тумшук, коён кирпич,
Көркү калча, көзү тик.
Жалаяк ооз, жар кабак,
Жаагы жазы, ээги узун,
Эрди калың, көзү үңкүр,
Жолборс моюн жоон билек,
Соорусу калың, таш жүрөк,
Жылма кабак, жылдыз көз.
Бөрү кулак, жолборс төш,
Бөлөкчө түрү бар экен...

«Манастан»

311. Төмөндөгү синонимдик катарлардын тизмесин уланткыла. Ар бир синонимге ылайык мисалдарды келтиргиле. Маанилерин өз ара салыштыргыла.

1. Аалам, дүйнө ...
2. Маанилүү, маңыздуу...
3. Тез, ылдам ...
4. Абийирдүү, кадырлуу ...

312. Сүйлөмдөрдү окуп, антонимдерди тапкыла.

Түн уйкусу, күн тынымы жок, качан болсо ээрден түшпөй жүргөнү жүргөн. (Ч. А. «Гүлсарат»). Жаман адам белгиси өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы адам белгиси эл камы үчүн күйүгөт. (Макал)

313. Элдик макал, ылакаптарда кандай маанилер камтылган? Өзүңөр да билген макалдардан айтып бергиле.

Билимдүүгө дүйнө жарык,
Билимсиздин күнү карып.

Жакшы деген бир атты жууса кетпейт,
Жаман деген бир атты кууса кетпейт.
Акылдуу – ойлоп, түгөйүнө айтат,
Акылсыз – чала-була билгенин айтат.

Лексикалык талдоо

- Талданып жаткан сөздүн лексикалык маанисин аныктоо.
- Көп маанилүү сөзбү, же бир маанилүүбү? Эгер көп маанилүү сөз болсо, ар бир маанисине мисал келтирүү.
- Сөздүн синонимдерин, антонимдерин жана омонимдерин табуу.

314. Көчүрүп жазып, кара тамга менен берилген сөздөргө лексикалык талдоо жүргүзүлө.

1. **Эненин** кызматы – эмгектин **кымбаты**. 2. **Адамдын** адамгерчилиги **ачуусу** келгенде билинет. 3. Ачууну **акыл** басат. 4. Адам адамга **дос**.

Үлгү: Эненин – зат атооч, бизди төрөп багып өстүргөн, эрезеге жеткирип, тарбиялаган адам; синоними – ана.

315. Көп маанилүү сөздөргө мисал келтиргиле жана маанилерин түшүндүргүлө.

316. Кара тамга менен берилген сөздөр кандай маанилерди берип турат?

1. **Жаа**, жаа жамгырым, жумшарт жердин тамырын. (А. О.)

2. **Жаа** атууга ыктуусуң, Төштүк,
Мергендик жакка шыктуусуң, Төштүк.

3. Берген **март** эмес, алган **март** (макал). 4. **Март** айы болсо да, азыр бул жерде жаздын белгиси жок (Т. К.). 5. Ошол кезде Танабай жылкычы болуп, тоого **көчтү** (Ч. А.). 6. **Көч** байсалдуу болсун, конуш жайлуу болсун!

317. Берилген сөздөрдүн синонимдерин таап жазгыла.

Адам, акыл, кооз, сүйлө, сүйүн, ылдам, жумуш, даңк, кайгы, курбу, даамдуу, булганыч, мугалим.

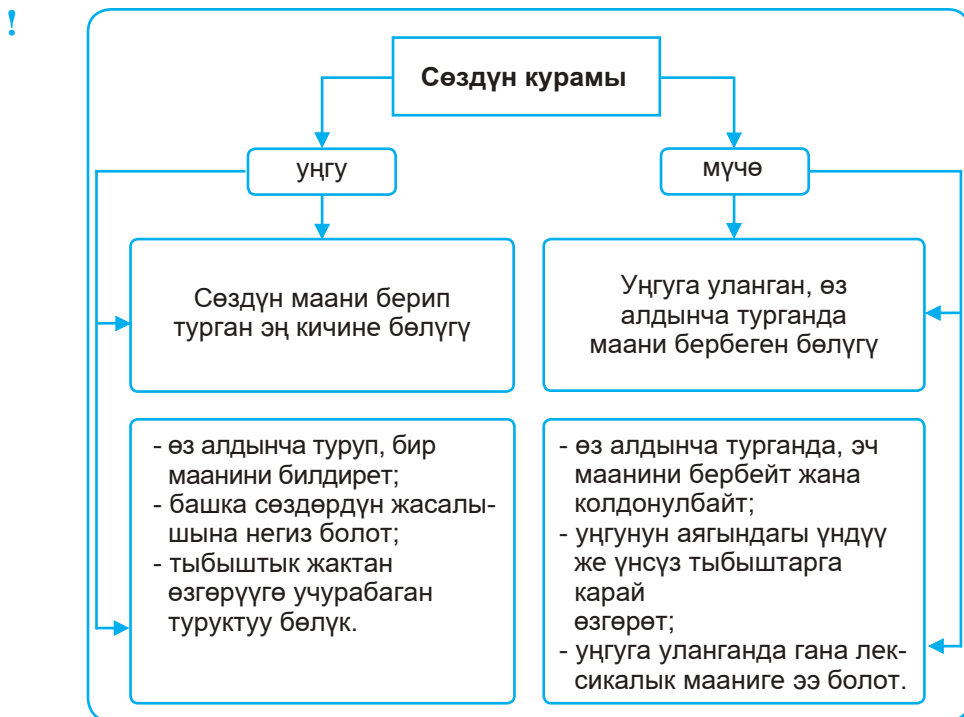

318. Антоним сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө жана аларга лексикалык талдоо жүргүзүлө.

Кубаныч – өкүнүч, жай – кыш, жаштык – карылык, оң – терс, узун – кыска, жогору – төмөн, эрте – кеч, ылдам – жай.

III ЧЕЙРЕК

Сөздүн курамы, уңгу жана мүчө

319. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Ар бир адамдын сүйүктүү ташы болот. Мен балык жылдызында төрөлгөндүктөн, бермет – менин ташым. Эмнегедир койду сойгондо, көзүнүн агын берметке окшоштурам, анын көз менен да байланышы болсо керек. Илгертеден акак топчу, бермет шуру байлыктын белгиси болуп келген. Менин тун кызымдын аты – Бермет. Бир эле бермет зергер буюм болгончо, татаал баскычтардан өтөт. Ар бир музыканттын, ар бир композитордун түсү болот. Мен ак түскө, ак берметке жакынмын.

(Д. Ж.)

320. Накыл сөздөрдү окуп, маанисин түшүндүргүлө жана белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Жагымдуу сөздү дүлөй да жакшы угат. 2. Мактанчаактын оозу толтура жел. 3. Тилин тиштенген башын сактайт. 4. Чын-

дык сөздүн душманы көп. 5. Акмакка алтын сөздүн да баркы жок. 6. Акылмандар канча болсо, ой-пикирлер ошончо. 7. Калпычынын тили – кыска.

(Х. К.)

321. Берилген сөздөр уңгу, мүчөгө туура ажыратылганбы? Ойлонгулачы.

Сөз-мөр, учкуч, кит-еп-кана, ара-ба-чы, кыр-гыз-ча, суу-са, ата-сы, тоо-лук, үй-дө-й, туз-да, үй-дүн, эне-лер, сүт-кор, кыз-мат-кер, көл-дүн, катчы, шаар-га.

322. Сүйлөмдөрдү окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Маанисин айтып бергиле.

Акылдуу адамдар үчүн достуктан ыйык нерсе жок. Достук адилеттүү болуусу зарыл. Жакшылыкты кааласаң, бактылуу болгонунда дагы жоро-жолдош арттырууга тырышкын.

Арийне, деңиз толкуп-ташыса дагы дарыя суусуна муктаж эмеспи. Чоң дарак өзгөлөргө сая берет, өзү болсо дайыма аптапта сызгырылат, ошону менен бирге ал өзү үчүн эмес, башка бирөөлөрдүн зарыл-муктаждыктары үчүн мөмө берет.

«Ой гүлдөрү»

323. Төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөр түзгүлө жана аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Билим, бекерчи, айтыш, апалар, дарыкана, максатым, келечекти, табигаттын, кооздук.

Мүчөнүн түрлөрү

- Мүчөлөр уңгуга улангандан кийин айрымдары жаңы сөз жасап, уңгунун лексикалык маанисин өзгөртсө, айрымдарында андай өзгөчөлүк болбойт. Ушуга ылайык мүчөлөр сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу деп экиге бөлүнөт.

Сөз жасоочу мүчөлөр уңгуга улангандан кийин, анын лексикалык маанисин өзгөртүп, жаңы маанидеги сөз жасайт.

Мисалы: дары+кана=дарыкана, мал+чы=малчы.

дары: адамдар ооруганда иче турган нерсе;

дарыкана: ошондой дарылар сакталуучу жай.

Демек, -кана мүчөсү уңгуга уланып, анын лексикалык маанисин өзгөртүп, жаңы сөз жасады. Ошондуктан бул мүчө **сөз жасоочу мүчө** деп аталат.

- Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр уңгунун лексикалык маанисин өзгөртпөйт, жаңы маанидеги сөз да жасабайт, жөн гана ошол сөздүн ар түрдүү формасын пайда кылат. *Мисалы: китеп+ти=китепти, мугалим+ге=мугалимге.*

Мугалим: балдарды окутуп тарбиялоону кесип кылган адамдар (агай-эжейлер);

мугалимге: ошол эле кесипте иштеген адамдар.

Демек, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр ошол эле сөздүн ар түрдүү формасын пайда кылат, жаңы сөз жасабайт. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө жөндөмө, жак, таандык мүчөлөр кирет.

Сөз жасоочу мүчөлөр (жаңы маанидеги сөз жасайт)	Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (сөздүн ар түрдүү формасын пайда кылат)
-чы: кызматчы, манасчы -ла: иште, ырда, ойло -чыл: суучул, эмгекчил, ойчул -ма: басма, сызма, түймө -мак: оймок, иймек	-га: шаарга, айга -ны: баланы, эмгекти -да: сууда, тоодо, үйдө -ы: аты, малы, үйү -сы: энеси, апасы, эжеси -сың: мугалимсиң, адамсың -ныкы: аныкы, меники

324. Текстти окуп, алды сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Жаратылыш – бизди курчап турган дүйнө. Бирок биз дайым эле табияттын сырларын, кооздугун байкай бербейбиз. Карагылачы, дүйнө кандай кооз: түркүн түстүү гүлдөр, алардын үстүндө учуп жүргөн көпөлөктөр, сайрап жаткан куштар, ак булуттардын арасында нурун төккөн күн, согуп турган жел, асман, тоолор, шаркыратмалар – булардын баары адамды суктандырбай койбойт. Биз ушундай дүйнөнү баалап, биздин кийинки муундарга сакташыбыз керек!

325. Төмөнкү сөздөргө тиешелүү мүчөлөрдү улап, маанисин айтып бергиле. Мүчөнүн кайсы түрү экенин аныктагыла.

Зергерлер сатат базар...
 Билек ... салчу жасалга
 Акыл ай... жеткирет
 Билим көк.. жеткирет
 Китеп – билим булаг...
 Билим – өмүр чыраг...
 Убакыт алтын ... кымбат
 Текке кеткен бир саат...
 Жыл бою кууп жетпейсиң.
 Уста темир ... да алтын кылыч жасайт.

326. Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла, кызматына карай кандай мүчө? Ойлонгула.

Ырчы, балалуу, басмакана, ашкана, сузгуч, баскыч, үйдү китепти ж. б.

 327. Төмөнкү сөздөргө сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдү улагыла.

Жаратылыш, тазалык, корук, араа, суу, класс, жумуш, жоогазын, булут, көл, гүл, тилек.

 328. Төмөнкү сөздөргө сөз жасоочу мүчөлөрдү улап жазгыла.

Мал, кат, жол, өтүк, бекер, ой, ый, көчө, иш, сөз, аш, китеп, дары.

 329. Сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөнүн окшоштугу менен айырмасын Венндин диаграммасы менен жазгыла.

 330. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Жаңгактын жалбырагы менен кабыгы канды токтотуу үчүн колдонулат. Жаңгактын майы ар түрдүү жараны айыктырат. Жаңгактын ширеси ашказанга жана бөйрөккө пайдалуу.

 331. Ырды окуп, маанисин айтып бергиле. Белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратууга болобу?

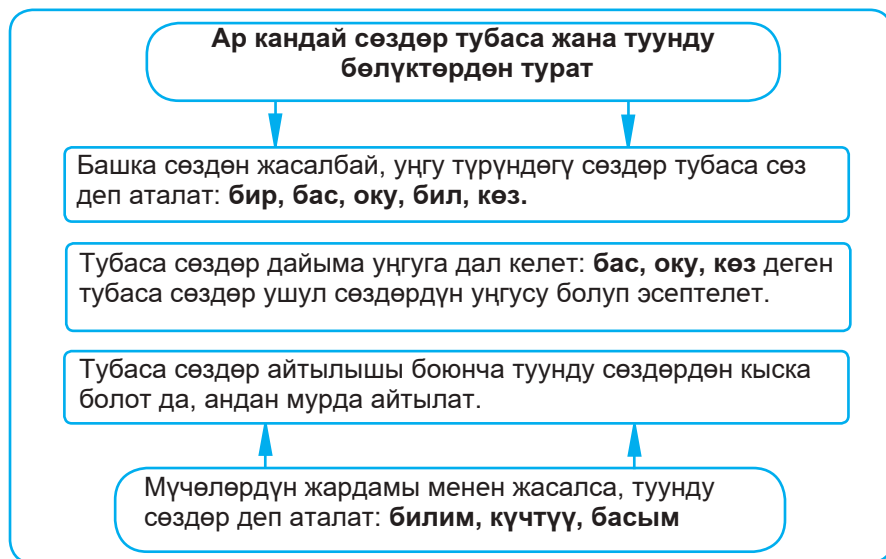
Арчалуу жашыл улуу төрдү,
Көздөй тунук **Ысык-Көлдү**,
Сактап калсак ыйык тутуп,
Болбойт беле өтө жөндүү.

Аябадык **арча**, талды,
Аябадык **жандыктарды**.
Булгадык го мөл булакты,
Сууга таштап калдыктарды.

Соолуп барат көлүбүз да,
Такыр болду **чөлүбүз** да.
Булганабыз минте берсек,
Калдыктарга өзүбүз да.

Туунду жана уңгулаш сөздөр. Тубаса сөз жөнүндө түшүнүк

! Толук маанилүү сөздөрдүн негиздери башка сөздөрдөн жасалганына, же жасалбаганына карай **тубаса** жана **туунду** деп экиге бөлүнөт. Туунду негиздин мааниси өзүнүн тутумундагы сөз жасоочу мүчөлөрдүн маанисинен келип чыгат. Мисалы: *тоолук сөзү* – тоодо, *айылдык сөзү* – айылда, *шаардык сөзү* – шаарда жашаган адамды билдирет. Анткени, булардын мааниси өздөрүнүн тутумундагы *тоо*, *айыл*, *шаар* сөздөрүнүн жана *-лык* мүчөсүнүн жардамы менен түзүлөт.

Туунду негиздин биринен экинчиси, андан үчүнчүсү, үчүнчүдөн төртүнчүсү жасалган учурлар да болот: *баш, башкар, башта, баштуу, башчы* ж. б. Мындай сөздүн баары – **уңгулаш сөздөр** деп аталат. Алардын уңгусу – *баш* деген сөз. Демек, *баш* сөзү – тубаса, калган сөздөрдүн бардыгы туунду сөздөр болуп эсептелет.

📖 **332. Текстти окуп, тубаса жана туунду сөздөрдү тапкыла. Туунду сөздөр кандай бөлүктөрдөн турат?**

Эгер сиз бермет ташынан жасалган зергер буюмдарын тагынып жүрсөңүз, ишиңизде жана турмушуңузда ийгиликке өбөлгө болот. Үйүңүзгө бакыт алып келет. Бермет ташын тагынып жүргөн ээси кокус каза болуп калса, бермет ташы өңүн өзгөртүп жиберет.

Асыл таштардын биз билбеген сырлары

📖 **333. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө туура ажыратылганбы, байкагыла.**

Жу-муш-чу, кооз-до, ат-а-э-не, ай-ыл-кыш-так, суу-чул, бил-им, айыл чарба, чал-гы, бөл-үм, кара тору, кө-рүн, ти-зил, алп кар-а куш, жыл-кы-чы чым-чык, дый-кан-чы-лык, мал базар.

- 334. Белгиленген сөздөр туунду түрүндө турабы, же тубаса түрүндөбү? Ойлонгула.

Бүткүл дүйнөлүк Көчмөндөр оюну кереметтүү **Ысык-Көлдө** өткөрүлдү. **Билим** кайда болсо, өнөр ошол жерде. Балыкчы **балыкчыны** алыстан тааныйт. **Балалык** өзүнүн **келечеги** менен бактылуу. Эмгек – бакыт **ачкычы**.

- 335. Ырды окуп, маанисин айтып бергиле жана белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Илим менен билимден талбагыла!
Анан да адамдыктан калбагыла.
Өмүр деген жылт этип күйүп, өчөр,
Өзүңөрдү Мекенге арнагыла!

Келдибек

Балдар, автордун бизди эмнеге үндөп жаткандыгын байкадыңарбы?

- 336 Берилген сөздөрдүн тубаса түрүн аныктагыла.

Соодагердин, сылыктык, жакшылыкты, биринчилик, сүзмө, баяндамачы, түймө, ачыткы, өчүргүчтү, каттаманы, сузгуч.

Кеп маданияты

!

Кыргыз тилинде сөз жасоодо эки жол колдонулат. Алар – морфологиялык жол жана синтаксистик жол.

Эгерде берилген сөз башка сөздөн мүчөлөрдүн жардамы менен жасалса, **морфологиялык жол** деп аталат. Кыргыз тилинде туунду сөздөрдүн көпчүлүгү ушул жол аркылуу жасалат. *Мисалы: малчы, пах-такер, балтала, тузда, сырда, атчан, алгыр, өткүр ж. б.*

Эгерде жаңы сөз эки же андан көп сөздү кошуу аркылуу жасалса, мындай жол **синтаксистик жол** деп аталат. *Мисалы: ат кулак, темир жол, жибек курт, кол чатыр, кайгы-капа, жер-суу ж. б.*

- 337. Морфологиялык жол менен жасалган сөздөрдү өзүнчө, синтаксистик жол менен жасалган сөздөрдү өзүнчө бөлүп жазгыла.

Жумушчу, кооздо, ата-эне, айыл-кыштак, суучул, билим, айыл чарба, чалгы, бөлүм, кара тору, көрүн, тизил, алп кара куш, жылкычы чымчык, дыйканчылык, мал базар.

- 338. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Кандай жол менен жасалган сөз экендигин түшүндүргүлө.

Бул ырым жүрөгүмө баткан тамга,
Бул ырым кубат болор мендей жанга.

Калдайган туман курчап жазып жатам,
Калемди жүрөктөгү малып канга.

Мезгил жана Алыкул

- 📖 339. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдүн кандай жол менен жасалганын айтып бергиле.

Илгертен эле кыргыз элинде **той-тамашаларда** **ат чабуу**, **улак тартуу**, **балбан күрөш**, **эр эңиш** өңдүү толуп жаткан оюн-зооктор менен катар акындарды айтыштыруу да кеңири жайылган. Мында эки **ырчы акындык** күчүн салыштырып, бири-бирин жеңүү максаты менен ырдашкан. Мындан тышкары, жаштардын арасында да өзүлөрүнүн **чечендигин** көрсөтүү үчүн сөз **оюндары** ойнолгон. Сөз оюндарына макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, калп, акыйнектер кирет.

- 📖 340. Табышмактарды окуп, жообун тапкыла, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Көшөгө чакан, көп нерсе баткан. **Нурдан** түшкөн сүрөт, сансыз элес берет, **үйдөн** чыккан эл дүйнө **жүзүн** көрөт.

Кыдыракей **короом** бар
Кызыл «кушту» кайтарган
Отуз эки **чором** бар.

Жеңил, **көзгө** көрүнбөйт
Бөлө чапсаң бөлүнбөйт.
Сууга окшоп төгүлбөйт.

- 📖👉 341. Текстти окуп, сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөздөрдү таап, көчүргүлө.

Комуз – элибиздин музыкалык аспаптарынын ичинен эң байыркысы. Анын үнү – мукам, назик. Комуз угуучулар арасында эң кеңири тараган аспап. Бул аспап өрүктөн, алмуруттан, жапайы жыгачтардан: карагай, арча, талдардан жасалат. Ал эми кылдары болсо, койдун ичегисинен кургатылып даярдалат. Музыкалык маданиятыбызда комуздун күүлөрүн элибиз урматтап угушкан.

Комуз күүлөрүндө: элибиздин бүткүл турмушу, элге, жерге болгон сүйүүсү, эрдиги, эмгекчилдиги, тилеги, кубанычы жана кайгы-капасы камтылган.

Сөздүн курамдык бөлүгү боюнча талдоо

- уңгу, мүчөгө ажыратып, мүнөздүү белгилерин аныктоо;
- мүчөнүн түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн көрсөтүү;
- тубаса же туунду сөз экенин айтуу, сөз жасоонун кайсы жолу экенин аныктоо.

Оозеки талдоонун үлгүсү: Эненин мээрими күндөн жылуу.

Эненин деген сөздөн уңгусу – эне – зат атооч.

Мүчөсү: -нин илик жөндөмөсүнүн мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө, себеби эне деген сөздүн лексикалык маанисин өзгөртө алган жок.

мээрими деген сөздүн уңгусу – мээрим – зат атооч.

-и: 3-жактын таандык мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө;

күндөн деген сөздүн уңгусу – күн – зат атооч.

-дөн: чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө;

Жылуу – деген сөз уңгу түрүндөгү сын атооч.

Жазуу түрүндө талдоонун үлгүсү: Эне-нин мээрим-и күн-дөн жылуу.

342. Ырды көчүрүп, кара тамга менен басылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү колдонулду?

Ысык-Көл мынча **тереңсиң**,
Акактын өзү белемсиң?
Толкунуң кубат **жаныма**,
Көл эмес, ыйык **энемсиң!**

(К. Б.)

343. Сүйлөмдөргө морфологиялык талдоо жүргүзгүлө. Мүчөнүн түрлөрүн аныктагыла.

1. Акылдууга кеңеш айтсаң билет.
2. Акмакка кеңеш айтсаң күлөт.
3. Улуттун уюткусу, булагы – айылда.

Үлгү: Талаа-га сөз-дү эк-пе-й-т, үрөн-дү эг-е-т.

344. *Китебинен, амалкөй, кабаанак, экөө, уйкучул, нысапсыз, балтала, барам, таап, сүйлө, кыргызча, жайлата, биздикинен, атасын, максатың, мектептики, алтоо* деген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү катышты?

345. Тубаса жана туунду сөздөргө мисал келтиргиле.

346. Берилген мүчөлөрдүн жардамы менен мисалдар келтиргиле. Кайсы сөз түркүмүнөн кандай сөздөр жасалды?

1. *-чы, -лык, -лаш:* (малчы, тегирменчи, пахтачы, балалык, оройлук...) ж. б.

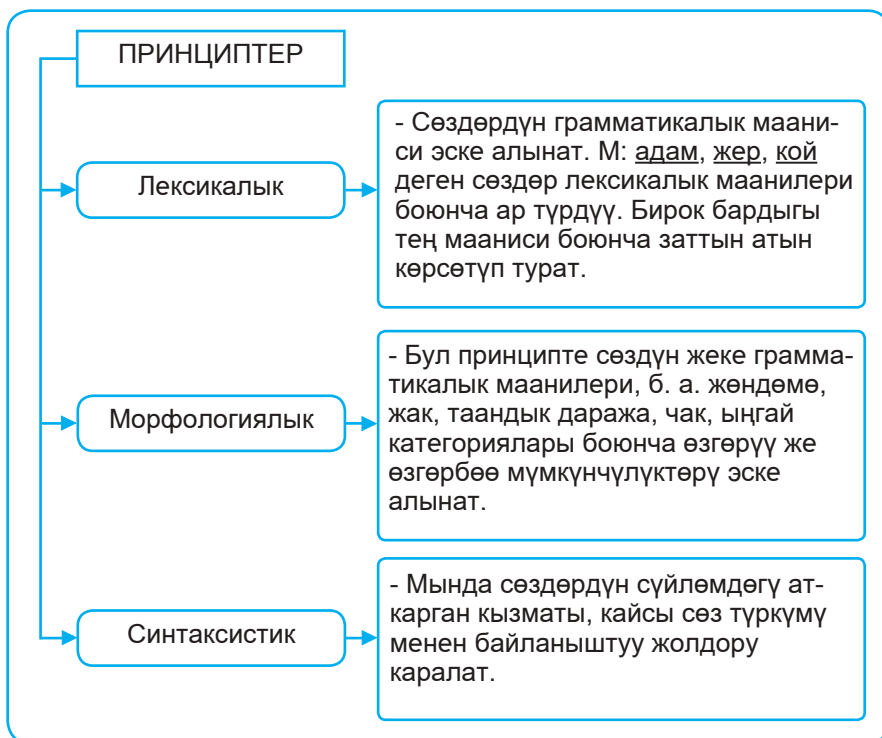
2. -луу, -сыз, -дай, -лык: (тартиптүү, акылсыз, балдай, шаардык...) ж. б.

3. -ым, -ма, -мак, -гын: (түшүм, билим, калама, күрөш, оймок, табышмак, качкын, учкун...) ж. б.

Сөз түркүмү, аны классификациялоодогу принциптер

Грамматикадагы борбордук түшүнүктөрдүн бири – сөз түркүмдөрү болуп саналат. Ал сөздөрдү тилдеги табиятына ылайык чоң-чоң топторго бөлүштүрүү аркылуу белгиленет. Топторго бөлүштүрүүдө төмөнкү принциптер жетекчиликке алынат.

347. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла, суроо берип, кайсы сөз түркүмү экенин аныктагыла.

Чил

Чил – көп жумуртка тууй турган канаттуу-нун бири. Кекиликтер да чил сыяктуу көп жумуртка тууйт. Чилдин мекияны тогуздан он жетиге чейин балапан чыгарат. Кышкы-сын ойго учуп түшүшөт. Аңызда калган дан-дарды, чөптүн уруктарын терип жешет. Мер-

генчи экөөбүз эгин айдалган аңыз менен келе жатканбыз. Кар тээп оттоп жүргөн чилдерди көрдүк.

Жаныбарлар дүйнөсү.

- 348. Маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө кайсылар кирет? Алар эмне үчүн маани берүүчү сөздөргө кирет?
- 349. Жандооч, байламта, бөлүкчөлөр эмне үчүн маани бербөөчү сөздөргө кирерин айтып бергиле.
- 350. Текстти окуп, маани берүүчү жана кызматчы сөздөрдү өзүнчө ажыратып жазгыла.

Нооруз – эң байыркы майрамдардын бири. Аны 2000 жылдан ашуун убакыттан бери 21-мартта майрамдашкан. Жаңы жылга карата жаңы кийимдерди даярдашкан.

Ар бир адам эң даамдуу, эң сыйлуу тамак-ашын Ноорузга арнаган. Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен өтө сыйлуусу, өтө ширелүүсү сүмөлөк менен көжө болгон. Сүмөлөктү өнүп калган буудайдын данынан жасашкан. Нооруз күнү ар бир үйдө арча түтөтүлүп, куран окутулган

- 351. Окуп маанисин түшүндүргүлө. Асты сызылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла.

Убакыт алтындан кымбат.

Текке кеткен бир саатты жыл бою кууп жетпейсиң.

Акыл айга жеткирет, өнөр көккө жеткирет.

Айтуучусу мыкты болсо, угуучусу көсөм болот.

Алгыр кушту тумшугунан, адамды сөзүнөн билет.

Жылуу сөз жүрөктү жибитет.

- 352. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

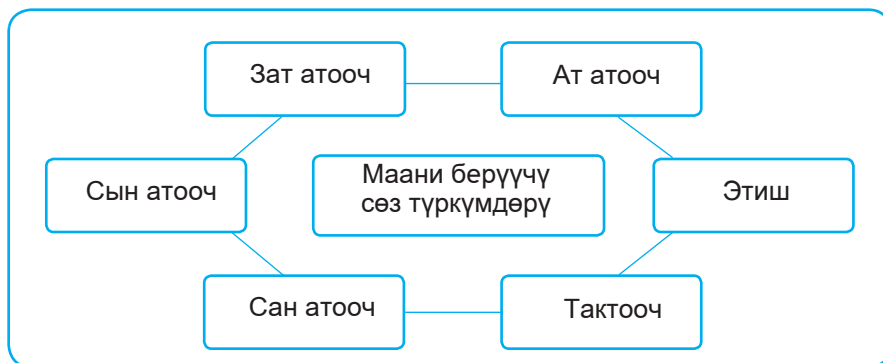
Жаңгактын жалбырагы менен кабыгы канды токтотуу үчүн пайдаланат. Жаңгактын майы ар түрдүү жараны айыктырат. Жаңгактын ширеси ашказанга жана бөйрөккө пайдалуу.

Ал эми лимондун майы мээ тамырлары чарчаганда пайдалуу. Ошондой эле сарык оорусуна жана кыямы өпкө менен тамак оорусуна да жакшы.

Пайдалуу кеңештер.

Зат атооч

- Зат атооч деген эмне?
- Кандай суроолорго жооп берет?
- Зат атоочторду катыштырып сүйлөм түзгүлө?
- Китеп, окуучу, тоо, гүл деген сөздөрдү эмне үчүн зат атооч дейбиз?

Мындан тышкары, кызматчы сөздөр (жандооч, байламта, бөлүкчө), тууранды сөздөр, сырдык сөздөр да сөз түркүмүнө кирет.

Зат атоочтун сөз түркүмү катары мүнөздөмөсү

Зат атоочтун төмөнкүдөй белгилери бар:

- лексикалык: заттын атын атап көрсөтөт;
- морфологиялык: жөндөлөт, сан, таандык категориялар менен өзгөрөт, айрымдары жакталат;
- синтаксистик: сүйлөмдө баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн милдетин аткарат. Мындан тышкары, атама сүйлөм жана каратма сөз боло алышат.

Мисалы: Мээнеттин түбү – ырахат. Ой – сөздүн булагы. Түн. Асманда жылдыздар жымындайт. Балдар, бүгүн сабакка ким келген жок? Ата-энелер мектепке келишти.

353. Табышмактын жообун тап, зат атооч сөздөргө кандай мүчө уланган?

1. Бир жерден сүйлөп, миң жерге угулат.
2. Ийнеси жок, жиби жок, терезеге сайма саят.
3. Түндө бар, күндө жок, асманда бар, жерде жерде жок.

354. -чы, -ма, -кана, -ым деген мүчөлөрүн улап, сөздөрдү тапкыла. Сөздү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Кандай мүчө уланды?

355. Тексттеги зат атоочторду таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Чиркейдин 100гө жакын көзү бар. Алар башынын үстүндө жайгашып, чоң жарым шар формасында болуп, торчолорго бөлүнүп турат. Бирок, аларда кулак жок. Анын ордуна башындагы түктүү мурутчалары угуу кызматын аткарат. Көбүнчө эркектери ургаачыларын канат серпүүсүнөн чыккан үндөн улам табат. Эң кызыгы – эркек жана ургаачы чиркейлердин канат серпүү жыштыгы эки башка.

Жандыктардын биз билбеген сырлары.

356. Табышмактарды окуп, жандырмагын тапкыла. Алар кандай жазылат? Эмне үчүн?

Көркөмү көңүл байлаган,
Атын алган дайрадан,
Кайсы экенин таппасаң,
Картаны кара кайрадан.

Баш жагында «О»су бар,
Ортосунда тоосу бар.
Тапкылача ойлонуп,
Татынакай кайсы шаар?

357. Көчүрүп жазгыла. Зат атоочту таап, анын сүйлөмдө аткарган кызматын аныктагыла.

Ала-Тоо бүгүн кулпунду. Жеңиштин туусун жогору көтөрөбүз. Адам ойго тойбойт. Мен быйыл Ысык-Көлдө эс алам. Үйдөгү сыйлуу адам – чоң атам. Улуттун уюткусу, булагы – айылда.

358. Төмөнкү сөздөрдү жөндөгүлө жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Мектеп, бала, эне, дос, келечек, торгой, көл, сабак, тоо.

359. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажырткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Окуучумун, апамын, окуучусуң, апасыз, эжемин, эжесиң, чоң энебиз, доссуз, мугалиммин, эжейсиз.

360. Зат атооч ээ, баяндооч, аныктооч, толуктооч жана бышыктоочтук милдет аткаргандай кылып сүйлөм түзгүлө.

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Зат атоочтун лексикалык белгиси кайсы?
2. Зат атооч сөздөрдүн баары тең жакталабы же жакталбайбы? Мисал келтиргиле.
3. Таандык мүчө уланган зат атоочтордон бир нечени тапкыла?
4. Зат атоочтор сүйлөмдө кандай милдет аткарат? Мисал келтиргиле.
5. Зат атоочтун морфологиялык белгилери кайсылар?
6. Зат атоочтун синтаксистик белгисичи?

Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор

Зат атоочтор түзүлүшүнө карай **жөнөкөй** жана **татаал** болуп бөлүнөт.
- Жөнөкөй зат атооч бир гана сөздөн, татаал зат атооч эки же андан көп сөздөн түзүлүп, лексикалык бир түшүнүктү билдирет: *жети ата, козу карын, көз айнек, тил кат, Чон-Сары-Ой, Тогуз-Торо* ж. б.

361. Ырды окуп, зат атоочторду тапкыла. Үлгү боюнча зат атоочко мүнөздөмө бергиле.

Үлгү: *Эмненин атын билдирди?*

Кандай суроого жооп берди?

Түзүлүшүнө карай: жөнөкөйбү же татаалбы?

Кандай жазыларын түшүндүргүлө.

Керилген чалкак-чалкак, кең Тянь-Шань,

Жыргаган Ала-Тоо элиң да шаң.

Ысык-Көл, Ысык-Ата, Жалал-Абад,

Ырааттуу туш-тушуң баары арашан.

(К. А.)

362. Тамсилди окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин аныктагыла. Эмне үчүн андай деп ойлойсуңар?

Түлкү менен жүзүм

Бир күнү түлкү бакка барды. Бактан ал бышкан жүзүмдү көрдү. Түлкү жүзүмгө жете албады, анткени жүзүм өтө бийик турган эле. Жүзүмдүн айланасында көпкө жүрдү да, акыры жете албай койгонуна ичи күйүп: – Жүзүм али быша элек турбайбы, – деп бактан чыгып кетти.

363. Жөнөкөй жана татаал сөздөрдү өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

Көз айнек, асман, орун басар, Жети-Өгүз, Чоң-Сары-Ой, класс жетекчи, көк кытан, куш, Коңур-Өлөң, ата-эне, бала, күн-түн, дем алыш, бака жалбырак, газета, окуучу, Семиз-Бел, тынчтык, чогулуш, күн, ак куу, жети ата, таш көмүр, достук, күн карама, жаан.

364. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Ар бир эл өз өнөрүнүн өзгөчөлүгүнө, талант, шыгына жараша дүйнөлүк маданий казынага өз салымдарын кошуп келген. Өз ке-

зегинде кыргыз эли дагы көлөмү жана мазмунунун байлыгы жагынан ааламда эч теңдеши жок керемет чыгарма – «Манас» эпосун жаратып, ошол дүйнөлүк маданий казынаны байыткан.

«Манас» эпосу – кыргыз элинин бабалардан калган ата мурасы, улуттук сыймыгы, руханий маданиятынын туу чокусу. Ал – кылымдар бою муундан-муунга оозеки түрүндө өтүп, сакталып келген, ыр түрүндөгү улуу чыгарма. Адатта, аны океан эпос деп аташат.

«Манас» энциклопедиясы

365. Тексттерди окуп, зат атоочторду тапкыла. Аларды уңгу, мүчөгө ажыратып, мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Акыл оюндары

Илгертен эле кыргыз элинде той-тамашаларда ат чабуу, улак тартуу, балбан күрөш, эр эңиш өңдүү ж.б. толуп жаткан оюн-зооктор менен катар акындарды айтыштыруу да кеңири жайылган. Мында эки ырчы акындык күчүн салыштырып, бирин-бири жеңүү максаты менен ырдашкан. Мындан тышкары, жаштардын арасында да өзүлөрүнүн чечендигин көрсөтүү үчүн сөз оюндары ойнолгон. Сөз оюндарына макал, ылакап, табышмак, жаңылмач, калп, акый-нектер кирет.

Балык чарбасы

Республиканын балык чарбасы – айыл чарбанын жаңы тармагы. Анын иши көлмө балык чарбасын өстүрүүгө, көл, дарыя жана суу сактагычтарында балык запастарын көбөйтүүгө, өнөр жайлык балык чарбасын уюштурууга, балык продукциясын даярдоого жана аны калкка жеткирүүгө багытталган. Республикада Ысык-Көл балык комбинаты балык уулап, андан азык камдайт. Мында балык азыгы жаңы бойдон, сүрсүтүлгөн же күнгө кургатылган, туздалган түрдө чыгарылып турат. Баалуу балыктар Ысык-Көлдөгү Тоң, Каракол заводдорунда тукумдаштырылат.

Жаштар сүйгөн Корея

Корея – дүйнөдөгү эң коопсуз өлкө катары таанылган. Андыктан корейлерде кылмыштуулук аз катталат. Корей жергесине жаз, күз айларында барса абдан кооз болот. Корейлер бейсбол ойношот. Жаш-карысы дебей, бул оюнга кызыккандар арбын. Ар бир мектепте бейсбол командасы бар. Мугалим болуу – бул өлкөдө эң даражалуу дегенди түшүндүрөт. Корейлер адамга жардам бергенди жактырышат Алар эч качан жардам бере албайм деп баш тартышпайт. Баары тегиз башын ийкей салам беришет.

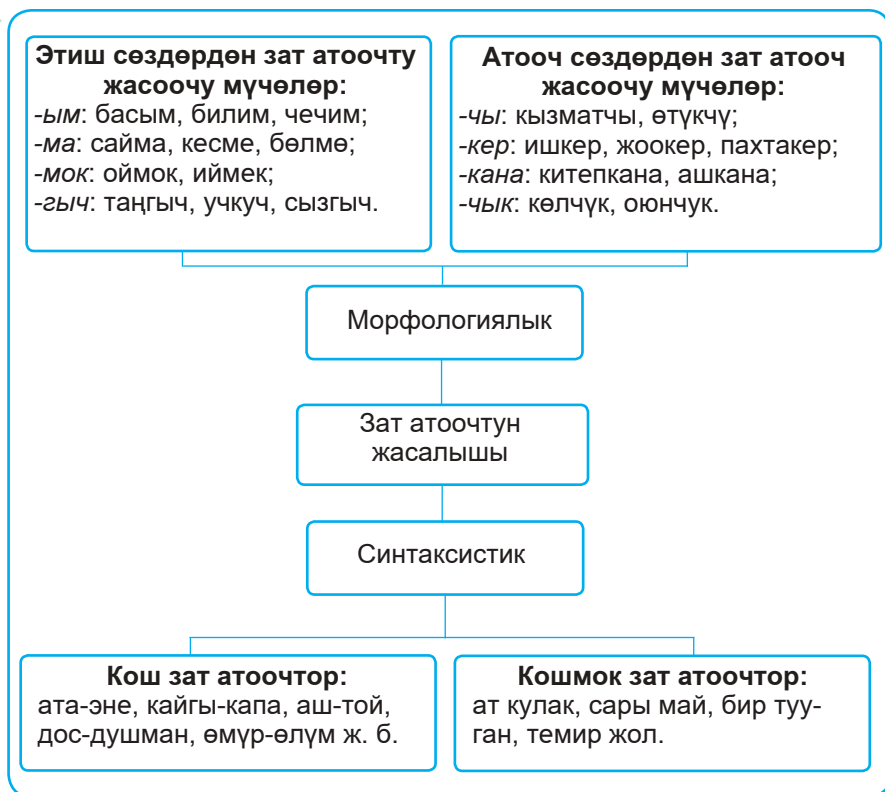

366. Көп чекиттин ордуна ылайыктуу сөздөрдү коюп көчүрүп жазгыла.

Ар бир адамдын ... сапаттары бар. Улуттук оодарыш оюнуна... жигиттер катыша алашат. Тойдо ... , ... – баары, кенен болот. Сайкал быйыл жайында Ысык-Көлгө ... менен барып келди. Идиш-аяк дүкөнүнүн көргөзмөсүнөн ... түрлөрүн тандап алууга болот. Көчөдөн майда балдардын ... үндөрү угулуп жатты.

(Алдуу-күчтүү, ыжы-кыжы, алма-өрүк, коон-дарбыз, жакшы-жаман, чыны-аяк, улуу-кичүү, кары-жаш, бала-бакыра)

Зат атоочтун жасалышы

367. Сөз жасоочу мүчө уланган сөздөрдөн таап, аны уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Аны эмне үчүн сөз жасоочу мүчө деп ойлойсуң?

368. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган сөздөрдөн таап, аны уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. Эмне үчүн сөз өзгөртүүчү мүчө экенин түшүндүргүлө.

369. Сөз өзгөртүүчү жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн окшоштугу жана айырмачылыктары эмнеде?

 370. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Зат атоочтор кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

Аткана, бейтапкана, айылдаш, пикирлеш, достук, тазалык, көктүк, марттык, теңдик, уйкулук, үчүлүк, бадачы, сатуучу, токойчу, чоңдук, кампачы, чоорчу, акимчилик, жоокерчилик, кымбатчылык, асылкеч, зыянкеч, бычак, таяк, тешик, төшөк, турак, шыбак, ачыткы, тамызгы, баскыч, бакма, мүнөздөмө, үймөк, эгин.

 371. Этиштен жасалган зат атооч сөздөрдөн тапкыла. Мүчөнүн кайсы түрү катышканын айтып бергиле.

 372. Атооч сөздөрдөн жасалган зат атоочторго мисал келтиргиле. Мүчөнүн кайсы түрү катышканын аныктагыла.

 373. Текстти окуп, зат атоочторду таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү катышканын айтып бергиле.

Янтарь ташы

Янтарь ташы ден-соолукка пайдасы чоң. Башка баалуу таштардан айырмаланып, наристенин башына коюп, же жогору жагына илип койсоңуз уйкудан сактайт. Янтарь ташын боюнда бар аялдар тагынып жүрсө, жеңил төрөйт. Зоб дартына чалдыгып калсаңыз, анда янтарь ташын мойнуңузга тагынып жүрүңүз. Дартыңызга даба болот.

Таштардын биз билбеген сырлары.

 374. Синтаксистик жол менен жасалган зат атоочтордон тапкыла. Алардын жазылышындагы өзгөчөлүк кайсы?

Өзүн-өзү текшерүү үчүн суроолор:

1. Зат атоочтун морфологиялык жол менен жасалышы дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Синтаксистик жол менен жасалышына мисал келтиргиле.
3. Уңгуга сөз жасоочу мүчөнүн уланышынан пайда болгон зат атоочтор кандай жол менен жасалган деп ойлойсуңар?

Энчилүү жана жалпы зат атоочтор

!

• Бардык зат атооч сөздөр заттарды атоо касиети боюнча энчилүү жана жалпы аттар болуп экиге бөлүнөт.

• Жалпы аттар бир тегтеги заттарды, жан-жаныбарларды жалпы жонунан атайт: *киши, бала, небере, карышкыр, китеп, ыр, кыштак, шаар.*

• Энчилүү аттар бир тектеш заттардын, жан-жаныбарлардын ичинен бирөөнү бөлүп көрсөтөт. Башкача айтканда, затка, жаныбарга, көбүнчө адамга энчиленип коюлат.

• Энчилүү зат атоочторго адамдардын, жер-суунун, адабий чыгармалардын, тарыхый чыгармалардын, жаныбарлардын аттары жана географиялык аттар да кирет.

 375. Текстти окуп, энчилүү жана жалпы зат атоочторду тапкыла.

«Сейтек» – даңазалуу «Манасты» бардык жагынан жыйынтыктаган бөлүгү. Сейтек атасы Семетей сыяктуу эле бөтөн жерде, Кыяздын үйүндө, туулуп өсөт. Анын алгачкы максаты да ата-бабасынын жерине жетүү үчүн жүргүзгөн күрөштөрүнөн турат. Сейтек он эки жашка чыкканда, атасы Семетей экендигин угуп, анын душмандарына өч алууга киришет. Өз жери Таласка келип, чоң энеси Каныкейге, бабасы Бакайга жолугат. Элди эркиндикке чыгарат. Бакай, Каныкей, Күлчоро, Айчүрөк кайып болуп кетишет.

«Манас» энциклопедиясы

 376. Өзүңөр билген шаарлардын, айыл-кыштактардын аттарын жазгыла.

 377. Өзүңөр жактырган акын-жазуучулардын аттарын жазгыла.

 378. Текстти көчүрүп жазып, энчилүү зат атоочторду тапкыла.

Биздин жаратылыш кооз жана жарашыктуу. Тоолорубуздагы Сары-Челек, Соң-Көл, Чатыр-Көл деген көлдөрдүн суулары тунук. Борбор шаарыбыз – Бишкек. Республикабыз 7 областтан турат: Ош, Талас, Ысык-Көл, Жалал-Абад, Чүй, Нарын, Баткен.

 379. Өзүңөрдүн өмүр баяныңарды (качан, кайда, областы, шаары, району, айылын) жазгыла. Ата-энеңер, бир туугандарыңар тууралуу аты-жөнүн көрсөтүп, маалымат бергиле.

Энчилүү аттардын жазылышы

!

• Жазууда энчилүү аттар менен жалпы аттар бири-биринен айырмаланышат. Энчилүү аттар сүйлөмдүн кайсы жерине келбесин (башына, ортосуна, аягына) дайыма баш тамга менен жазылат.

• Географиялык татаал энчилүү аттар өз өзүнчө жазылат: Ала-Арча, Ала-Бука, Ак-Талаа, Ысык-Көл, Ысык-Ата, Көк-Жаңгак, Кара-Балта.

- Географиялык жөнөкөй энчилүү аттар баш тамга менен жазылат: Алай, Сокулук, Каракол, Нарын, Тоң ж. б.
- Географиялык энчилүү аттарга ошол жердик экендигин туюнтуучу **-лык** мүчөсү уланып айтылса, ал сөз кичине тамга менен жазылат: Ысык-Көл // ысык-көлдүк, Нарын // нарындык ж. б.
- Китеп, журнал, газета, сүрөт, күү, кино, ж. б. аттары баш тамга менен жазылып, тырмакчага алынат.

 380. Текстти окуп, энчилүү аттарды атагыла. Алар эмненин атын билдиргенин жана кандай жазылганын түшүндүргүлө.

Бурана

Кара-Жыгач айылы.

Бул ыйык жер Таш-Көмүр – Сары-Челек кан жолунун жээгинде, Кара-Суу суусунун аркы өйүзүндө жайгашкан. «Элдин айтымында Курманбек баатырдын сөөгү ошол жерге коюлган. Мурда көчмөндөр Бурананын жанына түнөп калышса, адамдар да, малы да аман калышчу. Буранадан четирээк түнөшсө, же адамдар, же мал майып болуп калышчу экен».

Ала-Тоо уламыштары

 381. Көчүрүп жазып, зат атоочторду тапкыла. Алардын сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла.

Көңүлдүн көпүрөсү – тил. Кекчилдин кеги бүтпөйт. Оройлук олуяга да жарашпайт. Акылы тунуктун сөзү – айкын. Туура сөз таяктан катуу тиет. Тил адамдын даңкын чыгарат. Туура сөз тууганга жакпайт.

 382. Текстти окуп, энчилүү аттарды атагыла. Алардын кандай жазылганын түшүндүргүлө жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

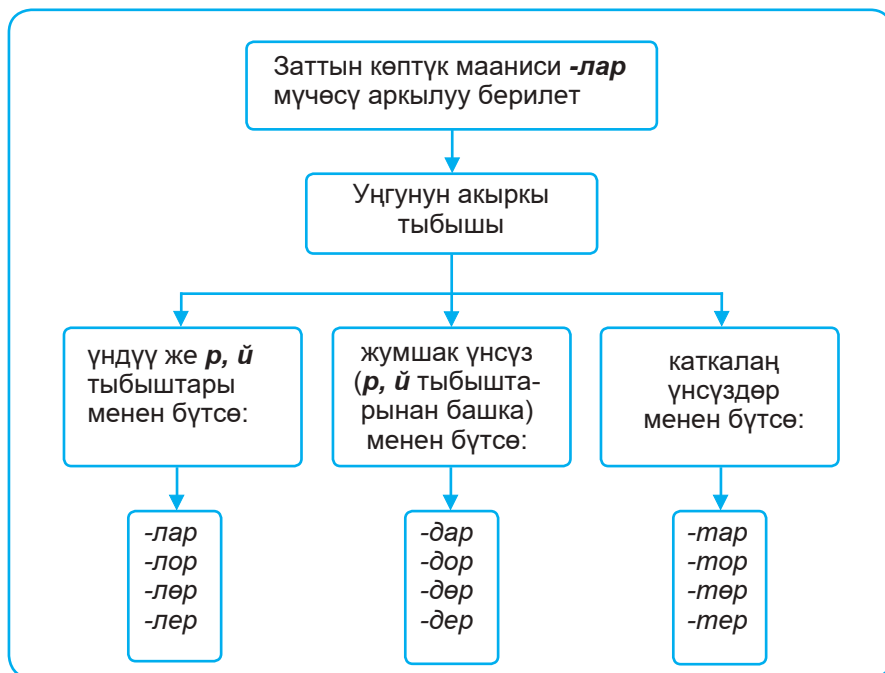

Тарыхый эстеликтер өткөн замандагы турмушту баяндайт. Таластагы Манастын күмбөзү, Оштогу Бабырдын үйү, Ат-Башыдагы Таш-Рабат, Кошой-Коргон, Ала-Букадагы Шах-Фазилдин күмбөзү, Өзгөндөгү жана Токмок шаарынын жанындагы мунаралар өткөн замандан калган эстелик болуп эсептелет.

 383. Өзүңөр жашаган аймактагы жер-суу, кыштоонун, шаарлардын аттарын жазып келгиле. Алардын жазылышын түшүндүргүлө.

Зат атоочтун сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрүшү

Зат атоочтун көптүк санда өзгөрүшү

Эгин, май, кум, эл ж. б. сөздөр да көптүк маанини берет.

384. Текстти көчүрүп жазгыла. Көптүк сандагы зат атоочту таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Бардык жерлерде элдер эмгектенип жашайт. Эмгексиз жашоо жок. Бир жерде жашылча-жемиштерди өстүрүшөт. Кай бири эгин айдашат. Ал эми шаарларда, завод-фабрикалар, ишканалар, базарлар бар. Адамдар ар кандай кесипте эмгектенишет.

385. Текстти окуп, көптүк сандагы зат атоочторду тапкыла. Алар кайсы мүчөнүн жардамы менен уюшулган жана кандай вариантта өзгөргөн?

Кара чыйырчыктар алыс жактардан учуп келишти. Тоолордун, талаалардын, деңиздердин үстүнө учуп өтүп абдан чарчашат. Аларга чек ара жок, кайда болсо, кете беришет. Бирок кара чыйырчыктар туулуп-өскөн жерлерин унутушпайт.

386. -лар мүчөсү кандай учурда -дар, -тар формаларына өтөрүн түшүндүрүп, мисалдар келтиргиле.

- 387. Төмөнкү сөздөрдү көптүк санда өзгөрткүлө. Көптүк сандын -лар мүчөсү кандай вариантта өзгөрдү? Эмне үчүн?

Окуучу, мугалим, мектеп, көл, тоо, эл, стол, көчө, машина, дос, тууган, эже, терек, доска, бор, мелдеш, концерт.

Таандык мүчөлөр, алардын түрлөрү

!

- Затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн мүчөлөр **таандык мүчөлөр** деп аталат.

- Мааниси жагынан таандык мүчөлөр жак таандык мүчө жана жалпы таандык мүчөлөр деп экиге бөлүнөт.

Мисалы: I дос + **ым** = менин досум

II дос + **ың** = сенин досун

III дос + **у** = анын досу

- Таандык мүчө сөз өзгөртүүчү мүчөлөргө кирет. Эмне үчүн?

- 388. *Китеп, үй, тоо, гүл* деген сөздөрдү таандык мүчөлөр менен өзгөрткүлө.

- 389. Ырды окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү берилген?

Эне тилим – энем, элим – уюткум.

Тунук болсом, тилим менен тунукмун.

Улук болсом, тилим менен улукмун.

Улут болсом, тилим менен улутмун.

Анткени тил – ар улуттун улуулуугун аныктар,

Паспорту да, мандаты да, метрикасы улуттун

(Э. И.)

Жак мүчө менен таандык мүчөнү кантип айырмалоого болот?

- 390. Ырды окуп, маанисин түшүндүргүлө жана таандык мүчөлөр катышкан сөздөрдөн тапкыла. Кайсы жактын таандык мүчөсү колдонулду?

Эне тилим, эне сүтүм таалайым,

Ачык турган ак калпагым маанайым.

Кылымдардан кылымдарга кыярбай,

Сен өркүндөп өсүшүңдү каалаймын.

(С. Ж.)

Жак таандык мүчөлөр

• Үнсүз тыбыш менен бүткөн сөзгө таандык мүчө уланганда, мүчөнүн башындагы үндүү тыбыш сакталат:

ат + **ЫМ** = а**ТЫМ**

ат + **ЫҢ** = а**ТЫҢ**

ат + **Ы** – а**ТЫ**

• Үндүү менен бүткөн сөзгө I, II жактын таандык мүчөлөрү уланганда, мүчөнүн башындагы үндүү тыбыш түшүп калат:

тоо + **ЫМ** = то**ОМ**

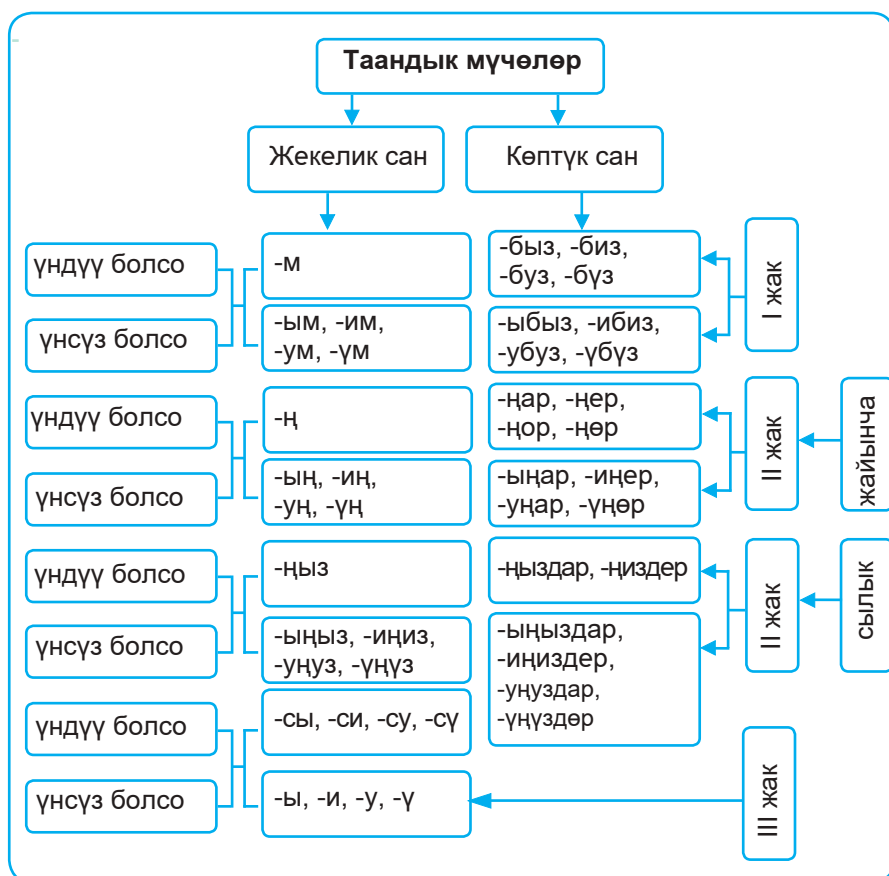
тоо + **ЫҢ** = то**ОҢ**

• Үндүү менен бүткөн сөзгө III жактын таандык мүчөсү **-Ы** уланганда, ал **-СЫ** мүчөсүнө өтөт:

бала + **Ы** = балас**Ы**

эне + **Ы** = энес**Ы**

• Жакчыл таандык мүчөлөр жекелик, көптүк санда колдонулушат жана ар түрдүү вариантта өзгөрөт:

 391. Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып жазгыла. Кайсы мүчөлөр уланганын айтып бергиле.

Мугалимим, апам, гүлүм, китебибиз, тообуз, көлүбүз, калем сабым, дептерим, досубуз, атабыз, эжебиз, мектебим, досум, максатым.

 392. Ырды окуп, маанисин айтып бергиле жана белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Бирге жүрөм, эне тилим кадырлайм,
Бул тил менен иштейм, сүйлөйм, ыр ырдайм.
Башка тилди жандан жакшы көрсөм да,
Эне тилим, сүйгөнүмдөн жаңылбайм
(А. О.)

 393. Таандык мүчө уланган зат атоочторду таап, көчүргүлө. Аны эмне үчүн таандык мүчө деп ойлойсуң?

Ооздун көркү – тил, тилдин көркү – сөз. Ачуу тил – жыландын заары, таттуу тил – жүрөккө дары. Аталардын сөзү – акылдын өзү. Кемчилигинди айткан адамды жаман көрбө. Тилиңди таза тутам десең, дилиңди таза тут. Абийириң төгүлгөн жерге акыл айтпа.

 394. Ырды окуп, таандык мүчө уланган сөздөрдү көчүрүп жазгыла. Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Эне тилим сырын ачты дүйнөнүн,
Эне тилим башка тилди үйрөттү.
Эне тилсиз тааныр белем жеримди
Эне тилсиз тааныр белем элимди.
2. Ананайын куурчагым
Огороддо буурчагың.
Терип жейли жүрөгой
Ачып кетти курсагың.

Таандык мүчөнүн сылык түрү

!

- Таандык мүчөлөр сылык формада да колдонулат.
- Үндүү менен бүткөн сөзгө таандык мүчөнүн сылык түрү уланганда, мүчөнүн башындагы үндүү тыбыш түшүп калат:

бала + ыңыз = балаңыз

суу + ыңыз = сууңуз

- Үнсүз менен бүткөн сөзгө таандык мүчөнүн сылык түрү уланганда, мүчөнүн башындагы үндүү тыбыш сакталат:

ат + ыңыз = атыңыз

китеп + ыңыз = китебиңиз

Сөздүн акыркы тыбышы	Таандык мүчөлөр		Формасы
	Жекелик сан	Көптүк сан	
Үндүү болсо	-ңуз, -ңүз -ңыз, -ңиз,	-ңыздар,-ңүздөр, -ңуздар,-ңиздер	II жак (сылык)
Үнсүз болсо	-ыңыз,-иңиз, -уңуз, -үңүз	-ыңыздар, -уңуздөр, -үңүздөр, -иңиздер	II жак (сылык)

 395. Берилген сөздөргө таандык мүчөнүн сылык түрүн улап, сүйлөмдөрдү түзгүлө. Таандык мүчө уланган сөздү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Максат, окуучу, көл, ата-энелер, балдар, эмгек, акыл-насаат.

 396. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү берилген?

Балдарыңыздарды сууда сүзүүгө жана ок атууга үйрөтүңүздөр. Кыздарыңыздардын үйдө тигүү, бычуу иштери менен алектенгени жакшы. Эгер ата-эне бирдей чакырып калса, алгач энеге жооп кыл.

Падышаларыңыз жакшы болуп, байларыңыз берешен жана иштериңиз түзүк болсо, сиздер үчүн жердин астынан көрө үстү абзел.

(Х. К.)

  397. Таандык мүчөлөр уланган сөздөрдөн таап жазгыла. Уңгунун лексикалык мааниси өзгөрдүбү?

Жалпы таандык мүчө

!

- Жалпы таандык мүчө сан жана жак менен байланыштуу маанилерди билдирбейт. Жөн гана таандык катыштын бар экендигин туюндурат.
- Жалпы таандык мүчөнүн төмөнкүдөй варианттары бар:
 - үндүүлөрдөн кийин: *-ныкы, -ники, -нуку, -нүкү.*
(устаныкы, төөнүкү)
 - жумшак үнсүздөрдөн кийин: *-дыкы, -дики, -дүкү, -дукү*
(Асандыкы, үйдүкү)
 - каткалаң үнсүздөрдөн кийин: *-тыкы, -тики, -туку, -түкү*
(мектептики, бактыкы)

 398. Сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Атым, досуң, гүлү, үйүбүз, элдики, көлүбүз, тоонуку, балдарыңыздар, энеңиз, китеби, максатың, кошунаң, сабагыңыз, атаңдыкы, мектептики, келечегиң.

1. Жак таандык мүчө менен жалпы таандык мүчө уңгунун лексикалык маанисин өзгөртө алабы?
2. Жаңы сөз жасайбы?
3. Анда кандай мүчөгө кирет деп ойлойсуң?

 399. -ныкы, -дыкы, -тыкы формасына кандай учурда өтөрүн түшүндүргүлө жана ар бир вариантына мисал келтиргиле.

 400. Жалпы таандык мүчө уланган зат атоочторду таап, уңгу, мүчөгө бөлгүлө. Мүчөлөр кандай вариантта өзгөрдү?

Ар нерсенин пири бар, колдоочусун билип ал

Дыйкандын пири – Баба Дыйкан, бакыттын пири – Кыдыр Ильяз, акындыкы – Асан Шайыр, секелек – Сары кыз, куштуку – Буудайык, иттики – Кумайык, суунун пири – Сулайман, койдуку – Чолпон Ата, уйдуку – Заңги Баба, жылкыныкы – Камбар ата, төөнүкү – Ойсул ата, эчкиники – Шыйпаң ата, баланыкы – Умай Эне, жигиттики – Шаймерден (кырк чилтен), устаныкы – Дөөтү, табыптыкы – Улукман, кийиктики – Кайберен.

Пири – колдоочусу.

 401. Кашаадагы сөздөргө таандык мүчөлөрдү улап, кашаадан чыгарып жазгыла.

Менин досумдун (кесип) – журналист. Ал бизди өзүнүн (үй) конокко чакырды. Бүгүн анын (туулган күн). Бүгүн филармонияда «Кыял» эстрада тобунун (концерт) болот. Анын репертуарында кыргыз элинин (ырлар) жана (бийлер) бар. Бул жоолук (апам). Атам атын минип (байкем) бастырды. Бул буюмдар (чоң эне).

 402. Жалпы таандык мүчө уланган зат атоочторду катыштырып, сүйлөм түзгүлө.

  403. Текстти окуп, зат атоочторду көчүрүп жазгыла жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле?

Сиздер адамдарды короо-короо мал, эсеби жок дүнүйөңүздөр менен канаттандыра албайсыздар, балким, жаркын маанайыңыздар, жакшы пейилиңиздер менен ыраазы кылышыңыздар мүмкүн. Жакшылыктын эң мыктысы – атасынын көзү өткөндөн кийин да, анын достору менен байланышта болуу.

Залкар ойлор.

Зат атоочтун жакталышы

- Зат атоочтун жак мүчөлөр менен өзгөрүшү **жакталыш** деп аталат.
 - Бардык эле зат атоочтор жактала бербейт, тууганчылыкка, кесипке байланыштуу зат атоочтор жакталат.

Мисалы: Мен мугалиммин.

Сен окуучусуң.

Жак мүчөлөр жана алардын өзгөрүшү.

Жак	жекелик сан	көптүк сан
1-жак	-мын, -мин, -мун, -мүн	-быз, -биз, -буз, -бүз, -пыз, -пиз, -пуз, -пүз.
2-жак	-сың, -сиң, -суң, -сүң	-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр
2-жак (сылык түрү)	-сыз, -сиз, -суз, -сүз	-сыздар, -суздар, -сүздөр, -сиздер
3-жак	-	-

404. Дос, малчы, ырчы, окуучу деген сөздөрдү жак мүчөлөр менен өзгөрткүлө.

405 Ырды окуп, жак мүчө уланган зат атоочторду тапкыла. Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

1. Тарбиялуу кыздарбыз
 Тартиби бар кыздарбыз.
 Арбын билим алууга
 Ар кимибиз куштарбыз.

2. Өсүп турган талабым
 Мен кичине баламын.
 Мерседесте чалкалап
 Айдаганды самадым

(Т. К.)

406. Сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү: жак мүчөбү, же таандык мүчөбү?

Классташмын, классташым, досмун, досум, апаң, апаңыз, эне-ники, көлүң, максаты, китебиң, баламдыкын, сабагым, китебиң, каты, оюну, атасы, мугалимсиң, окуучубуз.

- жак мүчө менен таандык мүчөнү кантип айырмалайсың?

407. Текстти окуп, сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Кыргыз эли өзүнүн меймандостугу менен белгилүү. Келген меймандарды кучагын жая тосуп алып, мейманды төрүнө отургузуп,

малды союп, дасторконун кенен жайып сыйлашат. Дасторкондун үстүнө тооч, боорсок, каттама, каймак, май, өрүк, мейиздерди коюшат. Аягында бешбармакты тартышат. Кыргыздардын тамак берүү салты боюнча меймандарга бышырылган эт устукандалып тартылат. Этти устукандоо адамдардын жашына, урматына жараша жүргүзүлөт.

Кеп маданияты

 408. Кош сөз түрүндөгү зат атоочтордун түгөйлөрүнүн туунду, же тубаса экендигин аныктагыла. Айтылышына жана жазылышына көңүл бургула.

Ата-эне, соода-сатык, кыз-жигит, үй-жай, аш-той, аң-сезим, ата-бала, атак-даңк, уруш-талаш, жыйым-терим, ага-ини.

 409. Берилген сөздөр жекелик санда турабы же көптүк санда деп ойлойсуңарбы? Эмне үчүн?

Жаан, чагылган, жарык, караңгы, асман, буудай, Ай, Күн, шамал, жел, бороон, жай, күз, жаз, кыш, январь, дүйшөмбү, жума, чыгармачылык, балалык, атак, акыл, бакыт, каармандык, марттык, кенендик, тазалык, сулуулук, кум.

 410. Таандык мүчөлүү сөз менен илик жөндөмөсүндөгү сөздү тапкыла. Аларда кандай маани берилген?

Эненин тили менен сүтү баланын өмүрүнүн ачкычы (А. Т.). Жаздын көркү жылдагыдан башкачараак. (Ч. А.) Алыстан карышкырдын улуганы угула баштады. (К. Б.) Маймылдын колу бутунан узун. Илбирстин тырмагы, карышкырдын тиши – курал. Чүйдүн талаасы миллиондогон мал жанды багып жатат.

 411. Мисалдарды өз ара салыштырып, суроолорун койгула, кандай өзгөчөлүктү байкадыңар? Сүйлөм түзүп, алардын аткарган милдетин аныктагыла.

Эне мээрими
казак талаасы
айыл адамдары
мектеп ичи
балдар бакчасы
көл жээги

Эненин мээрими
казактын талаасы
айылдын адамдары
мектептин ичи
балдардын бакчасы
көлдүн жээги

Үлгү: *Көл жээги мемиреп жылуу.*

Көлдүн жээги мемиреп жылуу.

412. Ырды окуп, маанисин түшүндүргүлө. Илик жөндөмөсүндөгү сөз менен таандык мүчөлүү сөздүн айкашын тапкыла. Экөөнүн ортосунда кандай маани бар экенин түшүндүргүлө.

Эне – ыйык, жашообуздун жарчысы,
Эне – дайра, биз булактын тамчысы.
Бешиктеги балтыр бешик баланын,
Эне – өзү, жүрөгүнүн жартысы.

(А. А.)

Зат атоочту морфологиялык жактан талдоо

Талдоонун тартиби:

1. Зат атооч кандай суроого жооп берет?
Жөнөкөй, татаал түзүлүшү:
Энчилүү же жалпы атпы?
2. Морфологиялык белгилери:
Сөздүн уңгу мүчөсүн табуу: мүчөнүн кайсы түрү?
Сөз жасоочубу, же сөз өзгөртүүчүбү?
3. Сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктоо.

Талдоонун үлгүсү: Адамдын көркү – адеп

Оозеки талдоо: Адамдын – зат атооч, жөнөкөй түзүлүштө, жалпы ат. Уңгусу – адам: мүчөсү: -дын, илик – жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн өзгөргөн варианты. Сөз өзгөртүүчү мүчө: сүйлөмдөгү аткарган кызматы – аныктооч. Көркү – зат атооч, жөнөкөй түзүлүштө, жалпы ат, эмнеси? деген суроого жооп берет. -ү, 3-жактын таандык мүчөсү, сөз өзгөртүүчү мүчө. Сүйлөмдөгү аткарган кызматы – ээ. Адеп – уңгу түрүндөгү зат атооч, сүйлөмдүн баяндоочу.

Жазуу түрүндөгү талдоо:

Адамдын (кимдин?) көркү (эмнеси?) – адеп (эмне?).

413. Көчүрүп жазып, зат атоочтор сүйлөмдө кандай милдет аткарды?

Карганын баласы энесине аппак. Картайган даракты курт басат. Аракеттен адат жаралат. Кырсык жакшы кишини да чалат. Күн карама көлөкөнүн баркын билбейт.

414. Төмөнкү сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Тамчысы, камчысы, чыгарманын, китебим, күчсүздүктүн, адилеттик, атасын, досум, курбубуз, окуучуларым, шаарыңар, үйүңүз.

415. Сүйлөмдөрдү окуп, асты сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

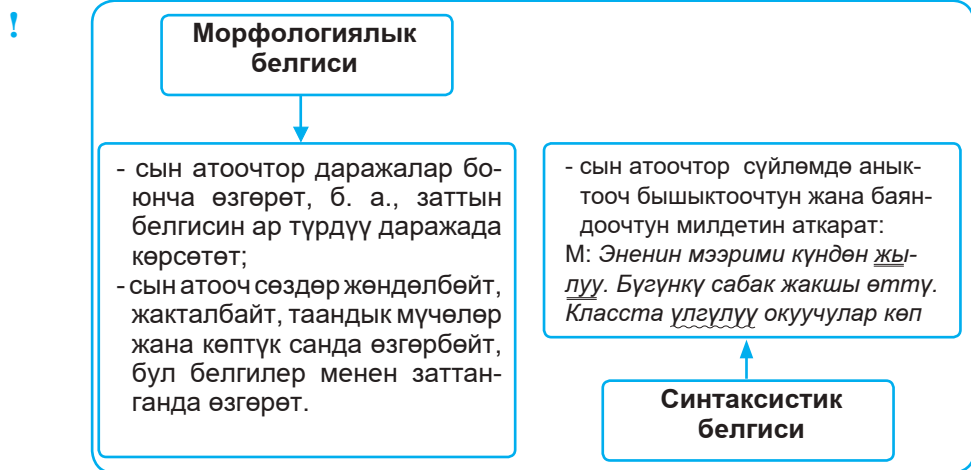
Айбийке эжесиникине келди. Адам ойго тойбойт. Соодада достук жок. Алинур атасына кат жазды. Жылкынын көркү – желеде. Жамийла айылында чоңойду. Көл бир тамчыдан куралат.

416. Окуп, көп чекиттин ордуна тиешелүү мүчөлөрдү коюп, көчүрүп жазгыла жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Кары ... кебин капка сал. Жумуш адам ... пайда келтиргенде гана көңүлдүү болот. Курсагы ач ... кулагы укпайт. Кырсык ... корккон бактыга жетпейт.

417. Сөз өзгөртүүчү мүчө уланган беш сөз, сөз жасоочу мүчө уланган беш сөз таап, уңгу, мүчөгө бөлгүлө.

Сын атооч

418. Өзүңөр заттын өңү-түсүн, сын-сыпатын, даамын жана көлөмүн билдирген сөздөрдөн таап жазгыла.

419. Окугула. Кандай? деген суроого жооп берген сөздөрдү көчүргүлө. Ал сөздөр заттын кандай белгисин билдирди?

Адырлуу тоонун ары жагында,
Ала-Тоонун бери жагында.
Калың чийдин арасында,
Кең сары Чүй талаасында
Бир узун кулак коён болгон.

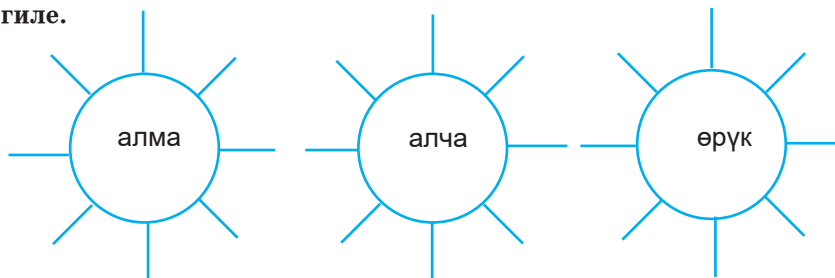
(Р. Ш.)

 420 Төмөнкү заттардын сын-сыпатын көрсөткөн сөздөрдү таап жазгыла.

Токой, үй, бычак, шакек, туз, топ, кой, мончо, кино, таш, китеп, гүл, мал, кагаз, талаа, аба, суу, трактор, чөп, жамгыр, булут, коон, алча, мектеп.

Үлгү: түнт токой, ...

 421. Бул заттардын белгисин таап, толуктап жазгыла. Аларга суроо бергиле.

 422. Сүйлөмдөрдү окуп, сын атоочторду тапкыла. Көчүрүп жазып, сүйлөмдөгү кызматын аныктагыла. Кандай маани берилген?

1. Жакшы уул элине баш болот, жаман уул элине кас болот.
2. Ак эмгектин наны таттуу, жалкоонун жаны таттуу.
3. Тянь-Шань көп тоолордон бийик.

Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор

! Сын атоочтор түзүлүшүнө карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

- Жөнөкөй сын атооч бир сөздөн (*амалдуу, алгыр, чайкор*), татаал сын атооч эки же андан көп сөздөн (*кызыл-тазыл, алдуу-күчтүү, ак жүздүү*) түзүлүп, лексикалык жактан бир эле түшүнүктү билдирет.

Тубаса жана туунду сын атоочтор

! Сапаттык сын атоочтордун бардыгы тубаса сын атоочтор болуп эсептелет. Мисалы: *кызыл, ак, сары, кең, тар, курч, шок, көк, бош* ж. б.

Мындай сын атоочтордун көпчүлүгү антонимдик катышты түзөт: *ак-кара, чоң-кичине, тар-кең, жоон-ичке* ж. б.

Туунду сын атоочтор мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Мисалы: *суусуз (суу), жыттуу (жыт), оттуу (от), балалуу (бала), үлгүлүү (үлгү), тартиптүү (тартип)* ж. б.

 423. Сын атоочту заттын белгиси (багыныңкы сөз) катарында колдонуп, сөз айкашын түзгүлө. Сын атоочтун түзүлүшүн аныктагыла.

Балалуу..., тартипсиз..., тоодой..., алдуу-күчтүү..., ак жүздүү..., жаанчыл..., тончон..., кара тору..., кызыл ала..., адепсиз...

Үлгү: Балалуу аял,

 424. Татаал сын атоочторду катыштырып, беш сүйлөм түзгүлө.

 425. Тубаса жана туунду сын атоочторду өзүнчө бөлүп жазгыла.

Акылдуу, кызыл, тоголок, балдай, балыктай, жакшы, тартиптүү, сүйрү, жоон, кичине, токойлуу, тончон, шаардык, бузук.

 426. Сүйлөмдөрдү окуп, сын атоочторду тапкыла. Эмне үчүн аны тубаса же туунду сын атооч деп ойлойсуң?

Жылуу сөз жыланды ийинден чыгарат (*макал*). Мындан чоңураак киши деп элестетчүмүн (*К. Ж.*). Мен коёндон жапыс болоюн, сен бүркүттөн алгыр бол. («*Эр Төштүк*»). Узун-узун уз келет, узун бойлуу кыз келет (*табышмак*). Анын кара тору жүзүнөн тер тыпылдап кетип жатты (*Б. У.*). Балалуу үй – базар. Аркы суудан берки суу улуураак турбайбы, аркы кыздан берки кыз сулуураак турбайбы (*фольк.*).

 427. Берилген зат атоочтордон сын атооч жасоого болобу? Мисалдар менен түшүндүргүлө.

Канат, токой, эс, билим, от, найза, сүт, даам, бал, булак, шаар, темир, үй, ой, уйку, кийим, класс, намыс, тамаша.

 428. Тубаса сын атоочторду туунду сын атоочторго айландыргыла.

Ак, көк, чоң, бийик, сулуу, кенен, кызыл, кир.

 429. Тубаса жана туунду сын атоочторду катыштырып, сүйлөмдөр түзгүлө жана экөөнүн окшоштугу менен айырмасы эмнеде?

  430. Көчүрүп жазгыла, сын атооч сөздөрдүн сүйлөмдө аткарган кызматын аныктагыла жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Бетегелүү жер жакшы. Акылдуу киши отту карайт, акылсыз киши казанды карайт. Акылдуунун сөзү – кыска. Ысык-Көл жайда салкын, кышта жылуу. Биздин тоолор бийик.

 431. Сын атооч сөздөр сүйлөмдө аныктооч жана баяндооч болгондой сүйлөмдөрдү түзүүгө болобу? Мисал келтиргиле.

Сын атоочтун жасалышы

!

- Сын атоочтор морфологиялык жана синтаксистик жолдор менен жасалат.
- Сын атоочтун сөз жасоочу мүчөлөр менен жасалышы **морфологиялык жол** деп аталат.

а) Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчөлөр:

- луу**: токойлуу, малдуу, балалуу
- поз**: өнөрпоз, илимпоз
- сыз**: акылсыз, ишсиз, суусуз
- лык**: айылдык, шаардык, тоолук.
- чыл**: жаанчыл, ойчул, суучул
- чан**: тончон, чапанчан, кийимчен
- дай**: тоодой, балдай, суудай

б) Этиштен сын атооч жасоочу мүчөлөр:

- гыр**: алгыр, өткүр
- гыч**: билгич, сезгич
- чаак**: урушчаак, унутчаак
- чак**: тайгак, соргок
- ынды**: кесинди, таарынды
- гыс**: кеткис, түгөнгүс.

• Синтаксистик жол менен жасалган сын атоочторго кош сөз жана кошмок сөз түрүндөгү сын атоочтор кирет:

Мисалы: эстүү-баштуу, улуу-кичүү, жакшы-жаман, кызыл ала, ак саргыл, кара көк, бала кыял, жолборс жүрөк.

432. Окугула. Сын атооч сөздөрдү таап көчүргүлө. Алар кандай жол менен жасалды?

Жамийланын жүрүш-турушунда кайраттуулук бар эле. Ал өжөр, ачык айрым, тамашакөй, тайманбас, шыңга бойлуу келин. Ал күлгөндө, анын чымкый кара көзүнөн ден соолуктун, жаштыктын күчү көрүнө түшчү.

(Ч. А.)

433. Сын атооч сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Кайсы сөз түркүмүнөн жасалганын айтып бергиле.

Жүдөңкү, киргил, мактанчаак, сүттөй, урушчаак, өнөрпоз, канаттуу, суусуз, балдай, илимпоз, оттой, атчан, найзачан, тамашакөй, намыскөй, кийимчен.

434. Төмөнкү сөз жасоочу мүчөлөрдү колдонуп, сын атооч катышкан сүйлөмдөрдү түзгүлө.

-**луу**; -**чыл**; -**дай**; -**гыч**; -**аак**.

Үлгү: бала + луу = балалуу. Балалуу үй – базар.

435. Окугула. Суроо коюу менен заттардын белгисин билдирген сөздөрдү тапкыла. Сын атоочтор сүйлөмдө кандай милдет аткарды?

Ак мөңгүлүү чокулар кыркалап, коргошун иреңиндей. Чарык жиптей агарып чубалган суулар агып жатат. Чагылган тийип, кара

күйүндү болгон арчанын калдыгы көрүнөт. Топтомолук кызыл четин алыстан дүпүйөт. Чайыр, куурай, аюу чачы, шыраалжын жыты буруксуйт. Тоо чокусун айланып, арчалуу асканын үстүндө калдайган эки бүркүт каалгып жүрөт.

Сын атоочту талдоо

Талдоонун тартиби:

1. Сын атоочтун берген мааниси, грамматикалык түзүлүшү;
2. Уңгу, мүчөгө ажыратуу, кайсы сөз түркүмүнөн жасалгандыгын аныктоо, кайсы мүчөлөр аркылуу жасалды?
3. Сын атоочтун сүйлөмдөгү аткарган кызматы.

Талдоонун үлгүсү:

Кызыл жүздү жигит сылык, сыпайы, адепти, тартипти экен.

Оозеки талдоо:

Кызыл жүздү – сын атооч, заттын сыпатын билдирип, кандай? деген суроого жооп берди. Уңгусу – **кызыл жүз**; мүчөсү: **-дү**. Сүйлөмдүн аныктоочу, татаал түзүлүштө. **Сылык**, **сыпайы** – уңгу түрүндөгү сын атооч, кандай? деген суроого жооп берди. **Жөнөкөй** түзүлүштө, сүйлөмдүн бир өңчөй баяндоочу. **Адептүү**, **тартиптүү** – жөнөкөй түзүлүштөгү сын атооч, кандай? деген суроого жооп берди. Сүйлөмдүн бир өңчөй баяндоочу. Уңгусу: **адеп**, **тартип** – зат атооч, **-луу** мүчөсү уланып, заттан сын атооч жасалды.

Жазуу түрүндөгү талдоо:

Кызыл жүздү (кандай жигит?) жигит (ким?) сылык, сыпайы, адепти, тартипти экен.

 436. Сүйлөмдөрдү көчүрүп, сын атоочко морфологиялык талдоо жүргүзгүлө. Сын атоочтун сүйлөмдөгү кызматы кайсы?

Жакшы атанын баласы жанга салган болоттой. Бийик, кооз, сонун үйлөр салынды. Биздин жер берекелүү, кооз, малга жагымдуу. Айлана жымжырт, караңгы.

 437. Асты сызылган сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Сын атооч кайсы сөз түркүмүнөн жасалды?

Мээнеткеч адам кичине болсо да чоң күч, анын колунан бардыгы келет. Максатсыз жашаган адам агып бараткан дөңгөчкө тете. Шордуу чычкан сокур мышык бар дегенге ишенет. Кайрымдуу жүрөк картайбайт.

438. Берилген сүйлөмдөрдү сын атоочторду колдонуу менен маанисине карап толуктап жазгыла. Сын атоочтор сүйлөмдө кандай милдет аткарды?

Бүгүн аба ырайы ... Күн ... , асман ... Абанын температурасы 30°C ... Кечээ аба ырайы ... болду, ... шамал согуп, жаан жаады.

439 Текстти окуп, сын атооч сөздөрдү тапкыла.

Аба ырайы кандай болорун пияздын кабыгынан билсе болот. Эгерде кабыгы жука болсо, анда кыш жылуу болот. Эгерде кабыгы калың болуп, бири-биринен оңой ажырабаса, анда кыш өтө суук болот.

Балчыларга аба ырайы жөнүндө аарылар билдирет. Эгер бал челектин чоң көзөнөктөрүн ачык калтырышса, кыш жылуу болот. Кичине көзөнөктөрүн ачык калтырышса, кыш аяздуу болот. Күзүндө токойдогу кумурсканын уюгу бийик болсо, кыш ызгаардуу болот.

IV ЧЕЙРЕК

Этиш

!

- Этиш заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирип, *эмне кылды?* *эмне кылып жатат?* *эмне кылат?* деген суроолорго жооп берет.

- **Лексикалык белгиси:** Заттын кыймыл-аракетин, ал-абалын билдирет.

- **Морфологиялык белгиси:** Жак жана чак боюнча өзгөрөт.

- **Синтаксистик кызматы:** этиштер сүйлөмдө баяндоочтук, бышыктоочтук милдет аткарат. Ээ менен жак жана сан боюнча ээрчишет.

Мисалы: Эмгекти сүйгөндү эл сүйөт. Эл эмне кылат? – сүйөт – баяндооч.

440 Этиштерди тапкыла. Сүйлөмдө кандай милдет аткарды?

Адам эмгеги менен даңктанат. Кыштын камын жазда ойло. Абийириңди жашыңдан сакта. Ысык-Көл кышында тоңбойт. Кайгысы жок кара сууга семирет. Өпкөсү жок өзүн мактайт. Адам өлөт, искусство эч качан өлбөйт. Алымдын аракетинен Каныбек бардыгын тааныды.

441. Тамсилди окуп, кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү тапкыла. Кандай суроого жооп берет?

Ит сөөк тиштеп, көпүрөдөн өтүп келе жатты, дал суунун орто жерине келгенде, эки жакты карады. Суудан дагы бир иттин сөөк тиштеп турганын көрдү. Адегенде ушунун сөөгүн тартып жейин деген ой менен имерилди. Сууга секирерде, өз сөөгүн ыргытып жиберди. Агып-агып, өлө жаздап араң чыгып келди. (Р. III.)

442. Берилген сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Эмне үчүн булар этиш деп аталат? Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Ырдады, иштеди, сүйлөдү, окуп жатат, батты, кетип бара жатат, отурду.

443. Окуп, көчүрүп жазгыла. Кыймылды билдирген сөздөрдүн астын сызгыла. Ал сөздөр кандай суроолорго жооп берет? Сүйлөмдө кайсы милдетти аткарганын айтып бергиле.

Эртең менен жымжырттык,
Ээн үйдө калгамын.
Алаканга апамдын,
Атын жазып алганмын.
Булгабадым кагазды,

Же дубалды чийбедим.
Мен апамдын ысымын,
Алаканга түйгөмүн.
Алаканын ачканым,
Бакыт нурун чачканым.

А. Барто

Жөнөкөй жана татаал этиш

! - Жөнөкөй этиш бир гана сөздөн, татаал этиш эки же андан көп сөздөн турат.

- Татаал этиштер өзүнчө жазылат, айрым учурларда бирге жазылат.

Мисалы: *бара жатат – баратат.*

келе жатат – келатат.

Жазууда этиштин эки түрү тең колдонулат.

 444. Текстти окуп, жөнөкөй этиштерди бир бөлөк, татаал этиштерди бир бөлөк көчүргүлө. Этиштерге кандай суроолорго жооп берет?

Боорукер бала

Келе жатып бала королдун сарайына туш келет. Сарайга кирип, иштей турган жумуш табылар бекен деп сурайт. Король аны каардуу, карыган кызматкерине жиберет. Ал кызматкер баланы көргөндө, жаман ойго кетет. Королго барып:

– Жаңы келген бала мактанчаак экен. Бир кап күрүчтү, бир кап кумшекерди аралаштырып бергиле. Бир күндүн ичинде бөлүп берем деп мактанды, – дейт.

Король баланы чакырып алды да, кызматкердин айтканындай күрүч менен кумшекерди аралаштырып, кайра бөлгүн деп буйруду.

Король колдон келбес иш бергенине баланын көзү жетип, ыйлап отурса, кумурскалар жөргөлөп келип, жардам беришти. Эртең менен король таң калып, балага ыраазы болду.

 445. Кыймыл-аракетти билдирген төмөнкү сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзгүлө. Бул сөздөр кайсы затка тиешелүү?

Сүйлөп жатат, гүлдөйт, сайрайт, учат, бышат, ырдап берди, ойногусу келип турат, бара жаткан элем.

 446. Көчүрүп жазгыла, этиш сөздөрдүн алдын сызгыла жана аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Жутуп алып бууну,

Жерге себет сууну.

Асмандап учуп жүргөнү

Элестетет кууну.

 447. Ойлонуп, татаал этиштер катышкан үч сүйлөм түзгүлө. Алардын сүйлөмдө аткарган милдети кайсы?

Этиштин жасалышы

!

• Морфологиялык жол менен жасалышы:

- ла: балтала, кайчыла, кооздо
- лан: намыстан, капалан
- а: сана, чене, көзө
- кар: башкар, откор, аткар
- сыра: алсыра, уйкусура, кансыра
- лаш: достош, сүйлөш

• Синтаксистик жол менен жасалышында эки же андан көп сөз өз ара тизмектешип, кыймыл-аракет жөнүндөгү бир гана маанини берет: сүйлөй баштады, көрүп бер, жардам кыл, ала келди, ойноп-күлүп, алышып-беришип ж. б.

Синтаксистик жол менен жасалган татаал этиштер

Эки этиш сөздүн тизмегинен жасалат: <i>келип кет, жазып отурат, карап тур</i> ж. б.	Атооч сөз менен жардамчы этиштин тизмегинен жасалат: <i>кулак сал, адам бол, бата кыл</i> ж. б.	Татаал этиштин тутумундагы биринчи сөзү негизги, кийинкиси болсо, жардамчы этиш деп аталат.	Жардамчы этиштерге <i>эт, де, бол, кыл</i> деген сөздөр кирет: <i>азамат бол, убада кыл, сабыр эт</i> ж. б.
---	---	---	---

 448. Этиштин морфологиялык жол менен жасалышына жана синтаксистик жол менен жасалышына мисалдарды келтиргиле.

 449. Этиш сөздөрдү көчүргүлө жана суроо бергиле.

Жаабайм деп жаан алдады,
Кургак жерим калбады.
Кайыңдарды талдарды,
Калтыратма кармады

Айнекти жаан каккылап,
Абдан маашыр аткулак
Талдын тармал бутагы.
Тамды турат чапкылап

(Т. К.).

 450. Биринчи топтогу мүчөлөрдү этишке улап, андан зат атооч, экинчи топтогу мүчөлөрдү зат атоочко улап, андан этиш сөздөрдү жасагыла. Жаңы сөздөр кандай жол менен жасалды?

-ма	-ла
-мак	-лан
-гыч	-лаш
-ыч	-кар

  451. Көчүрүп, этиштер кайсы заттын кыймылына таандык экенин түшүндүргүлө.

Жипти суудан алат
Шашпай торун жаят.
Чалынган бечараны,

Чыгарбайт, койбойт аяп.
Көмүскө кычыкта жашайт.
Мунун атын ким атайт?

Татаал этиштеги негизги жана жардамчы бөлүктөр, алардын жазылышы

Эки этиш сөздүн тизмегинен жасалат: <i>келип кет, жазып отурат, карап тур</i> ж. б.	Атооч сөз менен жардамчы этиштин тизмегинен жасалат: <i>кулак сал, адам бол, бата кыл</i> ж. б.	Татаал этиштин тутумундагы биринчи сөзү негизги, кийинкиси болсо, жардамчы этиш деп аталат.	Жардамчы этиштерге эт, де, бол, кыл деген сөздөр кирет: <i>азамат бол, убада кыл, сабыр эт</i> ж. б.
• Эки этиштин же атооч сөз менен жардамчы этиштин айкашынан уюшулуп, бир татаал кыймылды атап көрсөтсө татаал этиштер деп аталат. Алардын ичинен 1-сөзү негизги , 2-сөзү жардамчы сөз болот. Мисалы: <i>жардам кыл, кулак сал, адам бол, сатып ал, үмүт кыл</i> ж. б.			

 452. Негизги жана жардамчы этиштерди аныктагыла. Эмне үчүн аны негизги деп ойлойсуң?

Көңүл кой, эске тут, сабыр эт, тарс де, баш бол, ыраазы бол, дос бол, баян кыл, тамаша кыл, бата кыл.

 453. Татаал этиштерди катыштырып «Жай мезгили» деген темада чакан текст түзгүлө.

 454. Төмөндөгү берилген татаал этиштерди катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Алар эмне үчүн татаал этиш деп аталат?

Жигит бол, добуш бер, бата бер, убададан тайды, окуй жүр.

 455. Ал атасына кат жазды деген сүйлөмдө жардамчы этиштерди пайдалануу менен баяндоочторду өзгөртүп, сүйлөм түзгүлө.

Үлгү: Ал атасына кат жаза баштады. Ал атасына кат жазып отурат. Ал атасына кат жазып жиберди.

Этиштин жакталышы

!	- Этиштин жак, сан боюнча өзгөрүшү жакталыш деп аталат. - Зат атоочко улануучу жак мүчөлөр этишке да улана берет.
---	---

Этишке улануучу жак мүчөлөр

	Жекелик сан		Көптүк сан	
Жак	Толук түрү	Толук эмес түрү	Толук түрү	Толук эмес түрү
I	-мын: бар-а-мын	-м: бар-а-м	-быз: бар-а-быз	-к: бар-ды-к
II	-сың: бар-а-сың	-ң: бар-са-ң	-сыңар: бар-а-сыңар	-ңар: бар-са-ңар
сылык түрү	-сыз: бар-а-сыз	-ңыз: бар-са-ңыз	-сыздар: бар-а-сыздар	-ңыздар: бар-са-ңыздар
III	-т: бар-а-т	-	-т: бар-ыш-а-т	-

 456. Текстти окуп, асты сызылган сөздөргө кайсы мүчө уланганын айтып бергиле.

Жай мезгилинде көбүнчө эс аламын. Мен Арсланбапта эс алганды жакшы көрөм. Сиз да эс алыңыз. Арсланбап Кыргызстандын түштүгүндө орун алган. Анда бийик-бийик жаңгак жыгачтары өсөт. Тоосунда эки шаркыратма агып турат. Баарыбыз чогуу ойнойбуз, китеп окуйбуз, ырдайбыз. Ошентип, жалпыбыз жайдын кереметин толук сезебиз, толкунданабыз.

 457. Текстти окутула. Жак мүчө уланган этиштерди таап, көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Силердин бир күнүңөр кандай өтөт? Мен эртең менен саат алтыда турам. Физзарядка жасайм, жуунам, эртең мененки тамакты ичемин. Сабакка барам. Сабак окуп, досторума, мугалимдерге кезигем. Сабактан кийин үйгө келем. Тамагымды ичип, бөбөгүмдү ойнотом. Өзүм да эс алам. Анан тапшырмаларды аткарып, китеп окуп, сабакка даярданамын. Кечки тамакка отурамын, телевизор көрөм. Ата-энем, бөбөгүм менен сүйлөшөм. Анан уктайм.

 458. Берилген этиштерди уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Жак мүчөлөрдүн түрлөрүн айтып бергиле. Эмне үчүн ал жак мүчөгө кирет?

Ырдайбыз, ырдайсыз, алсаң, барамын, барам, көрөсүң, көрсөң, жүрүңүз, жүрүңүздөр, бийлейт, окуңуз, бассаң, бассаңыз.

 459. Биринчи жактын жак мүчөлөрүнүн ар бирин тиешелүү этиш сөзгө улап жазгыла.

-мын: -быз:

-мун: -биз:

-мин: -буз:

-мүн: -бүз:

 460. Төмөнкү этиштерди экинчи жак менен (толук, толук эмес түрдө), жекелик, көптүк санда жактагыла.

Бар, барса, бил, билсе.

Кон, консо, көр, көрсө.

 461. Көп чекиттин ордуна жак мүчөлөрдү коюп, көчүрүп жазгыла.

Биз бактылуу жашай... 2. Мен бардык сабагымды даярда... 3. Сиз качан келди... 4. Силер кечээ келген... 5. Атам жумушуна бара... 6. Апам мени менен үйдө кала...

 462. Көчүрүп жазып, баш мүчөлөрдүн астын сызгыла. Баяндоочту уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Биз силерди окутабыз. 2. Телевизордон «Керемет көч» деген берүүнү көрдүк. 3. Биз улууларды дайыма сыйлайбыз, айтканын

угабыз. 4. Эже-агайлар бизди окутушат, көп нерсеге үйрөтүшөт.
5. Досторумду мен жакшы көрөм.

Этиштин чактары

!

- Этиш сөздөр кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурдан мурда болгонун, же сүйлөп жаткан учурдан кийин болгонун, же ошол учурда болорун билдирет.

- Ушул өзгөчөлүккө ылайык этиштер үч чак менен айтылат: **учур чак, келер чак, өткөн чак.**

- Чак – этишке гана мүнөздүү категория.

Учур чак

!

- Учур чак сүйлөп жаткан мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракетти билдирет.

Мисалы: Бизде кыргыз тили сабагы болуп жатат.

- Учур чак түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал түрүндө болот.

- Учур чактын жөнөкөй түрү этишке -уу+да, -а(й) мүчөлөрүнүн жалганышы менен жасалат: кубандыр+уу+да, айт+уу+да, оку+й+т, көр+ө+т.

- Татаал түрү -а, -е, -й, -ып формасындагы чакчылдарга жак мүчө жалгана турган *жат, тур, отур, жүр* деген жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу жасалат: көр + **үп** жүр + ө + **мүн**, бар + а жат + **а** + **мын**.

463. Этиштерди учур чакка келтирип жазгыла.

Жаз, иште, көр, өткөр, куттукта, эс ал, бар.

464. Кашаанын ичиндеги этиштерди учур чакка келтирип жазгыла. Этиштер кыймыл-аракеттин кайсыл учурда болгонун билдирди?

Мен Бишкек шаарында (жаша). Мээрим улуттук-компьютердик гимназияда (окуп). Айбийке балдар бакчасына (бар). Окуучулар сабак (оку). Өнөрпоздор өнөрүн (тарт). Бешинчи класста кыргыз тил сабагы (бол).

465. Окуп, учур чакта турган этиштерди таап, аны уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Учур чактагы этиш кайсы мүчөлөрдүн жардамы менен жасалганын байкагыла.

Жакында биз окуу жылын аяктайбыз. Классташтарым сабактарынын окуп жатышат. Мугалим көп нерселерди айтып берүүдө. Биз болсо, кунт коюп угуудабыз. Аба ырайы жылуу болуп калды. Айдалган жер-жемиштер акырындык менен кылтыйып чыгууда.

466. Учур чактагы этиштердин жөнөкөй жана татаал түрлөрүн катыштырып, бир нече сүйлөм түзгүлө.

Келер чак

- Келер чак сүйлөп жаткан мезгилден кийин болуучу кыймыл-аракетти билдирет.

- Келер чак маанисине карай экиге бөлүнөт: айкын келер чак, арсар келер чак.

- Айкын келер чакта кыймыл-аракеттин болору же болбосу ишенимдүү көрсөтүлөт. Этишке -а(-й) жана тиешелүү жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат: *Мисалы: Жакында биз көлгө бар+а+быз.*

- Арсар келер чак -ар жана жак мүчөлөрү аркылуу жасалат: *Мисалы: Жакында биз көлгө бар+ар+быз.*

- Кээде арсар жана айкын келер чактардан кийин *эле, экен, эмес* деген жардамчы этиштер кошо айтылат.

Мисалы: Эртең жаан жаайт экен.

467. Сүйлөмдөгү учур чактагы этиштерди келер чакка айландырып көчүрүп жазгыла.

Ала-Тоо аянтында кызыктуу концерт болуп жатат. Майрамдык кечеде жаштар ырдап-бийлөөдө. Комузчулар болсо, комуз чертүүдө. Эл аралык симпозиумга бардык өлкөлөрдөн делегациялар келип жатышат.

468. Окугула. Этиш сөздөрдү таап, алардын чагын жана жасалышын аныктагыла.

- Чоңойгондо сен ким болосуң?
- Мен мугалим боломун.
- Мен дарыгер болгум келет.
- Мен ата-энем менен иштеймин.
- Мен айдоочу болгум келет.
- Мен окууну улантамын.

469. Жакында кайсы майрам болору жөнүндө чакан эссе түзгүлө. Этиштерди таап, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

470. Берилген этиш сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыратып, кайсы чакта экенин, кантип жасалганын аныктагыла.

Дарыланып жатат, дарыланар, дарыланат, кат жазууда, кат жазат, кат жазар, сурап жатат, сурайт, суарар, бийлеп жатат, бийлейт, бийлөөдө.

471. Келер чак этиштерден тапкыла, аны уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Алар кандайча жана кайсы чакта жасалган?

472. Ырды окуп, этиш сөздөрдү тапкыла.

Аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Футбол теп, шахматты бил, чебер жүрүп,
Жеңип чыгып, жигиттерди четке сүрүп.
Жарышкын, секиргин, диск көтөр,
Антпесең теңтуштарың жүрөр күлүп.

Жарашпайт жабык жүрүү жаш муунга,
Ачык бол, өнөр үйрөн, бекер турба!
Ооруну соолор сүйбөйт, оору – жаман,
Соолуктун аты ким? – физкультура!

Өткөн чак

• Өткөн чак сүйлөп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билдирет.

• Өткөн чактын төмөндөгүдөй түрлөрү бар: айкын өткөн чак, капыскы өткөн чак, жалпы өткөн чак, адат өткөн чак.

• Айкын өткөн чак *-ды -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү* мүчөлөрү аркылуу жасалат.

Атам жумуштан кел+ди.

• Капыскы өткөн чак *-ып, -ип, -уп, -үп, -ыптыр, иптир, -уптур, -үптүр* мүчөлөрү аркылуу жасалат:

Алинур чоң атасына кет+иптир.

• Жалпы өткөн чак *-ган, -ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн* мүчөлөрү аркылуу жасалат:

Былтыр Санжар Ысык-Көлгө бар+ган.

• Адат өткөн чак *-чу, -чү* мүчөлөрү аркылуу жасалат:

Эжем дайыма комуз черт+чү.

473. Учур чак, келер чак, өткөн чак формасындагы этиш сөздөрдү тапкыла.

474. Этиш сөздөрдү таап, сүйлөмдөгү милдетин аныктагыла. Уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Кайсы чакта турарын айтып бергиле. Маанисин түшүндүргүлө.

Адам эмгеги менен даңкталат. 2. Аганы көрүп, ини өсөт, эже-ни көрүп, сиңди өсөт. 3. Ак ойлоп, адал иште. 4. Кыштын камын жазда ойло. 5. Абийириңди жашыңдан сакта.

475. Берилген этиштердин кайсы чакта турарын аныктап, өз-өзүнчө бөлүп жазгыла жана уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Арнаган, сүйлөөдө, айтар, окуптур, сүздү, окуду, көрөбүз, бара жатамын, иштечү, тартыптыр, ырдаган.

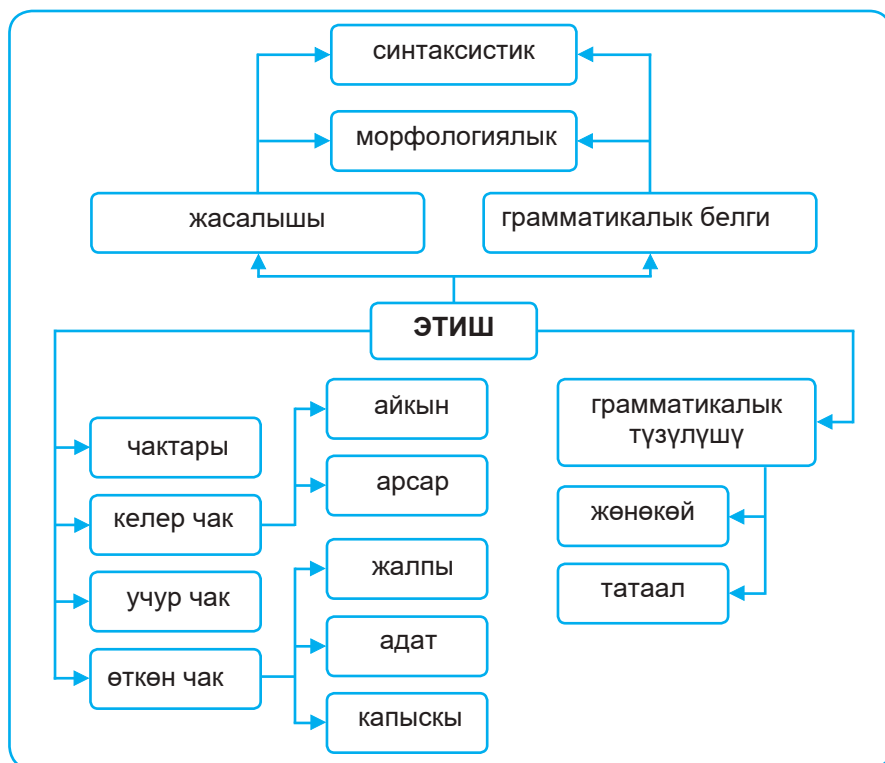
📖 476. Берилген сөздөрдү таблицага карап, чактын түрлөрү боюнча жазгыла.

Оку, көр, бас, тарт, сүйлө.

Үлгү:

айкын өткөн чак	капыскы өткөн чак	жалпы өткөн чак	адат өткөн чак
окуду	окуптур	окуган	окучу

📖 477. Схема боюнча дебат (талкуу) өткөргүлө.

Өткөн чактын татаал формаларынын экен, эле, эмес деген жардамчы этиштердин айкаша келиши аркылуу жасалышы

!

- Этиштер кээ бир жардамчы сөздөр менен (экен, эле, эмес) айкашып, сүйлөмдө татаал баяндоочтун милдетин аткарат.
- Мындай учурда өткөн чактын кошумча кырдаалдары келип чыгат.
М: Бул күнү сыдырым жел согуп турган эле.
Жайлоого чыгууну мурдатан билген эмес экем.

Сүйлөмдөрдө кыймыл-аракеттин өткөндө болгондугун жалпысынан көрсөтүп, сүйлөп жаткан учурга карата мезгилдик айырмачылыктын бар экендиги сезилип турат.

 478. Белгиленген сөздөрдүн кайсы чакта экендигин аныктагыла.

Балдардын эч кимиси аны көргөн эмес. Ал менин каттарымды алды бекен. Ким так ой жүгүртсө, ал так сүйлөйт экен. Коркок би-лиштик, көз карандылык, кошоматчылык, чала сабаттуулук жана наадандык гана эне тилди кемсинтүүгө жол ачат экен. (Т. С.)

 479. Бардың бекен, бардыңар бекен, барышты бекен, иштеген экен, болгон экен, көрдүң беле деген сөздөрдү катыштыруу менен сүйлөм түзгүлө. Негизги этиштерди уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

 480. Берилген сүйлөмдөрдүн баяндоочун тапкыла. Кандай формада жа-салганын айтып бергиле.

1. Алар эрте келсе экен. 2. Анын бул кылыгына нааразы бол-дум эле. 3. Илгери-илгери абышка-кемпир болгон экен. 4. Жердин кенин талкалап, казган Током келген бейм. 5. Тоонун эки жагы чытырман токой эле.

 481 Татаал учур чак этишти таап, аны жатыш жөндөмөсүндөгү кыймыл атооч менен алмаштыргыла. Алар өз ара синонимдеш болорун байка-гыла.

1. Кайсы бирөө тээп түшүү үчүн арткы дөңгөлөгүн таба албай убараланып жатат (М. А.). 2. Көздөрү ачыла элек бөлтүрүктөр би-ри-бирине ыкташып уктап жатышат (К. Ж.). 3. А Саякбай айтып турат Манасты (О. С.).

Кеп маданияты

 482. Текстти окуп, маанисин айтып бергиле жана өткөн чактагы этиштер-ди таап, уңгу, мүчөгө оозеки ажыраткыла.

«Манас» эпосу 2013-жылы ЮНЕСКОнун материалдык эмес ма-даний мурастарынын шедеврлеринин тизмесине катталган. Буга чейин «Манас» эпосубуз Гиннестин рекорддор китебине дүйнөдөгү эң чоң поэма катары кирген.

«Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигин каттоого алгандыгын тастыктаган сертификат Кыргыз Республикасынын президентине тапшырылган.

 483. Берилген сүйлөмдөрдөн этиштерди тапкыла. Алар кайсы жакта ту-рат?

Жакында жайкы каникулга тарайбыз. Биз кыргыз тили бо-юнча көптү үйрөндүк. Келечектеги максатымды ойлондум. Сен

кандай маалыматтарды алдың? Мектептин директору окуунун алдыңкыларына сыйлыктарды тапшырды.

 484. Берилген этиштерди жак боюнча өзгөрткүлө.

Оку, сүйлө, тап, таптым, ал, бийле, чурка, кара, ырда

  485. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Алар кайсы жакта турат?

Көрдүм, көрдүң, көрдүңүз, көрдү, көрдү, көрдүңүздөр, көрдүңөр, көрүштү, ырдадым, ырдадың, ырдадыңыз, ырдады, ырдадык, ырдадыңыздар, ырдадыңар, ырдашты, билдим, билдиң, билдиңиз, билди, билдик, билдиңиз, билдиңиздер, билдиңер, билишти.

 486. Берилген сүйлөмдөрдү окуп, асты сызылган сөздөрдүн кайсыл жакта экендигин айтып бергиле.

Көп уксаң, аз сүйлөйсүң. Алыстан келген конок экенсиз кезегимди алыңыз. Ой, боз бээ, сени жеймин! – дейт карышкыр. Таксыр ханым, мени кичине көрүп, чоң керек десеңиз, анда бул буура менен сүйлөшүңүз! – деп бала буурадан түшө калды. Баш көтөрбөй иштейм. Оо чиркин, өмүр бою картайбасак, чаалыкпасак. Билимди элден, тажрыйбаны турмуштан үйрөнгүлө. Кезеги менен болуп туруучу табигаттын кырсыктарына моюн бербейбиз. Күздүк буудайды өз убагында септик. Эмнени эксең, ошону аласың.

  487. Татаал этиштер катышкан макалдардан жазгыла. Маанисин түшүндүргүлө. Татаал этиштерге талдоо жүргүзгүлө.

 488. Жөнөкөй жана татаал учур чак этиштерди бөлүп алып, алардын чак маанилерин билдирген грамматикалык каражаттарды аныктагыла.

Жерди иңир каптай баштады, күндүн ырайы кайтадан бузулду (К. Б.). Дегеле сулуу кылып кырктырган көкүлүн алаканы менен сылап турду (Н. Б.). Суу эки жакка бөлүнө түштү, бирок мен сууга чөгүп эле бара жатам (К. Э.). Чабырлардын жалгыз бирөөнөн башкасы күн өткөн сайын торсоюшуп торолууда, семирүүдө (Ш. Б.). Соконун көчүн ээрчий карап, үй алдында Сакадай турат (К. Ж.).

Этишке морфологиялык талдоо жүргүзүү

Талдоонун тартиби:

Сөз түркүмү, жалпы мааниси, кандай суроого жооп берет?

Морфологиялык белгилери:

- а) алгачкы түрү;
- б) жакталышы;
- в) саны (жекелик, көптүк);
- г) чагы.

3. Сүйлөмдө аткарган синтаксистик кызматы.

Талдоонун үлгүсү: Бүгүнкү сабак кызыктуу өттү

Оозеки талдоо: Өттү – этиш, кыймыл-аракетти билдирди. Сабак эмне болду? – өттү.

Уңгусу – өт – буйрук этиш, жекелик сан;

-ту айкын өткөн чактын мүчөсү. Сүйлөмдө баяндооч.

Жазуу жүзүндө талдоо: Бүгүнкү сабак көңүлдүү өттү.

489. Текстти окуп, өткөн чак формасындагы этиш сөздөрдү тапкыла, аны уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Жибек жолу

Көптөгөн кылымдар бою соода кербендери Европадан Кытайга Чүй өрөөнү аркылуу басып өтүшкөн. Жолдогу каракчылардан товарларын коргоо үчүн кербендердин эки жагынан куралданган атчандар коштогон.

Жолдон кудук кезикпей калуу коркунучун эске алып, сууну мол камдашкан. Байыркы Бурана мунарасы турган жерде чоң кербен сарайы жайгашкан. Ысык-Көлгө жеткенде, жол башчылар кербендерди Нарынга жана Ат-Башыга бурушкан. Бир нече күн жол жүргөн соң, Кытайдын шаарларынын дарбазалары ачылган. Европалык коноктор Кытайдан түрдүү товарларды, өзгөчө жибекти алып өтүшкөн. Ошондуктан бул жол Жибек жолу деп аталып калган.

490. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Келди, ырдады, сүйлө, окуган, чыкты, көрөт, жаады, баштады, бийле, алат.

491. Кара тамга менен берилген сөздөрдү көчүрүп жазып, уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Тиш ооруганда колдун үстүнө муз **койсок оорутпай калат**. Себеби бардык оорулар **козголгондо**, биринчи ирет мээге белги **берилет**. Мээ дененин кайсы жери ооруп жаткандыгын **аныктайт**. Ошол убакта колдун үстүндөгү муздар ооруга терс таасирин **тийгизет**.

492. Этиш сөздөрдү жак боюнча өзгөрткүлө жана аларды уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Айт, тарт, ырда, окуу, чыгуу, таң калуу.

493. Сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрүн тапкыла. Баяндоочтун милдетин кайсы сөздөр аткарды. Этиштик баяндоочтор кайсы жакта жана чакта турганын айтып бергиле.

Адам оозду ачып эстегенде, денеде жыйналган көмүр кычкыл газы дем менен бирге сыртка чыгат. Бет, ооз моюн баары кыймылга келип, баштагы кан айланууну жеңилдетет. Ошон үчүн эстегенден качпоо керек. Бирок оозду кол менен жаап эстөө – маданияттуулуктун белгиси болуп саналат.

494. Текстти окуп этиш сөздөрдү тапкыла. Этишке мүнөздүү белгилер кайсылар?

Эң байыркы өсүмдүк гингко же адантума деп аталып, Кытайда 180 миллион жыл мурда өскөн. Бул өсүмдүк динозаврлардын үйүр алган жайына айланган. Ал дарак бүгүнкү күндө да өсүп турат.

5-КЛАССТА ӨТҮЛГӨН МАТЕРИАЛДАРДЫ БЕКЕМДӨӨ ЖАНА БЫШЫКТОО

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү, аларга коюлуучу тыныш белгилер. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн арасына үтүрдүн коюлушу

495. Сүйлөмдөрдү окугула. Жазууда жана оозеки кепте бир өңчөй мүчөлөрдө кандай өзгөчөлүктөр болорун айтып бергиле. Бир өңчөй мүчөлөр өз ара кандай байланышты?

1. Касым менен Майсалбек куду эле Субанкулдун өзү, куюп койгондой окшош. (Ч. А.) 2. Байкеме көп киши келчү, аны көп киши чакырчу, акылдашчу. (Ш. С.) 3. А сен, Каныке, эстүү, токтоо, чыдамкай бол. (К. Ж.) 4. Бөлмөнүн ичи таза, ары жарык, ары кең. (К. Б.) 5. Каныбектин айрыкча жек көргөнү – Айымбача менен Кылыч. (К. Ж.) 6. Узун бойлуу, кең далылуу, ак саргыл жигитке шашып келе жаткан Өмүрбек урунуп калды. (А. Т.) 7. Туш кийиздин ак, кызыл, мала кызыл, сары, күрөң саймаларын устат байбиче орду-орду менен кынаганына таң калдык. (А. Ак.) 8. Алардын үй-бүлөсү бири-бирине кайрымдуу, ынтымактуу, көңүлдүү жашачу. (Ш. С.) 9. Мен жазуулары ар түрдүү таштарды музейден да, талаадан да, тоолордон да көрдүм. (К. Ж.) 10. Дал ошол учурда Абыл, Өмүш, Ормуш келди. (Н. Б.) 11. Ал атка да өзү ыргып минди, эч ким менен коштошподо, сүйлөшпөдү. 12. Анын колунан иш да, аш да келчү. (А. Т.) 13. Козубек анын бутуна жыгылды, жалынды, жалбарды. (К. Б.) 14. Мен буга чейин мынчалык ачылган ары сулуу, ары жыттуу розаларды көрө элек болчумун. (К. Ж.)

496. Бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдөн мисал келтиргиле. Бир өңчөй мүчөлөрдүн өз ара байланышуу жолдорун айтып бергиле.

497. Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү аныктагыла жана тиешелүү тыныш белгилерин жазгыла.

1. Апам унчуккан жок башын чайкап төмөн түшүрдү. (Ч. А.) 2. Чоң сууга бети-колумду жуудум да сайда тушалган аттарды көздөй чуркадым. (Ч. А.) 3. Эки жакты карануу менен чайды да жарытып ичпедиңиз же кездеше турган аянычтуу адамыңыз бар беле. (К. Ж.) 4. Жаман жолдош жоого алдырат жаман сөз доого калтырат. (макал) 5. Ормондун каш-кабагы түнөрүп көзү акырая кадалганда Жанкарачтын каны качкан өңүнө кызыл жүгүрдү. (К. О.) 6. Кичинекей Табылдым интернатта ооруп калганда чүрпөлүү тоок

сыяктуу жанынан карыш узаган жок элем. (А. Т.) 7. Күн кайра салкындагандан кийин койлор өрүштү карай жайылышты. (К. Ж.)

 498. Жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр эмнеси менен айырмаланышат, алардын окшоштуктары кайсы?

 499. Сүйлөмдөн бир өңчөй мүчөлөрдү тапкыла жана алардын аткарган милдетин аныктагыла.

Ат жабдыктарына ээр, жүгөн, нокто, жабуу, камчы, үзөңгү, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, желдик, тердик, ичмек, кап-тырга жана көрпөчө кирет.

Ээр – ат жабдыктарынын эң негизгиси. Үзөңгү, куюшкан айрым учурда көмөлдүрүк тагылып, атка басмайыл менен тартылат.

Атты ийкемдүү башкаруу жана байлоо үчүн жүгөн, нокто колдонулат. Кыргыздарда атты сол жагынан токушат.

Тике сөздүн төл сөздөн мурда жана кийин колдонулушу, коюлуучу тыныш белгилери. Кыргыз орфоэпиясынын негизги эрежелери

 500. Төл жана бөтөн сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзгүлө. Тике сөздүн төл сөздөн мурда жана кийин колдонулушундагы тыныш белгилерин коюлушун түшүндүргүлө.

 501. Берилген сүйлөмдөрдү окуп, төл жана бөтөн сөздөрдү тапкыла. Бөтөн сөздүн мааниси өзгөрүлбөй, так сакталып берилгенин аныктагыла.

1. «Таза балээ эми болот турбайбы», – деп Эдигейдин эси эңгирей баштады. (Ч. А.) 2. «Балдарга деңиз тууралуу айта жүр!» – деди Абуталип. (Ч. А.) 3. Апам: «Эл тарткан азапты эл менен кошо тарт», – деп келинин кайраттандырмакчы болуп жемелейт. (Ч. А.) «Улутту улут кылган – анын тили», – деп айткан Ч. Айтматов.

 502. Текстти көркөм окуп, маанисин айтып бергиле. Төл жана бөтөн сөздү ажыраткыла.

Чоң эненин табышмагы

Чоң эне алма багынын жанынан өтүп баратып, бир алманын тоголонуп жатканын көрүп калды. Чоңдугу чыныдай экен. Чоктой кыпкызыл, жыты буркурайт. «Неберелериме ала барайын», – деп ойлоду ал.

Балдар чоң эненин колундагы алманы көрө сала: «Укмуш чоң экен, ээ!» – деп чурулдап жиберишти. Чоң эне балдарга кайрылды:

– Бул алманы алгач эмне кылыш керек?

– Жеш керек! – деп кыйкырды Байэл.

- Бычак менен бөлүү керек! – деди Алиас.

А чоң эне болсо, бир сөздү күтүп балдарды суроолуу карап турду.
Силер да ойлонсоңор, балдар, ал кайсы сөз эле? (Т. М.)

503. Текстти окуп, түшүнгөнүңөрдү айтып бергиле. Төл жана бөтөн сөздүн кандай формада колдонулганын аныктагыла.

Дудук

Карыяга бир жаш жигит келип, унчукпастан эле колун сунат. Карыя жигиттин колун алып учурашкандан кийин, колу менен тилин, андан соң башын көрсөтүп коёт. Жигит карыянын мунусуна таң калып, жанындагыларга:

– Эмне, бул карыя дудукпу? – деп кайрылат.

– Анда карыя тиги жигитке:

– Аа, сенин тилиң бар беле, балам? Мен сени дудук экен демем, – дейт сынап карап.

– Эмне үчүн? – дейт анда таң калган жигит.

– Эмне үчүн дебейсиңби балам? Анда мындай, биринчиден, адам менен учурашканда, «ас саламу алейкум» деп үн чыгарып учурашат. Учурашуу – адамдын адабин билдирет. Экинчиден, менин жаңсаганым бул жигиттин акылы бар экен, бирок тили жок дудук го деп ойлогом, – деген экен карыя.

К. Аданова, «Баластан» журналы

Балдар, силер учурашуунун дагы кандай түрлөрүн билесиңер?

Эмне үчүн карыя жигитти дудук деп ойлогон?

Сөз маанилери, синонимдер, антонимдер боюнча көнүгүүлөр

504. Төмөнкү синонимдер кандай мүчөлөр менен жасалганын айтып бергиле.

Тынчтык – тынччылык, жаштык – жашчылык, адепсиз – бей-адеп, капарсыз – бейкапар, жүргүнчү – жолоочу, калпычы – жалганчы, зордук – зомбулук, ооздук – суулук, далдала – калкала.

505. Ырды окуп, маанисин айтып бергиле. Кара тамга менен берилген сөздөрдүн синонимдерин тапкыла.

Улутундун уулу болуп,
Улайм десең учугун
Өзгөлөрдөн калып калбай
Өссүн десең тукумуң
Эне тилге толук бойдон
Берүү керек укугун.

 506. Сүйлөмдө белгиленген сөздөрдүн маанисин түшүндүргүлө. Сүйлөмдөгү аткарган кызматын аныктагыла.

1. Ал олуялар бар экенине ишенчү эмес. 2. Бир сом берсем уят, үч сом ал дейин. 3. Жерге тоң түштү. 4. Күн караган суукка тоңот. 5. Ой – сөздүн сандыгы. 6. Ой да, тоо да, бүт карга чулганган. 7. Ой, сен кайдасың?

 507. Антонимдерди катыштырып сүйлөмдөрдү түзгүлө.

Бүтүн-сынык, жалкы-эгиз, жеңил-оор, ачык-бүркөк, акырын-катуу, ачык-күңүрт.

 508. Сүйлөмдү окуп антонимдерди тапкыла, маанисин айтып бергиле.

Жаман адам белгиси, өз камы үчүн жүгүрөт, жакшы адам белгиси, эл камы үчүн күйүнөт. Келеринде дүнүйө булутсуз тийген күндөйсүң, кетеринде дүнүйө булут баскан түндөйсүң. Тууганына батпаган, душманына жалынат.

Бири кургак, бири суу,
Бири ширин, бири уу.
Бири бийик, бири пас,
Бири кары, бири жаш.
Бири салкын, бири дем,
Бири ашык, бири кем –
Оң-тетири бул дүйнөң...

(Т. К.) «Келкел»

 509. Төмөнкү сөздөрдүн антонимдерин таап көчүргүлө, маанилерин түшүндүргүлө.

Жайлоо, жайпак, жакындат, жалган, жалкы, илгери, иреттүү, ишенимдүү, калың, кордук, маданияттуу, март, түшүмдүү, макта, күнөөлүү.

Уңгу жана мүчө: сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр

 510. Кара тамга менен берилген сөздөрдүн уңгу жана мүчөсү кайсы деп ойлойсуңар?

Мексикада өскөн Асан-Үсөн гүлү 24 саат бою өзүнүн өңүн бир канча жолу алмаштырып турат. Таң атарда ак түстө, анан ачык кызыл, түшкө маал кочкул кызыл **болсо**, кечке жуук кырмызы **өңдө** болот.

Караңгы **кирери** менен кайрадан ак түстө болот. **Баарынан** кызыгы бул гүл ак түстө **болгондо** гана жыт чыгарат.

 511. Текстти окуп, белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Аарылар – тазалыктын символу

Канчалык көп болбосун, бир уюкта жашаган **курт-кумурскалардын** ар биринин өз милдети, иши бар экенин биз окуу китептеринен билебиз. Мисалы, **аарынын уюгун** алып көрсөк, бир уюкта жашаган аарылардын саны орто эсеп менен **80 миңге** чейин чыгат жана андагы ар бир аарынын өзүнүн иши бар: бири **гүлдөрдөн** бал жыйнайт, экинчиси уюкту кайтарат, **үчүнчүсү** уюкту тазалайт. Мына ушул уюктун **тазалыгын** камсыз кылган аарылар керексиз калдыктарды сыртка чыгарып, уюкту **желдетип** турушат.

Жандыктардын биз билбеген сырлары.

 512. Белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла.

Күн чыкканга чейин уктабайт

Эртең менен эрте туруу ден соолукка пайдалуу. «Эрте турган адам **ырыскыдан** куру калбайт», – деп айтышат **аксакалдар**. Ырыскы **адамга** эмгек менен келет. Эрте турган адам көп ишти бүткөрөт. **Жалкоо** адамдар түшкө чейин уктайт. **Жалкоонун ырыскысы** кем болот дешет.

Улуулардан таберик

 513. Макалдарды окуп, маанисин айтып бергиле жана белгиленген сөздөр уңгу жана мүчөгө кандай ажыратылат?

Акылдуу сөз эстүү адамдын **жүрөгүнөн** орун алат. **Жайык** өзөндүн суусу жай агат. Токой өрттөнсө, дүмүрү калат. Асмандаган **шамдын жарыгы** алыска жетет. **Калкын** тоногон хан оңбойт. Чоң иштин **ийгилиги** майдадан башталат. Билбеген **жердин** ой-чуңкуру көп.

 514. Кара тамга менен басылган сөздөрдү уңгу жана мүчөгө ажыраткыла жана ырдын мааниси кандай?

Апамдын майрамы

Байчечекей таап алдым
Ойноп жүрүп талаада.
Ачпаса да гүлдөрүн,
Алып бардым аны апама.
Кубангандан апам мени,
Кучагына батырды.
Мээриминен бир заматта,
Байчечекей ачылды.

Григоре Виеру (Молдавия)

Эгерде жердин куту куну болсо,
Ысык-Көл абийири бетиндеги.
Көл болгон жерде, сөзсүз, кеме болсо,
Анда мен ак жарыгы кечиндеги.

Кыялбек.

515. Кара тамга менен берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла. Мүчөнүн кайсы түрлөрү катышты.

Асман тиреген күңгөй-тескей **Ала-Тоолорунун ойдуңунда чалкып жаткан жергебиздин** бермети – Ысык-Көл. Ал жылдын кайсы мезгили болбосун көз жоосун алат. Аны ого бетер **көркүнө** чыгарган ак кар, көк муз баскан **тоо кыркалары** алыстан көрүнөт.

516. Ыр саптарын окуп белгиленген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла жана ырдын маанисин айтып бергиле.

Көтөр башты, улутташым-кандашым!
Көкүрөктө улуу намыс кайнасын!
Ар бир кыргыз – аманаты Манастын,
Хан тукуму кулга айланып калбасын!

З. Ажыматов.

Билесиңби, жылдыз болуп жанганмын.
Бийиктикти Ала-Тоодон алганмын.
Тереңдикти Ысык-Көлдөн кармадым.
Кандай бакыт кыргыз болуп калганым!

Кыялбек Кыргыз.

Ким эгерде сыйлабаса тарыхын,
Тебелетет анда арын-намысын.
Ата-баба арбактары гана эмес,
Келечектин кечирбеши дагы чын!

Келдибек.

Зат атоочтун категориялары. Сын атоочтун жасалышы

517. Берилген сөздөрдү таандык мүчөлөрүнө жараша топтоштуруп жазгыла.

Баласы, китебим, атаңыз, максаты, атабыз, тилегим, китебиң, балаңыз, колуң, көлүңүз, атаң, тилеги, салты, салтың, үйү, үйүбүз, досуң, досум, досу, мээримиңиз, китебим, сабагыңыз, оюбуз.

Үлгү:

1-жак	2-жак	3-жак
китебим	атаңыз	баласы

 518. Таандык категориянын грамматикалык каражаттарын айтып бергиле жана мисал келтиргиле.

 519. Берилген сөздөрдү таандык мүчөлөр менен өзгөрткүлө.

Тоо, өлкө, апа, бала, гүл, тартип, чогулуш, сабак, асман, жер, суу, эне, кыз, дос.

 520. Таандык мүчөлүү сөздөрдү таап, морфологиялык талдоо жүргүзгүлө.

1. Тилим менен атак алам, даңк алам,
Тилим – айкөл, сөз жетпести даңктаган.
2. Көргүлөчү куйругун,
Куйругунан мурду узун,
Атын таап, андан соң,
Тапкылачы тумшугун.
3. Өмүрүм окуу менен өттү менин,
Үйрөнүп дүйнө сырын бүттүм дедим. (О. Х.)
4. Ушул тилде атам, апам сүйлөгөн,
Ушул тилде бабам Манас үндөгөн.
Ушул тилде чечип тагдыр түйүнүн,
Ушул тилде турмуш сырын үйрөнгөн.
5. Сөзүн сыйлаганың, өзүн сыйлаганың.
6. Күнгө ыргыткан ташың өз башыңа тиет.
7. Мен элем элимди сагынган, туулган жер тузуна багынган.

 521. Жкелик санда жана көптүк санда турган сөздөрдү өз-өзүнчө бөлүп жазгыла.

Балдар, жоон, бурганак, талаа, мал, куш, эл, таш, ит-куш, кыз-кыркын, ага-жеңе, калк, бакыт, тазалык, каармандык, асман, мектеп, китептер, күз, кыш, дүйшөмбү, январь, каймак, кол, көз, мээлей, өтүк.

 522. Берилген сөздөрдү уңгу, мүчөгө ажыраткыла жана мүчөнүн кайсы түрү экенин айтып бергиле.

Бөбөгүм, бөбөгүң, энебиз, мектеби, мектебиңер, максатым, кызыкчылыгы, айылың, кызы, күндөрү, апам, досу, кызым, күндөрүң, көйнөгүң, агам, үйүң, тартиби.

 523. Берилген сын атоочтордон туунду сын атоочко айландыргыла. Кандай жол менен жасалганын түшүндүргүлө.

Дарак, токой, канат, сүт, кылкан, чөп, адеп, кызык, суу, китеп, кант, адилет, даам, бал, булак, балык, темир, тууган, жердеш, уйку, акыл, класс, мээрим.

 524. Морфологиялык жана синтаксистик жол менен жасалган сын атоочторду аныктап, себебин түшүндүргүлө.

Балалуу, айыпкер, күнөөлүү, кара-кочкул, улуу-кичүү, өнөрпоз, ойноок, бузук, эринчээк, узун бойлуу, кызыл ала, асынма, сынык, ачык, жээрге кашка, ак көңүл, кымча бел, ак пейил, мансапкор, илимпоз, ажырагыс, таарынчаак, кең далылуу, бүркүт кабак, жаман-жуман.

Этиштин категориялары: жакталышы жана чактары

 525. Берилген этиштерди курамдык бөлүктөргө ажыраткыла. Мүчөнүн түрлөрүн аныктагыла.

Барам, күлөм, көрдүң, барабыз, көрсөң, келсең, баргансың, барат, көргөм, көргөнмүн, тарткам, тартканмын, келесиң, келгенсиң, окуганбыз, бардык.

 526. Учур чактагы, келер чактагы этиштерди көптүк, жекелик санда жактап, мүчөлөрдү аныктагыла.

Бара жатам, көрсөтүп турам, окуй берем, иштөөдөмүн, барам, кол коём, үн салам.

 527. Жак боюнча өзгөргөн этиштер кайсы чакка тиешелүү? Курамдык бөлүктөргө ажыраткыла. Мүчөлөрдүн түрлөрүн айтып бергиле.

1. барабыз	келербиз	окуудамын
2. барасыңар	келерсиңер	окуудасыңар
барасыздар	келерсиздер	окуудасыз
3. барат (-ышат)	келишер	окууда

528. Берилген сөздөр кайсы чакта турат? Курамдык бөлүктөргө ажыраткыла жана мүчөнүн түрлөрүн айтып бергиле.

Барыптырмын, барыптырсың, барыптырсыздар, баруучумун, барчусуң, келчүсүң, бардык, бардым, бардың, баргам, келгем, тургам.

529. Морфологиялык жол менен жасалган этиштерди өзүнчө, синтаксистик жол менен жасалган этиштерди өзүнчө бөлүп жазгыла. Ар бирин уңгу жана мүчөгө ажыраткыла.

Сүйлөй баштады, намыстан, балтала, аңгемелеш, жардам кыл, кайрат кыл, сүйлө, көрүп бер, кулак сал, ойноп-күлүп, дарыла, кооздо, кыялдан, шыңгыра, карап тур, келип кет, бата кыл, камчыла, тамашалаш, сана, чене, адам бол, азамат бол.

ТИЛ – ПОЭЗИЯНЫН ТИЛИНДЕ

Уламадан уккан Сөз,
Угуттанып чыккан Сөз.
Арбын жөлөк толгон Сөз,
Ат көтөргүс болгон Сөз.
Эрендерден алган Сөз,
Энчи болуп калган Сөз.
Карылардан алган Сөз,
Калк ичинде калган Сөз.
Белес-белес бороондоп,
Беш удургуп өткөн Сөз.
Кылымдардын кыйырынан,
Кол чайкаган кыргызга,
Желдей тарап кеткен Сөз.

«Манас»

Тил арстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.

Жусуп Баласагын

Жараткан бергенин бүт койбой алат,
Бир гана жылуу сөзүң аман калат.

Кылымга атың сактайт сөздөр даана,
Сөз – күчтүү, бийик көрүп, аны баала.

Фирдоуси

Кымбаттан кыналышып бүткөн тилим,
Кылымдан ыйык энем күткөн тилим.
Төрөлүп бул дүйнөгө көз ачканда,
Жаралып жаным менен бүткөн тил.

Абдрасул Токтомушев

Сөз менен мамиле түзүлөт,
Сөз менен мамиле үзүлөт.

Сөз менен акыл-эс жетилет,
Сөз менен аруулук кетилет.

Сөз менен акыйкат жол табат,
Сөз менен арамдык кол салат.

Сөз менен ар-намыс ылганат,
Сөз менен ак кагаз булганат.

Сөз менен айтылат тамаша.
Сөз менен ырк бузуу жанаша.

Сөз менен достошот касташкан.
Сөз менен жеңилет басташкан.

Сөз менен ажаат ачылат.
Сөз менен ажал да чачылат.

Түмөнбай Байзаков

Жакшы сөз сүйкүм угулат,
Жакшы сөз күндөн жылуураак.
Жакшы адам сөзгө түшүнөт,
Жакшы адам сөзгө жыгылат.

Жалил Садыков

Эне тилин билбеген,
Эси жогун аныктайт.
Эне тилин сүйбөгөн,
Элин сүйүп жарытпайт.

Байдылда Сарногоев

Кыргыз туруп кыргыз тилин билбесе,
Билсем деген ниетине кирбесе,
Дилин, тилин чанып алган немени
Түшүнө албайм болот экен ким десе!?

Үсөнбек Асаналиев

Шарттуу кыскартуулар

1.	К. Т.	К. Тыныстанов	33.	Д. Ж.	Д. Жалгасынова
2.	С. Р.	С. Рысбаев	34.	К. Б.	К. Бобулов
3.	Х. К.	Х. Карасаев	35.	Ж. Б.	Ж. Бекниязов
4.	Т. Ж.	Т. Жефферсон	36.	К. А.	К. Акиев
5.	Т. С.	Т. Сыдыкбеков	37.	С. Ж.	С. Жусуев
6.	Т. Б.	Т. Байзаков	38.	А. А.	А. Алгожоев
7.	А. Т.	А. Токомбаев	39.	Р. Ш.	Р. Шүкүрбеков
8.	Ч. А.	Ч. Айтматов	40.	Р. Г.	Р. Гамзатов
9.	Б. А.	Б. Алыкулов	41.	Б. У.	Б. Усубалиев
10.	А. К.	А. Кыдыров	42.	М. А.	М. Алыбаев
11.	М. О.	М. Орунбеков	43.	К. Э.	К. Эсенкожоев
12.	Ш. Б.	Ш. Бейшеналиев	44.	Т. С.	Т. Самудинов
13.	А. О.	А. Осмонов	45.	К. Т.	Керим Турапов
14.	С. Ө.	С. Өмүрбаев	46.	«Залкар ойлор»	
15.	К. Ж.	К. Жантөшев	47.	«Ой гүлдөрү»	
16.	К. К.	К. Каимов	48.	«Кыргызстан токойлору»	
17.	Б. С.	Б. Сарногоев	49.	«Кыргыз поэзиясынын антологиясы»	
18.	Ү. А.	Ү. Асаналиев	50.	«Балдар адабияты»	
19.	Р. Ж.	Р. Жайлообаева	51.	«Дүйнөдөгү кызыктар» китеби	
20.	Ш. С.	Ш. Садыбакасов	52.	«Чыгыш насааттарынан»	
21.	М. Э.	М. Элебаев	53.	«Да» журналы	
22.	А. Акм.	А. Акматалиев	54.	«Өсүмдүктөр дүйнөсүндө»	
23.	К. О.	К. Осмоналиев	55.	«Курманбек» эпосу	
24.	Т. М.	Т. Мидинов	56.	«Манас» эпосу	
25.	Т. Б.	Т. Байзаков	57.	«Гүлсарат»	
26.	О. Х.	Омор Хаям	58.	«Саманчынын жолу»	
27.	Т. А.	Т. Абдумомунов	59.	«Келкел»	
28.	Ж. М.	Ж. Мамытов	60.	«Мезгил жана Алыкул»	
29.	Н. Б.	Н. Байтемиров	61.	«Манас» энциклопедиясы	
30.	Жең.	Жеңижок	62.	«Эр Төштүк» эпосу	
31.	Т. К.	Т. Кожомбердиев	63.	Кыргыз эл жомокторунан	
32.	Э. И.	Э. Ибраев	64.	«Накыл сөздөр»	

МАЗМУНУ

Кириш сөз	3
-----------------	---

I ЧЕЙРЕК

ТИЛ ЖАНА КЕП

Тил – пикир алышуунун куралы.....	5
-----------------------------------	---

БАЙЛАНЫШТУУ КЕП

Текст, анын мүнөздүү белгилери.....	8
Тексттин маанилик бүтүндүгү	10
Тексттин темасы жана андагы негизги ой	14
Тексттин планы	16
Кептин түрлөрү	18
Сүрөттөө.....	21
Кептин түрлөрү боюнча машыгуу иштери	24
Расмий иштиктүү стиль, анын түрлөрү жөнүндө жалпы маалымат	28

СИНТАКСИС, ПУНКТУАЦИЯ ЖАНА КЕП МАДАНИЯТЫ

Сөз айкашы	34
Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жолдору.....	37
Ыкташуу байланышы	38
Башкаруу байланышы.....	39
Таандык байланыш	40
Сүйлөм.....	41
Жай сүйлөм	44
Суроолуу сүйлөм	45
Илептүү сүйлөм	47
Буйрук сүйлөм.....	48
Сүйлөм мүчөлөрү	49
Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.....	49
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү	50
Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү.....	54
Бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышуу жолдору жана тыныш белгилери.....	55
Жалаң жана жайылма сүйлөм	56
Каратма сөздөр.....	58
Жөнөкөй сүйлөмдү талдоо.....	59
Татаал сүйлөм	61
Тең байланыштагы татаал сүйлөм.....	63
Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм.....	65
Төл жана бөтөн сөздөр.....	67
Диалог.....	68
Синтаксистик талдоо	71

II ЧЕЙРЕК

ФОНЕТИКА ЖАНА ГРАФИКА

Фонетика жөнүндө түшүнүк.....	73
Тыбыш жана тамга	75
Үндүү жана үнсүз тыбыштар.....	76
Жоон жана ичке үндүүлөр.....	77
Эриндүү үндүүлөр.....	78
Кең жана кууш үндүүлөр	79
Кыска жана созулма үндүүлөр.....	80
Бир сөз ичинде үндүүлөрдүн ээрчишип өзгөрүүсү.....	81
Үнсүз тыбыштардын бөлүнүшү	83
Алфавит, андагы тамгалардын аталышы	86
Баш жана кичине тамгалар.....	87
Муун, анын түрлөрү. Сөздөрдү муунга ажыратуу	88
Интонация	90
Орфоэпия	92
Бир сөз ичинде <i>к, л</i> тыбыштарынын <i>г, б</i> тыбышына өзгөрүп айтылышы жана жазылышы	93
Кеп маданияты. <i>з-с, к-г, д-т, б-п, ч-ш</i> сыяктуу түгөйлүү үнсүздөрдүн айтылышы жана жазылышы жана орфографиялык нормалардын сакталышы	93
Фонетикалык талдоо	95
Лексика жана кеп маданияты.....	96
Сөздүн лексикалык жана грамматикалык маанилери	97
Бир маанилүү жана көп маанилүү сөздөр	98
Сөздүн тике жана өтмө мааниси	99
Сөздүн эмоционалдык мааниси.....	100
Синонимдер.....	102
Омонимдер.....	103
Антонимдер.....	104
Кеп маданияты.....	105
Лексикалык тандоо	106

III ЧЕЙРЕК

Сөздүн курамы, уңгу жана мүчө.....	107
Мүчөлөрдүн түрлөрү.....	108
Туунду жана уңгулаш сөз. Тубаса сөз жөнүндө түшүнүк.....	111
Кеп маданияты.....	112
Сөздү курамдык бөлүгү боюнча талдоо.....	114
Сөз түркүмү, аны классификациялоодогу принциптер.....	115
Зат атооч	117
Жөнөкөй жана татаал зат атоочтор	119
Зат атоочтун жасалышы	121
Энчилүү жана жалпы зат атоочтор	122
Энчилүү аттардын жазылышы.....	123
Зат атоочтордун көптүк санда өзгөрүшү.....	125
Таандык мүчөлөр, алардын түрлөрү.....	126
Жак таандык мүчөлөр	127

Таандык мүчөнүн сылык түрү	128
Жалпы таандык мүчө.....	129
Зат атоочтун жакталышы	131
Зат атоочторду морфологиялык жактан талдоо	133
Сын атооч	134
Жөнөкөй жана татаал сын атоочтор	135
Тубаса жана туунду атоочтор	135
Сын атоочтун жасалышы	136
Сын атоочту талдоо.....	138

IV ЧЕЙРЕК

Этиш	140
Жөнөкөй жана татаал этиш	141
Этиштин жасалышы	142
Татаал этиштеги негизги жана жардамчы бөлүктөр, алардын жазылышы	143
Этиштин жакталышы	143
Этиштин чактары, учур чак	145
Келер чак	146
Өткөн чак	147
Өткөн чактын татаал формаларынын <i>экен, эле, эмес</i> деген жардамчы этиштердин айкаша келиши аркылуу жасалышы	148
Кеп маданияты	149
Этишке морфологиялык талдоо жүргүзүү	150
5-класста өтүлгөн материалдарды бекемдөө жана бышыктоо.....	153
Тил поэзиянын тилинде	162
Шарттуу кыскартуулар	164

О к у у б а с ы л м а с ы

**Койлубаева Айгүл, Койлубаева Айнура,
Орузбаева Барчын**

КЫРГЫЗ ТИЛИ

5-класс

Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн
жалпы билим берүүчү мектептер үчүн окуу китеби

*Редактору С. Дулатова
Сүрөтчүсү Б. Жайчибеков
Корректору Р. Бектурова
Техн. редактору В. Крутякова
Көркөм редактору Д. Тимур
Дизайнери Б. Тимуров*

Терүүгө 12.01.18-ж. берилди. Басууга 19.06.18-ж. кол коюлду.

Форматы 70×100¹/₁₆. Офсет ыкмасы. «Мектеп» ариби.

Көлөмү 10,5 физ. басма табак. Нускасы 68 200. Заказ №

«Билим-компьютер» басмасында даярдалган.
720031, Бишкек ш., С. Ибраимов көчөсү, 24, 409.